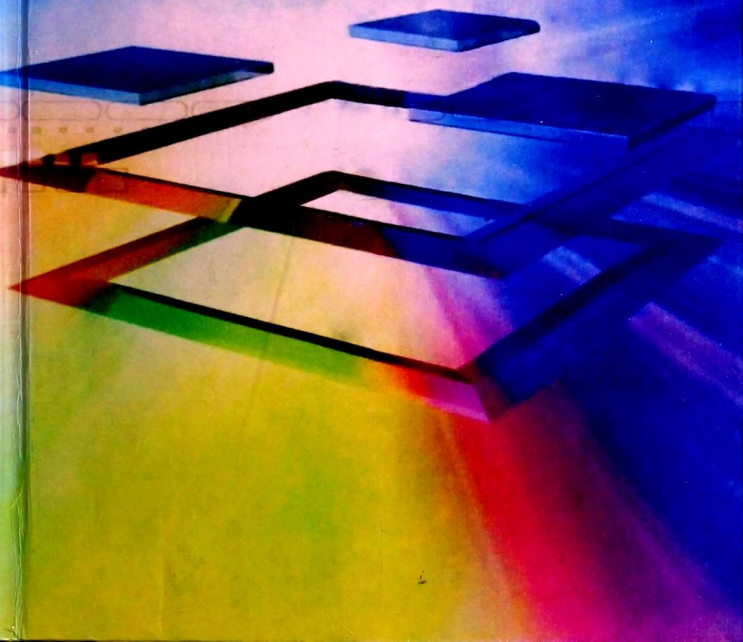

Мицбаев Козубек
Закиров Акимжан

Психология

Б.Б. (кап)
М 61

**Кыргыз Республикасынын
билим берүү жана илим министрлиги**

Ош Мамлекеттик Университети

Миңбаев Козубек
Закиров Акимжан

Ψ

Психология

Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим министрлигинин окуу-методикалык бирикмеси тарабынан (2010-жылдын 22-июнундагы № 366/1 чи буйругу боюнча), жогорку окуу жайдын студенттери үчүн окуу китеби катары басмадан чыгарууга сунушталган.

Ош – 2010

УДК 159.9
ББК 88 Я 73
М 63

Рецензенттер: **Аттокуров Т.**, философия илимдеринин доктору,
профессор
Мурзаев М.С., психология илимдеринин кандидаты,
доцент

М 63

Миңбаев Козубек
Закиров Акимжан.

Психология окуу китеби –Ош.2010; 255 бет;

ISBN 978-9967-602-61-8

Бул окуу китебинен жаш адистер окуучуларды, студенттерди ар тараптуу тарбиялап окутууда балдардын инсандык сапаттарына, жүрүм-турум нормаларына ээ кылуучу теориялык түшүнүктөр менен тааныша алышат.

Окуу китеби жогорку окуу жайынын жаш психолог окутуучуларына, студенттерине, мектеп мугалимдерине жана жалпы кызыгуучуларга багытталат.

ISBN 978-9967-602-61-8
М 03020000-10

УДК 159.9
ББК 88 Я 73

© **Миңбаев К.**
Закиров А.

Сөз башы

Адам баласынын жаратылышын таануу - азыркы күндө эң маанилүү фактордун бири. Алардын ичинен, психология илими адам баласынын жүрүм-турумун коомдук талапка жараша башкарууда негизги орунда тура тургандыгын эч ким талаша албас. Бирок, ошондой болгону менен кыргыз мамлекетинде жашаган, анын ичинен кыргыз тилинде сүйлөп, ал менталитетке ээ инсандар үчүн психология предметинин мыйзам ченемдерин күндөлүк жашоосунда колдонуп, иш-аракеттерин жеңилдетүүдө жогорку деңгээлде натыйжа бербей жаткандай сезилүүдө. Анткени психология багытындагы изилдөө жыйынтыктар, окуу китептери орус тилинде, орус маданиятында жазылып, айрым бир керектүү учурлар кыргыз менталитетине дал келбей, жашоо-турмушта толук өз күчүн көрсөтө албай калган жагдайларга күбө болуп жүрөбүз. Мисалы, психология предметтеринде жазылган сөз тизмектери маани-маңызы (коннотациялык негизи) боюнча дал келгени менен, ал маңыздарды жаратып турган (денетациялык формалары) предметтик формалар орус маданиятынын менталитетинен алынгандыктан, китепти окуп жаткан кыргыз окурмандар таанып билбеген кубулуштар, предметтер учурап, айрым субъективдүү мазмундарды эске сактап калуу кыйынчылыкты туудурууда.

Психологияны окуган инсандар (студенттер, окутуучулар) анын психикалык мыйзам ченемдерин жогорку аң-сезимдүүлүктө таанып, философ В. Гумбольд тарабынан негизделген «Аң-сезимдин тили» концепциясы аткарылбай жатат. Ошондуктан психология предметин жакшы түшүнүп, анын мыйзам ченемдерин практикада колдонуш үчүн биздин оюбузча, кыргыз окурмандарына кыргыз тилинде жазылган окуу куралдарынын болушу өтө пайдалуу.

Ушул максатта китептин авторлору тарабынан бул китепке чейин кыргыз тилинде К.Миңбаев - 1990-жылы «Жалпы психологиянын кыскача курсу», 1995-жылы «Курак жана педагогикалык психология», 2000-жылы «Адам психологиясы» деген окуу китептери жарык көрсө, А. Закиров тарабынан кыргыз тилинде 1996-жылы «Инсандык сапаттарды изилдөөчү ыкмалар», 1996-жылы «Этнопсихологияга киришүү», 1998-жылы «Психодиагностика: адамдын ички дүйнөсүн таанытуучу ыкмалар», 2005-жылы

«Психология боюнча практикум», 2006-жылы «Психология» ж.б. деген окуу китептери кыргыз тилинде жарык көрүп, азыркы күндө студенттер, жаш окутуучулар практикада кеңири колдонууда. Ал эми окурмандарга сунуш этилип жаткан «Психология» деген ат менен жарык көрүп жаткан окуу китеби төмөндөгүдөй багытта психология предмети боюнча окурмандардын билим алуусун көздөйт:

1. Ар бир бөлүмдөгү психикалык мыйзам ченемдүүлүк принцибиндеги теориялардын маани маңыздарын өз улуттук аң-сезимдеги менталитетинде таанытуу;
2. Мыйзам ченемдердин практикалык ордун, фактыларын жана психикалык механизмдерин бирин экинчисинен айырмалап таанып билүүгө жетишүү;
3. Психикалык факторлорду конкреттүү ыкмалардын жардамында эксперименталдык негизде изилдеп, алынган факторлорду психодиагностикалык мазмунда анализдеп жыйынтык чыгара алуу жумушун уюштура алуу.
4. Окурмандардын билимин текшерүү багытындагы уюштурула турган, өзүн-өзү текшерүүгө мүмкүнчүлүк берген иш-чаралар, усулдук ыкмалар менен дагы тааныша алышат.

Ошентип окурмандарга сунуш этилип жаткан бул окуу китеби психология предметин окуй турган студенттерге, жаш адистерге, ушул багытта билим алышкан студенттерге, аспиранттарга, изденүүчүлөргө жана жалпы кызыгуучуларга теориялык жана практикалык негизде билим алуусуна жардам көрсөтөт.

Китеп адам психологиясына негиз боло алган теориялардын, психикалык факторлордун жана аларды изилдөөгө мүмкүнчүлүк берген ыкмалардын негизде кошумчаланып экинчи жолу чыгарылып жатат.

Сөзүбүздүн аягында ушул китепти басмага даярдап чыгарууга жакындан жардам көрсөткөн, илим жана аспирантура бөлүмүнүн жогорку категориядагы адиси Тыныбек кызы Миргүлгө чоң ыразычылыгыбызды билдиребиз.

Закиров Акимжан ОшМУнун илимий кадрларды даярдоо жана үзгүлтүксүз билим берүү институнун директору, психология илимдеринин кандидаты, профессор.

Тема 1: Психологиянын предмети Адам жана аны таанып билүү психологиясы

§ 1. Психологиянын предмети

Ар бир илимди үйрөнүүдө алгач: «Анын предмети эмне? Бул илим эмнени үйрөтөт. Кандай кубулуштарды өз ичине алат?» деген суроолордон турары бышык. Мындай суроолорго жооп бербей туруп, предметти үйрөнүүгө киришүү мүмкүн эмес. Себеби ар бир илим объективдүү чындыктын чексиз касиеттеринин сферасын бөлүп алып, ошол сфераларга кирген кубулуштарды ар тараптан изилдейт. Мисалы, физиология илими организмдин жашоо аракеттерин, химия заттардын түзүлүшүн, астрономия асман телолорун үйрөтөт. Ушул сыяктуу эле психология илиминин да изилдей турган өз кубулуштары закон ченемдүүлүктөрү, категориялары бар.

Ушул күнгө чейин психология илиминин тарыхында анын предмети жөнүндөгү проблема бир жактуу чечиле элек. Ар түрдүү агымдар пайда болуп, чечмеленип келатат. Айрыкча материалисттик жана идеалисттик көз караштагы багыттардын ортосунда кескин карама-каршы түшүндүрүү бар.

Идеалист философтор аң-сезимди, духту, идеяны биринчи, ал эми материалдык дүйнөнү, жаратылышты, адамдарды, буюмдарды аң-сезимде, ой-пикирде гана жашайт дешет. Мында психика объективдүү материалдык дүйнөнүн баш мээде чагылышы болбостон, тескерисинче, анын пайда болуу булагы катары түшүндүрүлөт.

Ал эми материалисттер материяны биринчи, аң-сезимди анын туундусу катары карашат. Психика материядан сырткары жашабайт, ал жогорку деңгээлде өнүккөн баш мээнин иш-аракетинин гана натыйжасы деп эсептешет. Материалисттер мындай жыйынтыкка механикалык вульгардык-материалисттик агым менен күрөшүүнүн натыйжасында келишкен. Вульгардык материалисттер психикалык кубулуштардын өзгөчөлүктөрүн таанышып, механикалык кубулуш менен бириктирүүгө аракеттенишкен. Аң-сезимди түшүндүрүүнү ашкере жөнөкөйлөштүрүшкөн, аны материяга окшоштурушуп, «боор, өттү кандай бөлүп чыгарса, мээ ойду ошондой бөлүп чыгарат», дешкен. Алар адамдын аң-сезимдүү аракетин жокко чыгарышып, аны машина механизминен айырмалашпайт. Ушундай ар түрдүү

карама-каршы көз караштар психологиянын предметин түптөөгө негиз түзгөн.

Ошентип, психологиянын предметин түшүнүү коомдук өнүгүүнүн ар түрдүү деңгээлинде андагы илимдердин техникалык өнүгүү эволюциясына жараша түрдүүчө чечмеленип, азыркы күнгө чейин бардык окумуштууларды ынандырган бир бүтүм чыгарыла элек. Негизинен, психологиянын предметин аныктоодо рационалдык, эмприкалык, биоховиристтик жана советтик психологдордун көз караштары деп аталган бир катар агымдар белгилүү. Булардын ар бири, илимий концепциялары өз негизинде психологиянын өнүгүшүндөгү алдыга шилтелген кадам болгон. Психологиянын предметин тактап алуу адамдардын жүрүм-турумун, иш-аракетин, коомго тийгизген таасирин, коомдогу ордун аныктоого мүмкүндүк берет.

Рационалдык психология. Байыркы дордоо адамдар бири-бирине көз каранды болбой жашаган эки кубулуштун бар экендигине көңүл бурушкан.

Биринчиси – зат түрүндө жашаган нерселер (жаратылыш, андагы түрдүү заттар, адамдар).

Экинчиси – зат түрүндө жашабаган сыйкырдуу, түшүндүрүүгө мүмкүн болбогон нерселер (адамдардын кыялдануусу, ойлоосу ж.б.). Алар зат түрүндө жашабаган кубулуштардын пайда болушун, закон ченемдүүлүктөрүн түшүндүрө алышкан эмес, заттар сыяктуу эле объективдүү, аң-сезимге көз карандысыз деп ойлошкон. Бул түшүнүктөрдү туюндуруу үчүн «жан» деген терминди ойлоп табышкан. Ф.Энгельс жан жөнүндөгү көз караштын пайда болушун коомдук өнүгүштүн төмөнкү деңгээли, өндүргүч күчтөрүнүн начар өнүгүшү менен байланыштырган.

Рационалдык агым (жан жөнүндө окуу) психология деген терминди илимге биринчи алып келди. Психология эки сөздөн турат: психе – «жан», «логос», «окуу», «илим». Демек, психология жан жөнүндөгү илим катары өз таржымалын баштаган. Азыркы учурда терминдин тике мааниси тарыхый мүнөзгө гана ээ, илимий негизи жок. Азыркы учурда «жан» (душа) түшүнүгүнүн ордуна «психика» деген түшүнүк колдонулууда. Бул сөздөрдүн мааниси өз ара жакын. Бирок психология илимине «жан» сөзүнө караганда «психика» термини кеңири колдонулат. «Жан» сөзү кыргыз тилинде адамдардын карым-катнашында кеңири жумшалат. Мисалы:

«жансыз», «жандуу», «жаныбыз бирге», «жаныбыз бир», «жан дүйнөм», «жан чыгуу», «жаныбар» ж.б.

Рационалдык психологдорду «Жан түбөлүктүүбү же түбөлүктүү эмеспи? Жан жалаң гана адамдарга тиешелүүбү же айбандарда да болобу? Адамдардын турмушунда жандын кандай мааниси бар?» деген суроолор кызыктырган. Мындай суроолорго алар атайын байкоо, тажрыйба жүргүзбөстөн эле, жалаң ой жоруп, акыл калчап, жооп берүүгө аракеттенишкен. Рационал «акылга ылайык» деген маани берет, алардын рационалисттер деп аталганы да ошондон.

Р.Декарт (1596-1650) – француз философу жана математик, рационалдык философиянын негиздөөчүсү. Негизги эмгектери «Метод жөнүндө ойлор», «Метафизикалык ой-жүгүртүү», «Философиянын башталышы»

Рационалисттер жанды адам туулганда бирге жаралып, анын денеси менен бирге жашаган, ал өлгөндө денени таштап, өз жашоосун түбөлүккө улантып кала берүүчү феномен катары карашкан.

Жандын табиятын материализмдин духунда үйрөнгөн жана бул багытты негиздеген окумуштууга Р.Демокрит кирет. Ал биздин заманга чейинки 460-370-жылдарда жашаган. Р.Демокриттин ою боюнча жан-оттун атомдорунан турган жеңил шар формасындагы өтө кыймылдуу материалдык зат. Жан сезүүнү тышкы дүйнөдөн алып, андан жандын атомдору кыймылга келет.

Адамдын жандык турмушунун маңызы физикалык, механикалык себептер менен байланыштуу деп түшүндүргөн. Демокриттин ой жүгүртүүсү материалисттик духта болгону менен, анын материалисттик көз карашы механикалык деңгээлден көтөрүлө алган эмес.

Жан жөнүндөгү материалисттик ойду негиздеген окумуштуулардын дагы бири - б.з.ч. 384-322-жылдарда жашаган грек окумуштуусу Аристотель. Ал - тарыхта психология илимине биринчи болуп материалисттик негизде ой жүгүрткөн окумуштуулардын бири катары калган.

Аристотель жан түшүнүгүн Демокритке караганда башкача элестеткен. Ал жанды зат катары кароого каршы болгон. Ошол эле учурда жанды материядан обочолоп караган эмес. Жан жашоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон дененин табигый маңыз формасы деген. Аристотель психиканын

илимий негизин түзгөнү менен башка окумуштуулардан айырмаланган.

Аристотель б.э.ч. (384-322) жылдары жашаган грек философ. Ал «Жан жөнүндө», «Риторика», «Метофизика» «Жаныбарлардын тарыхы»-деген эмгектерди жаратып алгачкы жолу психологияны материалисттик системада негиздеген.

Платон б.э.ч. (428-348) жылдары жашаган Афиналык философ. Афинада илимий окуу борборун түзүп, аны «Академия», деп атаган. Илимге «жан» түшүнүгүн идеалисттик психологияны жараткан.

Платон жанды өз алдынча субстанция, бардык заттардын, кубулуштардын алгачкы, негизги мазмуну катары эсептеген. Жан адам денесинде жашоо менен бирге ага көз каранды болбогон «денесиз» өзгөчө объект деп карап, аны түбөлүктүү, кудай кебетелүү, адам колу жетпеген, акылга сыйбагандыктын башталышы сыңары элестеткен. Ал эми дене байкоого мүмкүн болгон, чирип жок болуучу керексиз бир объект деген. Жанды кудай жараткандыктан, ал денени башкаруу, адам турмушун багыттоо кудуретине ээ экендигин көрсөтөт. Платон – объективдүү идеализм агымынын классикалык өкүлү. Ал идеялар дүйнөсүнүн жаралгандыгын жактап бирок материя, индивидуалдуу аң-сезимден сырткары жатат деген. Дүйнө абстрактуу идеялардын тобуна турарына бир жактуу ишенген. Чындыгында да, Платон жактаган идеялар дүйнөсү жашайбы деген суроо туулат. Белгилүү деңгээлде идеялар дүйнөсү жашайт (Гиппенрейттер Ю.Б.). Аны илимий, адабий эмгектерде, тилде, руханий маданиятта муундан - муунга өтүп жашаган, сакталган маалыматтардын жыйындысы түрүндө түшүүнү керек.

Француз философу **Р.Декарт** рационалдык философиянын негиздөөчүсү болгон жана аң-сезимди психологиянын предмети деп түшүндүрүүгө аракеттенген ойчул болуп эсептелет. Анын оюна караганда, аң-сезим адамды кыймылга келтирип, өзүн курчаган чөйрө менен активдүү мамиледе болуусуна шарт түзүп турат. Бирок аң-сезимге материалисттик түшүндүрмө бере албастан, аны кудай тааланын амири менен болот деп утопияга өтүп кеткен.

Эмприкалык психология - сезим тажрыйбасын негиз туткан таануу теориясынын философиялык багыты. Бул агымдын психология илимде алгачкы оозго алынышы 18-кылымда жашаган немец философу Х.Вольфгун аты менен байланыштуу. Эмприка «эмпейра» деген грек сөзү, менен дал келип, кыргызча «тажрыйба» дегенди билдирет. Эмприкалык психологдор тигил же бул кубулуштун закон ченемдүүлүгүн аныктоо үчүн так методдорду, байкоолорду, эксперименттерди жүргүзүү зарылчылыгын белгилешкен. Аң-сезимдин объективдүү жашарын, аны белгилүү методдор менен үйрөнүүгө болорун негиздешкен.

Психология илиминде психиканын изилдөө объектисин аң-сезимден издөөдө рационалдык психологдорго караганда прогрессивдүү, алга умтулуу жумуштарды уюштурган агымдын бири болуп саналат.

Эмприкалык психологдор психикалык процесстерди байкоого, объективдүү изилдөөгө мүмкүн эмес дешип, аларды изилдөөнүн бирден-бир жолу катары интроспекция (өзүн-өзү байкоо, кунт коюу, өзүнө-өзү изилдөө жүргүзүү) ыкмасын сунуш кылышат. Бирок аң-сезимди интроспекция ыкмасы менен үйрөнүүгө мүмкүн эмес. Себеби жеке адамдан алынган маалымат субъективдүү болуп, чындыктан алыс турат.

Эмприктер дуалисттик (оома, эки чечимдүү) позицияны кармашат, б.а., алар дүйнө эки (материалдык рухтук) бири-бирине байланышпаган башталыштарга негизделип, рухий дүйнө материалдык дүйнөгө көз карандысыз, өзүнө гана тиешелүү мыйзамдарга, кубулуштарга ээ дешет. Материалисттик монизмге (бир, жалгыз), дүйнөнүн жалгыз гана жансыз материядан пайда болгондугун танып, ага карама-каршы ой жүгүртүшкөн.

Эмприктер өз көз караштарындагы туюктан чыгуу үчүн, биринчиден, психо-физикалык өз ара таасир этүүчүлүк теориясын сунуш этишкен. Анда адамдын денеси, материалдык процесстерге, психикалык процесстерге, тескерисинче, психика-физиологиялык негизде таасир этүү абалында турарын жакташат. Мындай ой жүгүртүү бир жагынан туура сезилгени менен экинчи жагынан дуализм принцибине карама-каршы келет. Экинчиден, психо-физикалык жарыш теориясы менен аракеттенишет. Мында физиологиялык жана психикалык процесстер жарыш жана бири-бирине көз карандысыз жашары жөнүндөгү ой жатат.

Эгер бул «далилдөөгө» ишенсек, бытиенин жаратылышына карама-каршы чыгабыз аң-сезим материя менен катар коюлуп, психологиянын предмети боло албайт.

Эмприктердин туруксуз, эки анжы ой жүгүртүүлөрүнөн бихевиористтик жаңы илимий агым пайда болгон. Алар психологиянын предметин идеалисттик негизден эмес, материалисттик рухтан көрүшкөн. Бирок эмприктер аң-сезимдин табиятын идеалисттик деңгээлде түшүнүшүп, рационалисттер сыяктуу эле бытиенин алгачкы негизин эки нерседен-материалдык кубулуштардан (мейкиндикте белгилүү орунду ээлеген объективдүү заттардан, аң-сезимдик кубулуштан (мейкиндикте белгилүү орунду ээлеген- ойлоо, эс, сезүү, аң-сезимден ж.б.) турат деп билишкен.

Бихевиористтик психология. XIX кылымдын ортосунда

И.М.Сеченов
(1829-1905)-орус элинин улуу физиологу жана психологу; Бул жүрүм-турумдун психикалык башкаруусун табигый теориясын иштеп чыккан. («Баш мээнин рефлекс», 1963)

орус физиологу **И.М.Сеченовдун** «**Баш мээнин рефлекс**» деген эмгеги жарык көрөт. Эмгек ошол учурдагы жан жөнүндөгү илимге, идеалисттик багыттагы көз карашка чоң сокку урган. **И.М. Сеченовдун** рефлекс жөнүндөгү окуусун **И.П.Павлов** андан ары тереңдеткен. Бул эки улуу окумуштуунун материалисттик ой жүгүртүүлөрү, физиологиялык ачылыштары америкалык психологияда адамдардын психикалык өнүгүшүнө түрткү берди.

XIX кылымдын аягында америкалык психолог **Э.Торндайк** айбандардын жүрүм-турумун атайын түзүлгөн лабиринтте үйрөнө баштайт. Айбандардын лабиринтте жүрүүдөн пайда болгон ык машыгууларын, алардын себептерин изилдеген. Анын изилдөөсүн экинчи америкалык психолог **Дж.Уотсон** андан ары улантып, психологияда бихевиоризм деген жаңы багытты негиздеген. Бихевиоризм «жүрүм-турум» деген маани берет.

Дж.Уотсон (1873-1958) – америкалык психолог, бихевиоризмдин негиздөөчүсү; анын психологиялык чыгармасы «Психология - бихевиористтик көз карашта»

Бихевиористтик агымдын өкүлдөрү психологиянын предмети жан же аң-сезим боло албастан, жүрүм-турум болуп

саналат дешет. Алар адамда эч кандай аң-сезим жок, ал жөн гана ойлоп табылган түшүнүк деп келип, адамдын субъективдүү ички дүйнөсүн үйрөнүүнү толук түрдө четке кагышып, психологияны адамдын тышкы жүрүм-турум формаларын үйрөтүүчү илим катары түшүндүрүшөт.

Бихевиоризм – англис сөзү, орусча — «поведение» кыргызча «жүрүм-турум» деген маанини берет. Бихевиоризм зоопсихологияда ачылган шарттуу рефлекс окуусунун негизинде пайда болгон. Бихевиористтер интерактивдүү методун таанышып, аң-сезимдин идеалисттик концепциясына каршы чыгышат, психологияда аң-сезимди анын мазмунун, функциясын үйрөнүүдөн баш тартууга чакырышат. Алар психология илими объективдүү байкоого мүмкүн болгон гана кубулуштарды үйрөнүүгө тийиш деген талапты коюшат. Андай кубулуш катары адамдын жүрүм-турумун эсептешкен. Психологиянын предметин аң-сезим эмес, адамдын жүрүм-турумун түшүндүргөн аң-сезим, сезүү, кабыл алуу, эрк жана башка психикалык процесстерди илимий мазмунсуз түшүнүктөр катары санашкан.

Бихевиористтердин окуусундагы негизги түшүнүктөргө стимул (S) - сырткы чөйрөдөн таасир эткен дүүлүктүргүч, реакция (R) - дүүлүктүргүчтөргө организмдин жооп бериши жана байланыш-стимул менен реакциянын ассоциациялык байланышы кирет. Ушул үч түшүнүк аркылуу адамдын жүрүм-турумун, психикалык процесстерди түшүндүрүүгө аракеттенишет.

Мисалы, адамдын жүрүм-турумун үйрөнүү үчүн, биринчиден адамдын жүрүм-турумун так сүрөттөөнү (S), экинчиден, жүрүм-турумун кайсы стимулга көз карандылыгын тактоону (R), үчүнчүдөн стимул менен жүрүм-турумдун ортосундагы байланышты талдоону сунуш этишет. Кыскасы, бихевиористтердин негизги илимий максаттары тигил же бул жүрүм-турумга туура келүүчү байланыштарды табуу, аны анализдөө жана ушундай аракеттердин негизинде «жүрүм-турум стимулга болгон реакция» деген тезисти далилдөө.

Бихевиоризм окуусу өзүнүн өнүгүшүнүн алгачкы этаптарында адам менен айбандардын жүрүм-турумдарынын ортосунда олуттуу айырмачылыктар жок деп эсептешип, айбандардын жүрүм-турумун изилдөөдөн алынган илимий

бүтүмдөрдү толук адамга да алып көчүрүшкөн. Айырмачылыкты адамдын жүрүм-турум реакцияларынын жаныбарларга караганда татаалдыгынан жана стимулдуулугунан көрүшкөн.

Бихевиористердин жүрүм-турум психологиясы жөнүндөгү окуусунда, туура эмес идеяларына карабай, аз болсо да прогрессивдүү жактары да бар. Алар психикалык феномендерди толук танышкан эмес, бирок аларды үйрөнүү жолдорун, көрсөткөн методологияны түзүүгө күчтөрү жетпеген.

Гештальт психология. Гештальт – немец сөзү, кыргызча «форма, бүтүндүк» деген маанини түшүндүрөт. Гештальт психология Германияда пайда болуп, Европада таанылган. Алар бихевиоризм агымы сыяктуу эле табигый так илимдердин методдоруна көп басым жасашып, алардын таасиринде өнүккөн. Көбүнчө физика, математика илимдеринин жетишкендиктерин кеңири пайдаланышкан.

Гештальтисттер жүрүм-турум рефлекстердин байланышы эмес, ал бир бүтүн, жалпы кубулуш деп, бихевиористерди жүрүм-турумдун бир гана сегментин талдоого алышкандыгы үчүн сындашкан.

Бул агымдын негиздөөчүлөрүнө М.В.Келлер, К.Коффки жана К.Левин сыяктуу окумуштуулар кирет. Гештальтисттерди интроспективдүү психологияга мүнөздүү болгон психикалык кубулуштарды атомистикалык жол менен талдоо, үйрөнүү ынандырган эмес. Интроспективдердин татаал кубулуштарды элементардык элементтерге бөлүп, психикалык кубулуштар ал жөнөкөй элементтердин жыйындысынан турат жана алардын закондоруна баш иет дешип, ассоциациянын законуна таянып, психиканын жалпы структурасын түзүүгө аракеттенишкен.

Бирок чындыгында да, бүтүн объектилердеги өзгөчөлүктөр эч качан толук түрүндө аны түзгөн бөлүктөрдөн, элементтерден келип чыкпайт. Психикалык кубулуштар өзүнүн татаал, бүтүн системага ээ болгон ички закону менен жашайт.

Гештальт психологдордун идеялары психологиянын негизги проблемаларын изилдөөгө жардам берген. Алар кабыл алууну, ойлоону, эсти, личностту жана личносттордун ортосундагы байланыштарды талдашкан. Көбүнчө кабыл алууга басым жасашкан. Кабыл алуунун, сезүүдөн

айырмаланарын жана сезүүнүн бөлүктөрүнөн, кошундусунан турбастыгын негиздешип, кабыл алуудагы фигура менен фондун ролун, образдын түзүлүшүндөгү контурдун маанисин изилдешкен.

Психоанализ. Ушул күнгө чейин көп илимий, практикалык кызыгууларды туудуруп кележаткан жана личносттук психологиянын өнүгүшүнө өз таасирин тийгизген илимий теориялардын бирине фрейдизм кирет.

З.Фрейд (1858-1939) - Австрия психологу, физиолог, врач-невропатолог. Психоанализ жөнүндө төмөндөгүдөй эмгектерин жазган:
«Истерияны изилдөө»
«Түштөрдү жоору»
«Күндөлүк жашоонун психологиясы»
ж.б.

Бул агымдын негиздөөчүсү катары З.Фрейд эсептелет. З.Фрейд 1856-1939-жылдарда жашаган австриялык психиатр. Венада психотерапевт болуп иштеген, андан соң Лондонго эмиграцияланып ошол жерде каза болгон.

Психоанализ дагы психология илимин кризистен чыгарууга аракеттенген агымдардан. Психоаналитиктер бихевиористтерден, гештальтисттерден айырмаланып, өздөрүнүн теорияларын табигыйтак илимдердин базасында өнүктүрүшкөн эмес. Алар кризистен чыгуу жолун психология илиминин өзүнөн, анын ички проблемаларынан же ага жакын илимдерден изилдешкен.

З.Фрейд атактуу француз неврологдору Шарко жана Бернгейанын клиникасында иштеп, психотерапиянын методикасы менен таанышкан. Фрейд невроз оорусу аң-сезимсиз абалдагы кайгы-капа областында сакталган аффектилердин (көңүл чөгүүнүн, кыйналуунун, ачуулануунун) натыйжасында патологиялык (ар түрдүү оорулардын натыйжасында органдардын, ткандардын түзүлүшүндө болуучу өзгөрүүлөр) аракеттерден улам пайда болот деген идеяны айтып, аны дарылоонун бирден-бир жолу катары гипноздоону сунуш эткен. Гипноз нерв ооруну пайда кылган жагдайды кайрадан «жаратканда» оорулуу адамдын айыгып кетери тууралуу бүтүмгө келген. Бирок, З.Фрейд кийин гипноздоо аркылуу дарылоо практикасынын үстүндө андан ары иштеген эмес.

З.Фрейд өмүрүнүн акырына чейин түш көрүүнү, эркин пайда болуучу ассоциацияны, калп, каралоону жана унутууну

изилдеп, адамдардагы бул өзгөчөлүктөрдү түшүндүргөн. Психоанализ окуусунун борбордук түшүнүктөрү катары аң-сезим жана аң-сезимсиз абал саналат. З.Фрейд өзүнүн окуусунда аң-сезимсиз абалга өзгөчө маани берген. Күчтүү нервдик чыңалууну талап кылуучу татаал интеллектуалдык иш-аракет аң-сезимдин чөйрөсүнүн сыртында жүргөндүктөн, айрым адамдардын өзүн-өзү сыңдоосу, уят-намысы аң-сезимсиз болуп, анын кылык – жоруктарынын пайда болушуна алып келери жөнүндө жазган.

3. Фрейд бейтап адам менен узак баарлашып, ооруну пайда кылуучу факторду таап, аны бейтаптын өзүнө түшүндүрүп, кантип оңолууга багыт берүү аркылуу айыктыруунун жолун иштеп чыккан. Ал адамды **катаристик** абалына алып келип айыктырган. Катарис «тазалануу» деген маани берет, адамдын күчтүү, эмоционалдуу кайгы-кападан кийин өзүн жеңил сезип калуу абалын билдирүүчү психоаналитикалык түшүнүк.

3. Фрейд оору менен маектешкенден алган материалдарды түшүндүрүүнү «психоанализ» деп атаган.

3. Фрейд психоанализ методунун жардамында адамдын психикалык иш - аракетин аныктоочу же личносттун өнүгүүсүндө негизги орунду ээлөөчү жыныстык кумар ага берилүү (либид) жана агрессивдүүлүк (өмүрдү сактоо, өлүмдөн коркуу) деген эки керектөөнүн үстүндө иштеген. Адам жашаган коомдук чөйрөдө, күндөлүк турмушта - бул эки керектөө ачыкка чыкпайт, уят катары эсептелип, аң-сезимдин талаасынан чыгып, аң-сезимсиз талаага өтөт, бирок адамдын кыймыл-аракеттерин, жүрүм-турумдарын башкара берет.

Белгисиз мындай башкаруучулук аракетке, адам анчалык маани бербейт. Цензурада турган керектөө адамга символдор катары байкалат, жүрүм-турумдарды башкарат.

3.Фрейддин психология илимине киргизген идеяларынын бирине личносттун структурасы деп аталган «ал» (ид), «мен» (его), «ашкере мен» (супер его) түшүнүктөрү кирет.

«Ад» (ад - субъектинин инстинкттик аракетин, башкача айтканда, кумарлануусун (сексуалдуулугун), агрессивдүүлүгүн сырткы чөйрөнүн цензурасына карабай тез арада канааттандыруу аракетин билдирет.

«Мен» (ego) – бир жагынан аң-сезимсиз инстинкттин мыйзамына, экинчи жактан реалдуулуктун талабына, нормативине карап аракеттенет.

«Ашкере мен» (супер ego) – коомдогу моралдык нормалардын топтомунан жана алардын талаптарынан пайда болот. Негизинен цензуранын ролун аткарат.

3.Фрейд психоанализ агымын негиздөө менен өзүнүн айланасына таланттуу жаш окумуштууларды, окуучуларын топтогон. Ал табигый чоң жөндөмдүүлүккө ээ болгондуктан жана атактуу психотерапевтердин лабораторияларында иштеп, алардын бай тажрыйбаларынын таасиринде окумуштуу кагары калыптангандыктан, кээде акылга сыйбагандай жаңылыктарды жарата алган. Ошондуктан окумуштуулар анын окуусуна ишенбөөчүлүк менен карашкан. Бирок кантсе да Фрейдизм жаңы психологиялык кубулуштарды ачууга илимий жаңы агымдардын пайда болушуна алып келген. Анын бул далили – неофрейдизм илимий агымынын жаралышы.

Неофрейдизм. 3.Фрейддин класси-калык психоанализ агымынан бөлүнүп чыккан. Анын негизги өкүлдөрү А.Адлер, К.Юнг, К.Хорни, Г.Салливендер кирет.

А.Адлер психологиянын психоана-литик багытында иштеген окумуштуу-лардын тобуна кирет. «Индивидуалдык психология» деген илимий мектепти түзгөн. Анын негизги эмгектери – «Невротикалык мүнөз жөнүндө», «Индивиду-алдык психология-нын теориясы жана практикасы» деген китептери.

А.Адлер
(1870-1937)
австриялык
психолог
«Индивид-
уалдык психо-
логия» деген
илимий мек-
теп уюштур-
ган. «Түш-
көрүнүн теор-
иясы» деген
эмгеги менен
илимде белги-

түү

А.Адлер, биринчиден 3.Фрейддин биологиялык теориясына каршы чыгуу менен адамдагы түпкү маанилүү олуттуулукту, өзгөчөлүктү табигый инстинктинен эмес, коомдук сезимден келген, аны «сезимдин бирдейлиги же жалпылыгы» (чувство общности) деп атаган. Сезимдин жалпыгынын адамга туулгандан баштап берилерин жана аны социалдык жактан өнүктүрүү зарылдыгын белгилеген, Экинчиден, 3.Фрейддин адам туулгандан баштап эле агрессивдүү касиеттерге ээ жана ал биологиялык керектөө менен байланышта деген тезисин

сындаган. Үчүнчүдөн, А.Адлер личносттун структурасын бирдиктүү деп, аны үч түзүүчүгө «ал», «мен», «ашкере менге» ажыратууну колдогон эмес.

Адлер личносттун өнүгүшүнүн детерминанттын «артыкчылыкка умтулуу аракети ар качан эле турмушта ишке аша бербейт, ага жаш чагында социалдык чөйрөдөн алган терс таасирлер же дене органдарындагы кемчилдик себеп болот, адам ушундай жетишпегендиги жөнүндө көп ойлонуп, аны компенсациялоонун жолдорун, каражаттарын издеп жашайт дейт. Демек, кемдик сезимин компенсациялоого умтулуудан жашоодон ордун табуунун мотивин көргөн. Адлер мындан башка да уйку, невротизм маселелерин изилдөөгө белгилүү салым кошкон.

З.Фрейд менен К.Юнгдун илимий конфликттине окутуучусунун пансексуализм идеясы себепкер.

К.Юнг (1875-1961)
швейцариялык
психиатр,
психоаналитикалык
психологиянын
негиздөөчүсү.
З.Фрейддин
алгачкы
окуучуларынын
бири

К.Юнг адамда индивидуалдуу аң-сезимсиздиктен (подсознания) башка коллективдүү аң-сезим жарыш жашаарын жактаган. Коллективдүү аң-сезим дегенде байыркы ата тегибиздин бизге мурасталган акыл-эсин түшүнгөн. Ошондой эле, жалпы психология илимине кеңири тараган ойчул, эмоционалдуу, сензитивдүү деген түшүнүктөрдү негиздеп, адамдарды үч топко бөлгөн.

К.Хорни (1885-1952) америкалык психолог. З.Фрейддин ишеничтүү окуучусу болгон. 1939-жылы АКШ да жүрүп, «Биздин замандын невроздук личностту» аттуу китебин жазган.

К.Хорни психоанализ теориясынын негизги жоболорун жактап, аң-сезимдин негизги ордуна маани берүү менен бирге жаратылыштык, социалдык факторлорду танбайт, личносттун калыптануусундагы социалдык чөйрөнүн таасирин алдыңкы катарга коет. К.Хорни адам маңызында (сущность) тубаса тынчсыздануу сезими жатат деп, бала төрөлгөндөн баштап эле өзүн адамдар чөйрөсүндө жайлуу сезбей, органикалык денгээлде

тынчсыздануу сезими, кайгы-капа кошо келерин, дүйнөнүн ага болгон каршылыгын туярын, андан кутулууга умтуларын

негиздөөгө аракеттенген. Бул баланын кийинки турмушунда, психикалык иш-аракеттин касиетине айланат кылык-жоругунун мотивдештирет деген тыянакка келген. Хорни адамдын жүрүм-турумунун 4 түрүн сунуш кылат. Бирок эмгектеринде жүрүм-турумдун үч түрү адамдарга умтулуу, адамдарга көз каранды болбой четтөө жана адамга каршы агрессивдүү аракеттенүү жөнүндө гана сөз болот. Жогорудагы мамиленин үч түрү менен личносттун невротикалык үч – түрү туруктуу (устойчивый), четтөө (устраненный), агрессивдүү байланыштуу.

Гуманистик психология. Бул агым 1930-жылдарда пайда болуп, 1950-1960-жылдарда андан ары өнүгө баштаган. Гуманисттик психология социалдык психологиянын өнүгүшүнө жана личносттун ички структурасына көңүлдүн бурулушуна түрткү берген.

Гуманистикалык психологиянын өкүлдөрү неофрейдисттердин адамдын жүрүм-туруму ырахаттанууга, агрессияга же коомдон коргонуу аракетинде турат деген концепцияларына каршы турушкан. Алар личность – коомдо жашоо менен бирге иш-аракет процессинде адам баласынын иш-тажрыйбасынын өнүгүшүнүн продуктысы, коомдук жүрүм-турум формаларын өздөштүрүүдөн келип чыккан, психологиялык түзүлүш психикалык бирикме болуп саналат деп эсептешкен. Гуманисттик психологдор адам баласынын табиятында гуманоиддик, альтуристтик

К.Роджерс (1902-1987) – америкалык психолог, гуманистикалык психологиянын көрүнүктүү өкүлү, «Борборлоштурулган терапиянын - клиентти» деген китеби менен белгилүү.

(өзүнүн кызыкчылыгына караганда башка адамдардын кызыкчылыгын жогору коюу) керектөө жашарын, бул касиет адамдын жүрүм-турумунун булагы болорун белгилешкен. Анын негизги өкүлдөрүнө **К.Роджерс, Г.Олпорттор** кирет.

Г.Олпорт (1897-1964) - америкалык психолог; личностту окуп үйрөнүүгө багытталган системалуу методду негиздеген.

К. Роджерс алгач психиатр терапевт, андан кийин психолог катары иштеген. Ал өзүнүн терапия методун «интер-активдүү», б.а., оорулууга ой топтоо деп атаган.

К. Роджерстин, Г. Олпорттун ыкмасы боюнча, дарыгер

оорулууга өкүм жүргүзбөй, өз ара бирин-бири сыйлоого, бирдей укукта турууга, кеңеш берүүчү мамиледе болууга тийиш. Ошентип, врачтын оорулуунун экинчи «менине» айланышы, анын ички дүйнөсүн, личносттук жеке көз карашын терең сыйлашы сыйлоо терапиясынын негизги эрежеси. К.Роджерстин индивидуалдуу терапиясы, акырындап психологиянын интерактивдүү теориясына айланган. Өзүн-өзү сыйлоо Роджерстин теориясынын негизги түшүнүгү.

Советтик психология бихевиоризм ж.б. агымдагы психологдор тарабынан катуу сынга алынып, четке кагылган. Советтик психологдор адамда психиканын, аң-сезимдин объективдүү, реалдуу жашарын таанышат. Адамды курчап турган заттар кандай реалдуу жашаса, адамдын аң-сезими, психикасы, субъективдүү ички дүйнөсү, да ошондой эле реалдуу жашайт дешип, психология илиминин предмети катары адамдын аң-сезимин жана психикасын көрсөтүшөт.

Ошентип, психологияда, психикалык кубулуштар (сезүү, кабыл алуу, эс, көңүл буруу, эмоция, сезим, түшүнүк ж.б.), алардын пайда болуу процесстери, өнүгүшү, личносттун психологиялык белгилери (темперамент, мүнөз жөндөмдүүлүк, идеал, кызыгуу) жана адамдын иш-аракетинин психологиялык өзгөчөлүктөрү (мотив, машыгуу, ык жана эмгек, окуу, спорт иш-аракеттери) изилденет. Бул психикалык кубулуштар объективдүү дүйнөнү адамдын баш мээсинде чагылдырып анын реалдуу – субъективдүү ички дүйнөсүн түзөт. Ал процесстерди адамдын ички психикасы деп да аташат.

Психология бардык психикалык кубулуштардын тобун белгилөөчү жалпы түшүнүк болгондуктан, психика жана аң-сезим түшүнүктөрүнүн мазмундарындагы жалпылыкты, айырмачылыктарды чектегени оң. Психика аң-сезимге караганда кеңири түшүнүк. Ал адамга да, айбандарга да тиешелүү. Аң-сезим психиканын өнүккөн жогорку тепкичи болгондуктан, адамдарга гана мүнөздүү. Психиканын төмөнкү чеги – аң-сезимсиз абал. Адамдын аң-сезимсиз абалына -түш, адамдардын түшүнүксүз кыймыл-аракеттери, галлюцинация, жөөлүү ж.б. кирет.

Ошентип советтик психологдордун теориясына таяна турган болсок, психология дегенибизде - психиканын

закондорун, факторлорун жана механизимин үйрөтүүчү илимди айтабыз.

§ 2. Психологиянын тармактары

Психология илими өз өнүгүү багыттарына ээ болгон, өз изилдөө объектилери бар бир нече тармактардан турат. Азыркы учурда психология илиминин системалары активдүү өнүгүүдө.

Психология илими изилдөөнүн практикалык мүнөзүнө карай фундаменттик жана колдонмо (прикладдык) психология болуп бөлүнөт. Ал эми изилдөө объектисинин масштабына жараша жалпы жана атайын психология деген эки чоң группага ажырайт. Жалпы психологиянын өзү таануу процесстеринин психологиясынан же личносттук психологиядан турат. Таануу процесстерине сезүү, кабыл алуу, көңүл буруу, эс, элестетүү, ойлоо жана кеп процесстери кирет. Бул процесстердин жардамы менен адам жаратылыштан маалыматтарды алат жана аларды кайтадан иштеп чыгат.

Личносттук психология адамдын жүрүм-турумун, ишин аныктоону касиеттерди, эмоция, жөндөмдүүлүк, диспозиция, установка, мотивация, темперамент, мүнөз жана эрк сыяктуу түшүнүктөрдү иликтейт.

Атайын психология окутуунун, тарбиялоонун практикасы, теориясы ж. б. тармактар менен байланыштуу болуп, генетикалык психология - (психиканын жана журум-турумдун, тукум куучулук механизмин, генотиптик негизин үйрөткөн); дифференциалдык психология - (адамдын индивидуалдуу өзгөчөлүктөрүн айырмачылыктарын изилдеген); курак психологиясы - (балдардын түрдүү курактарын талдаган); социал психология - (адамдардын журум-турумун, иш-аркеттерин социалдык негизде талдаган); педагогикалык психологиясы - (окуу жана тарбияга тиешелүү маалыматтарды чогултуп үйрөнгөн); медициналык психология - (адамдардын психикалык процесстеринин бузулушунун түрдүү спектрлерин жана аларды эскертүүнү, коррекциялоону иликтеген); юридикалык психология - (адамдардын жүрүш-туруш - эрежесин, нормасын юридикалык жактан изилдеген) жана психотерапия, психодиагностика - (балдардын өнүгүү деңгээлдерин үйрөнгөн) деген ж.б. бөлүктөргө бөлүнөт.

Психологиянын жогорудагы келтирилген тармактары жаратылышта объективдүү жашаган жана атайын илимий методдор менен үйрөнүүгө мүмкүн болгон психикалык кубулуштарды изилдейт. Алардын ар биринин өзүнчө изилдөө объектилери болуп, окумуштуулардын жана элдин арасында таң калтыруу же ишенбөө сезимдерин пайда кылбайт. Бирок ушундай өзгөчөлүктөргө ээ болбогон, бир жагынан караганда жалпы психологияга жакындай сезилген, экинчи жактан анын мыйзамдарына баш ийбеген өзүнчө бир «илимий» тармак жашап келүүдө. Бул тармак илимде **парапсихология** деп аталат.

Парапсихология экстрасенсордук (анализатор менен маанилеш) жол менен түрдүү объектилерди, кубулуштарды жана анын мыйзам ченемдүүлүктөрүн ачууга аракет жасайт.

Парапсихологиянын объектиси болгон кубулуштарды жалпы психологиянын мыйзамдары менен түшүндүрүүгө болбойт алар спецификалык табиятка ээ. Көбүнчө жеке адамдын жаратылыштан берилген дараметине, өзгөчө касиеттерине же көз боемочулугуна да байланыштуу.

**Парапси-
хология** – грек сөзү, кыргызча «психологияга жакын, жанында» деген маани берет.

Парапсихологиянын төмөнкүдөй негизги тармактары бар:

Телепатия – сезүү органдарынын тикелей жардамысыз адамдын аң-сезиминин ара-лыкка берилиши.

Проскопия (көз ачыктык) тышкы дүйнөдө болуп жаткан окуяларды сезүү органдарынын жардамысыз кабыл алуу, келечекте боло турган окуяларды алдын ала көрө билүү дегенди билдирет. Проскопиянын өзгөчө бир тармагы биофизикалык эффект же лозоискательство деген термин менен да аталат. Бул – индикатордун жардамы менен жер астындагы сууну, кен байлыктарды табууга болот.

Парадиагностика – оору менен байланышпай туруп диагноз коюу. Психокинез – ойлоо дараметинин жардамы менен оор заттарды, иштебеген аппараттарды иштетип жиберүү -деген түшүнүктөр аркылуу мүнөздөлөт.

§ 3. Психиканын түзүлүшү (структурасы)

Психика реалдуу чындыктан баш мээде чагылышынын натыйжасындагы процесс болгондуктан, психология

үйрөнүүчү психологиялык кубулуштарды (ыңгайлуу болсун үчүн шарттуу түрдө) төмөндөгүдөй түрдө бөлүүгө болот:

- 1) **Психикалык процесстер;** 2) **Психикалык абал,**
3) **Личносттун психикалык касиеттери.**

1) **Психикалык процесстер** объективдүү чындыкты чагылдырууну камсыз кылат. Алардын негизинде адамда турмуштук тажрыйбалар, ык-навыктар пайда болот, калыптанат. Ошондой эле адамдын аракеттеринин пайдубалы жана курчап турган чөйрөнү таануунун башаты катары кызмат кылат.

Психикалык процесстер өзүнчө эрктик, эмоционалдык жана таануу процесстери болуп үч группага бөлүнөт.

Таануу процесстерине сезүү, кабыл алуу, эс, көңүл буруу, элестетүү жана ойлоо процесстери кирет.

Адам дүйнөнү кабыл алууда, үйрөнүүдө ал объектилерге эч качан кайдыгерлик менен карабайт. Белгилүү эмоциялык абалдарга: сүйүнүү, козголуу, ачуулануу, кайгыруу ж.б. Булар эмоциялык процесстерди түшүндүрөт.

Личность өзүн курчап турган чөйрөнү таануу же кабыл алуу менен чектелбестен, аларга карата активдүү мамиледе болот. Мисалы, максатка жетүүгө умтулуу, кыйын абалда чечим кабыл алуу, алдында турган кыйынчылыктарды жеңүү, өзүн-өзү башкаруу, моралдык жана физикалык каршылыктарды жеңүү ж.б. Бул саналгандар адамдын эрктик процесстерин билдирет.

2) **Психикалык абал.** Адам бир эле күндүн ичинде бир канча психикалык абалды башынан кечириши мүмкүн. Өзү катышкан, туш болгон окуя канчалык көп кырдуу болсо, анын психикалык абалдары ошончолук түркүн түр менен көрүнөт. Психиканын бул компонентине көңүл буруу, көңүл топтоо, акылдын активдүүлүгү же пассивдүүлүгү, чечкиндүүлүк же чечкиндиксиздик бир нерсени билүүгө болгон кызыгуучулук, кандайдыр бир нерсени билүүгө болгон кызыгуучулук, бир нерсени күтүү, кубануу ж.б. абалдарды кошууга болот. Психикалык абалдар сезимде - көңүл, аффект, эйфория, чочуу, фрустрация, көңүл буруу, стрес, агрессия (көңүл топтоодо, чаржайыттыктын болушунда), эркте (чечкиндүүлүк, өзүн-өзү жоготкондук ж.б.), ойлоодо, элестетүүдө (таттуу кыял, элирүү, дегдөө ж.б.) байкалат.

3) **Личносттун жекече психикалык касиеттери** – башка психикалык компоненттерге караганда туруктуулугу менен

айырмаланган жана адамдык сапаттык жактан мүнөздөй турган касиеттер. Аларга личносттун багытталышы, темпераменти, мүнөзү жана жөндөмдүүлүгү кирет.

§ 4. Жогорку психикалык функциялар

Жогорку психикалык процесстер - социалдык мүнөзгө ээ, адамдын жашоо мезгилинде татаал мамилелерде калыптанган психикалык процесстердин системасы. Ага кабыл алуу, көңүл буруу, эс, ойлоо, эмоция жана кепти киргизүүгө болот.

Жогорку психикалык процесстер-адамдын өмүр сүрүшүндө бирдей көрүнүп, үзгүлтүксүз өнүгөбү же куракка жараша боло тургандыгы психологдордун алдында турган негизги суроолордун бири. Бул суроолорго жооп берүүдө үч көз караш кездешет: Биринчи психикалык процесстер жашоонун бардык этаптарында бирдей өнүкпөйт (тубаса шык иш-аракетинин түрүнө жараша өнүгөт), белгилүү этапта байкалып өнүгөт (гештальт психологдор). Экинчи агымдагы окумуштуулар (Ж.Пиаже) психикалык процесстер адамдын тирүү убагында өнүгөөрүн, морфологиялык, функционалдык бышуу убагына туура келерин чектешип, өнүгүү сырткы чөйрөгө көз каранды болбой, ички организмдин бышуусуна жараша өнүгөт деген көз карашта болушкан. Үчүнчү көз караштагылар (Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, А.П. Лурия) жогорку психикалык функциялар адамдын жашоонун бардык мезгилдеринде сырткы чөйрөнүн таасиринде тарыхый, коомдук-социалдык жана маданий шартка жараша өнүгүп отурат деген позицияда түшүндүрүшөт.

§ 5. Психиканын физиологиялык негизи

Байыркы грек врачтары ооруларга байкоо жүргүзүп, баш мээнин иш-аракеттери менен психикалык кубулуштардын ортосундагы тыгыз байланышты белгилешкен. Чынында да, баш мээнин айрым участкаторуна доо кете турган болсо, адамдын тийиштүү психикалык иш-аракеттери иштен чыгат. Бирок психология илиминин өнүгүшүнүн алгачкы этабында адамдагы психологиялык өзгөрүүлөрдүн себебин баш мээге көз карандысыз жашаган жан феноменине байланыштырып түшүндүрүшкөн.

Ал эми материалисттик агымдагы окумуштуулар жана кийинки илимий фактылар адамдагы бардык психикалык процесстер эч кандай жан феноменсиз эле тикеден-тике рефлекстин натыйжасында пайда болорун далилдеди. Бардык аракеттер түздөн-түз баш мээ менен байланышта, мээ ойлоо-органы, ойлоо болсо – өз кезегиндеги мээнин иш-аракетинин продуктысы.

Бирок, психика нерв-системанын физиологиялык негизин түшүндүрүүдө организмдин чөйрө менен болгон байланышын эске албоо маселени туура чечүүгө мүмкүндүк бербейт. Себеби организм чөйрө менен туруктуу, тыгыз байланышта, өз ара таасир этүү катышында турат. Организмдин чөйрөнүн таасиринен алысташы анын физиологиялык жана психикалык жактан калыптанышына тескери таасир берери практикада далилдеген. Организм айлана – чөйрөсүз жашай албайт (И.М.Сеченов). Ал эми И.П.Павлов: Тирүү организм – татаал система, ал өзүнө мүнөздүү касиетке, ички жашоо формага ээ болуу менен сырткы чөйрөнүн таасиринде турат - деген.

И.П. Павлов (1849-1936) – орус физиологу, Нобель сыйлыгынын лауреаты, адамдардагы жана жаныбарлардагы жогорку нерв системасын шарттуу рефлекстик метод аркылуу эксперименталдык изилдөөнүн негиздөөчүсү.

Организм сырткы чөйрө менен нерв системасы аркылуу байланышат. Невр системасы, биринчиден, организмдин иш-аракети түрдүү бөлүктөрүн иш аракети бириктирет, экинчиден, аны чөйрө менен байланыштырат. Мындай байланышты **рефлекс** ишке ашырат.

Рефлекс – деген латын сөзү, кыргызча «чагылуу» деп которсо болот.

Рефлекс - жөнөкөй жана татаал организмдин нерв иш-аракетинин механизми. Ал ички жана сырткы чөйрөдөн пайда болгон дүүлүктүргүчтөргө организмдин жооп беришин камсыз кылат.

Невр- дүүлүгүнүн рецепторунан, нерв системасынын борбордук бөлүгүнөн, андан афференттик жана эфференттик механизмдерден туруп, **рефлектордук жааны** пайда кылуу менен белгилүү жумуштарды аткарууга жетишет.

Рефлекс процесси организмдин түрдүү бөлүктөрүндө түрдүүчө аракетке келет. Арка мээнин шартсыз рефлектордук жаасынын курамына нейрондар кирет. Анда дүүлүгүү четтен (перифериядан) борборго (афференттик жол) берилсе, борбордук нерв системадан (эфференттик жол аркылуу) б.а. жумушчу органдарга берилет, ал эми баш мээдеги шартсыз рефлекс татаал рефлектордук жаада өтөт. Афференттик жана эфференттик жолчолордон башка дагы үчүнчү-айкалыштыруучу борбордук нейрон ишке кирет.

Мындай материалисттик ой жүгүртүүнүн баштоочусу катары XVII кылымда жашаган француз философу Р.Декартты айтууга болот. Ал илимге рефлекс түшүнүгүн киргизип, революциялык кадам жасаган. Р.Декарт рефлекс деп тышкы дүүлүктүргүчкө адамдын организмнин жооп берүүсүн түшүнгөн.

Р.Декарттын рефлекс жөнүндөгү окуусу адамдардын жана айбандардын айрым эрксиз кыймылдарынын себептерине жооп берген менен, алардын жалпы жүрүм-турумунун татаал механизмдерин ачып бере алган эмес. Анын ой жүгүртүүсү өтө жөнөкөй, механикалык мүнөзгө ээ болгон. Ал нервди түтүкчө катары элестетип, анын ичи менен мээден чыккан «турмуштук дух» агып, айланып, организмди аракетке келтирет деп болжолдогон. Адамдын бутунун тартылышын мындайча түшүндүргөн. Түтүкчөнүн (нервдин) ичинде ичке жипче жайланышкан. Жипчинин учунда клапын орнотулган. Сырткы дүүлүктүргүчтүн жардамы менен жип кыймылга келгенде, баш мээдеги клапын ачылып, андагы «турмуштук духтар» түтүкчөлөр аркылуу булчуң эттерге берилип, бут кыймылдайт деп түшүндүргөн.

Бул окууну улантууда орус физиологу И.М.Сеченовдун эмгеги мааниге ээ. Ал өзүнүн «Баш мээнин рефлeksi» деген эмгегинде: «Турмуштун аң-сезимдүү жана аң-сезимсиз аракетинин пайда болушу – табияты боюнча рефлестин өзү» - деп жазган.

И.М.Сеченовдун рефлекс жөнүндөгү окуусунун мааниси төмөнкүлөр менен түшүндүрүлөт. Биринчиден, психикалык кубулуштар тышкы таасирдин негизинде пайда болоорун далилдеди. Экинчиден, психикалык кубулуштар мээде болуп өтүүчү тормоздолуу, козголуу сыяктуу физиологиялык процесстердин натыйжасы экендигин аныктады. Үчүнчүдөн,

психика адамдын жүрүм-турумун толук башкара турган механизм экенин айгинилеп берди.

Рефлектордук жаа. Адамдын жалпы психикалык иш-аракеттеринин негизинде пайда болоруна шек жок. Бирок психологиялык процесстердин жаралышында рефлектордун үч звеносу бирдикте аракеттениш керек. Биринчи звенодо тышкы дүүлүктүргүчтүн негизинде сыртан келген механикалык энергияны нерфтик энергияга айландырып берүү жумушун аткарса, экинчи звенодо баш мээдеги козголуу жана тормоздолу процесстери тийиштүү психикалык кубулуштардын пайда болушуна өбөлгө болот. Ал эми үчүнчү звенодо баш мээден берилген буйрукка ылайык адамдын тышкы кыймыл-аракеттери келип чыгат. Ушул үч звено биригип, «рефлексттик жааны» түзөт.

Кайра байланыш. Психология жана физиология

Тормоздолуу процесси - козголууну кармап, аракетин чектеп, мээнин участокторуна жайланышууга, топтолууга мажбур кылат.

илиминде рефлектордук жааны түзгөн үч звенодон башка төртүнчү звенонун бар экендиги да белгилүү. Адамдын баш мээси жумушчу органдарына маани бербестен маалыматтардын тийиштүү органдарда кандай аткарылышын көзөмөлгө да алат. Эгер берилген информация туура эмес аткарылса, ал маалымат баш мээге берилип, кайрадан информациянын туура жүзөөгө ашышын көзөмөлдөөчү төртүнчү звено «кайра байланыш» деген термин менен белгилүү.

Козголуу процесси - сезүү органдарына предметтер, кубулуштар таасир эткенде дүүлүгүүнү пайда кылып, мээдеги иш аракетти пайда кылуучу форма.

Шартсыз рефлекс. И.П.Павлов шартсыз рефлексдин пайда болушун төмөндөгүдөй түшүндүрөт: Шартту рефлекс ички жана сырткы органдарда пайда болот. Дүүлүгүү рецепторго таасир этип, рецептордогу нервдик козголууга, б.а. нерв энергиясына айланат. Козголуу нерв жипчелери аркылуу борбордук нерв системасына берилет. Анда жаралган байланыш аркылуу дүүлүгүү тийиштүү органдарга жиберилет. Бул маалыматтар органдардын клеткаларынын өзгөчөлүктөрүнө карай трансформацияланат.

Шартсыз рефлекстин өзүнө таандык касиеттери бар. Мисалы, берилген дүүлүгүүгө организмдин жообу (реакциясы) тубаса көрүнүш жана дүүлүгүү менен организмдин реакциясынын ортосундагы нервдик байланыш ар качан туруктуу. Бардык жаныбарлардын түрлөрүндө, шартсыз рефлекстер окшош жүрөт жана жашоонун биринчи саатынан баштап көрүнөт, сезилет. Анткени ушундай жөндөмдүүлүк менен жарык дүйнөгө келет. Кийинки жашоо мезгилинде эч кандай даярдыксыз, тажрыйбасыз эле кайталана берет. Буга инстинкт жана жыныстык аракеттер мисал болот. Рефлекс жаныбарлардын биологиялык түрүнө карай айырмаланат, өзгөчөлөнөт, жекече тажрыйбаларына көз карандысыз жана жашоо шартына керек боло турган чөйрөгө жооп бере ала турган нерв системасы менен туулат, нервдик байланыш туруктуу болот. Бирок бул шартсыз рефлекс (нерв байланышы) эч өзгөрбөйт, дегендик эмес, аз да болсо өзгөрүү абалында турат.

Шарттуу рефлекс. Адамдардын жана айбандардын жекече турмушунда чоң жарым шар мээнин биргелешкен аракетинде пайда болот. Ал төмөндөгүдөй касиеттерге ээ: организмдердин жообу менен тышкы дүүлүктүргүчтүн ортосундагы байланыш туруксуз; тубаса мүнөзгө ээ эмес; организмдин жашоо мезгилинде пайда болуп жана жок болуп турган көрүнүш; жаныбарлардын тигил же бул түрлөрү үчүн жалпы туруктуу эмес; бир эле түрдөгү жаныбарларда түрдүүчө жүрүшү ыктымал, сигналдык мааниге ээ; эски рефлекстин негизинде жаңы рефлекс пайда боло берет.

§6. Мээ жана психика

Табигый илимдер топтогон бай материалдар психикалык иш - аракеттин органы катары өсүүнүн жогорку чекитине жеткен борбордук нерв системасы эсептеле турганын ар тараптан илимий негизде далилдеп келген. Байыркы грек философу К.Алкмеон:

«Жандын жана аң-сезимдин ээри баш мээ болуп эсептелет»- деп жазган.

К.Гален болсо баш мээ ойлоонун жана сезүүнүн органы экендигин аныкташ үчүн айбандарга көптөгөн тажрыйбаларды жасаган. Эгер алардын баш мээси кандайдыр бир себептерден улам иштен чыга турган болсо, психикалык аракеттерине доо кетерин далилддеген. Кыскасы, баш мээ

адамдын бардык органдарын башкарып, тажрыйбаларды топтоочу негизги аппарат болуп саналат.

Окумуштуулар баш мээ менен психиканын ортосундагы байланышты ар качан эле туура түшүндүрө алышкан эмес. Психофизиологиялык кайчы багытында турган окумуштуулар психикалык жана физиологиялык кубулуштар бири-бирине көз каранды физиологиялык процесстерге көмөкчү, пассивдүү абалда болот дешет. Ал эми экинчи агымда турган окумуштуулар физиологиялык жана психикалык кубулуштарды бири-бирине окшош көрүнүш катары карашат. Мисалы, немецтик вульгардык материалисттер Г.Бюхнер, Н.Фихт: Боор, өттү кандай бөлүп чыгарып турса, мээ аң-сезимди (ойлоону) ошол сыяктуу жаратып турат деп түшүндүрүшөт.

Психикалык процесстер менен баш мээнин ортосундагы байланышты табуу – татаал проблема. Бул маселени туура чечмелөө үчүн башка окумуштуулардын да көз караштарын, психофизиологиялык негизде билишибиз керек.

1865-жылы одессалык бир профессор өзүнүн китеп текчелериндеги салмактуу сөздүктү кармап туралбай, шатычадан кулап түшөт. Сөздүк профессордун башына тийип, аны эстен тандырат. Ал эсине келгенде, эне тилин унутуп, башка бир бей тааныш чет тилдин бир нече сөздөрүн сүйлөп калат.

1928-жылы оор салмактагы эки боксер мелдешке чыккан. Боксердун бири Дени (Лондондук), кулагы уксаган киши болгон. Салгылашуу учурунда аны атаандашы катуу муштагандан кийин, ал кадимкидей угуп, сүйлөй баштаган.

Келтирилген турмуштук фактылар «Психикалык процесстерди баш мээ кантип башкарат? Баш мээде психикалык процесстерди башкаруучу зоналар барбы? Психикалык процесс баш мээнин белгилүү гана участогунда жайланышканбы?» деген суроолорду туудурат. Илимде мындай маселелерди чечүүгө багытталган төмөнкүдөй агымдар жашайт: Чектелген (локалдык) агым, баш мээнин функционалдык иштөө системасы.

Чектелген (логикалдык) агым. Локализация «чектелген, белгилүү бир орунга жайгашкан» деген маани берет. Бул агымды жактаган окумуштуулар: «Баш мээде ар бир психикалык процесстерге жооп бере турган атайын участоктор бар,»- дешкен. Алар бир гана психикалык

феномендин иштешин жетектейт деп болжолдошот. Локализациялашкан багытты XIX кылымдын башталышында жашаган француз аалымы Ф.Галль негиздеген. Ал баш мээнин нерв ткандары жайгашкан участокторунун картасын түзгөн. Анда адамдын негизги үч жөндөмдүүлүгүн-интеллектуалдык жөндөмдүүлүктү чеке областына, физикалык жөндөмдүүлүктү желкеге, нравалуулукту төбөгө жайгаштырган. О.э. баш мээдеги атайын гениалдуулук, ашыктык, досчулук, динчилдик, урушчаактык, абийирдүүлүк сыяктуу сапаттардын чектерин көрсөткөн. Жалпысынан, Ф.Галль баш мээден 35 уюлду бөлүп, аларды картага түшүргөн.

Психикалык жөндөмдүүлүктөрдү баш мээдеги атайын участокторго жайгаштыруу аракети френология илиминин калыптанышына себеп болду. Чектелген локализациялык агым натыйжасында жаралган илимий ачылыштарга Франгдин, Гитциндин борборлорунда дагы далил болгон.

Френология – адамдын психикалык өзгөчөлүгү менен баш сөөктүн сырткы формасынын ортосундагы байланышты

Френология – грек сөзү, кыргызча «жан, акыл» деген маанилерди туюндурат.

аныктоого багытталган окуу. Аны Ф.Галль негиздеген. Баш мээнин кыртышы (корасы) түрдүү борборлорго бөлүнүп, аларда адамдын тигил же бул жөндөмдүүлүктөрдүн бир түрүнүн күчтүү өнүгүшү баш сөөктүн

конфигурациясынын түптөлүшүнө түрткү берет деп божомолдойт. 19-кылымда френология илими психодиагностикалык метод катары чоң резонанс туудурган. Бирок көптөгөн илимий изилдөөлөр баш мээнин кыртышы менен баш сөөктүн ортосунда байланыштын жок экендигин далилдеген жана Ф.Галльдын френология илимине тыюу салынган. Бул анын айрым рационалдуу идеяларына көңүл буруусуна тоскоолдук кылган. 1870-жылдары Фринч менен Гитцинг баш мээнин кыртышынын айрым бөлүктөрү адамдын чектелген жүрүм-турумун башкара тургандыгын далилдешкен.

Антилокалдык агым. Антилокалдык агымдын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири – К.С.Лешли. Ал баш мээде ар бир психикалык процесстерди жөнгө сала турган эч кандай участкалар жок, мээ бир бүтүн механизм катары иштейт деген идеяны жактаган. Өз оюн далилдеш үчүн атайын жасалган

лабиринтте чычкандарга тажрыйба жүргүзгөн. Эксперименттин биринчи бөлүгүндө ач чычканды лабиринттеги этке коюп жиберип, канча убакытта, кандай аракетте этти таап жээрин аныктаган. Экинчи бөлүгүндө чычканды баш мээсинин белгилүү бир бөлүгүн алып коюп, оңолгондо кийин, биринчи операцияны кайталаткан. Тажрыйбасынын үчүнчү этабында чычканга дагы бир операция жасап, мээнин дагы бир бөлүгүн алып таштап, мурунку операцияны дагы кайталайт. Ушундай эксперименттерден кийин К.С.Лешли чычкандын кыймыл-аракеттери, этти изилдөөдөгү кетирилген каталар баш мээден алынган мээнин ордуна эмес, алынган мээнин жалпы массасына көз каранды деген корутундуга келет.

Ошентип, аталган логикалык, антилогикалдык агымдардын теорияда жана практикада кездешкен фактыларга далилдүү жооп бере алышпагандыгы көрүнөт. Мындай илимий белгисиздиктен кутулуунун бирден-бир жолу психикалык функция жана анын баш мээде локализацияланышы деген түшүнүктү кайрадан карап чыгуудан турган. Ал баш мээнин кыртышынын функционалдык системада иштөө теориясынын пайда болушуна алып келди.

Адамдын органдары менен мээ бири-биринен ажыраган абалдан турбастан, тескерисинче, бекем биримдикте ортоктошуп, аракеттенген, функционалдык жактан бириктирилген бүтүн система. Бирок ошол эле учурда жалпы функцияны аткаруу менен кошо ар бир орган өз функциясын башкалар менен бирдикте аткарат. Мисалы, дем алуу функциясына кирген бир канча органдардын бири начарласа, анын иши менен чектеш органдар ишке ашырууга көмөктөшөт. Ушундай татаал функционалдык системада турган органдарды белгилүү жерге локализациялоого мүмкүн эмес.

§ 7. Аң-сезим жана анын структурасы

Аң-сезимсиз абал. Күндөлүк аң-сезим

Аң-сезим – психиканын эң жогорку өнүккөн чекити. Ал адам баласына гана тиешелүү, айбандарда болбойт. Адамдык аң-сезим бир жагынан баш мээнин иштешине байланыштуу, экинчи жактан адамдар менен болгон карым-катнаштан, эмгектенүүдөн, топтогон иш-тажрыйбаларды үйрөнүүдөн

калыптана турган феномен. Адам мээге ээ болуп туруп, адам коомунан ажырап калуусу ал адамдын аң-сезиминин өнбөй тургандыгын түшүндүрөт. Ошондуктан марксизм-ленинизм классиктери аң-сезимди коомдук көрүнүш катары баалашкан. Аң-сезимдин мазмуну ага берилген аныктамадан да ачык көрүнөт.

Аң-сезим – жогорку интеграциялоочу психиканын формасы, эмгек ишмердигиндеги адамдардын үзгүлтүксүз карым-катнашында (тилдин жардамы аркылуу) калыптанган тарыхый – коомдук шарттын натыйжасы.

Аң-сезимдин структурасы. Аң-сезим психиканын өнүккөн жогорку формасы болгондуктан, ал өзүнүн мазмунунда башка психикалык процесстерди да камтып турат, алардын өнүгүшүнө шарт түзүү менен өз жашоо талаасы болуп, ички туруктуу структурага ээ.

Аң-сезимдин биринчи структурасы – **аң-сезимдин өзү.** Адам аң-сезими аны курчап турган дүйнө жөнүндөгү маалыматтардын тобунан турат. Ал маалыматтарды таануу процесстери камсыз кылат. Таануу процесстери сезүү, кабыл алуу, эс, элестетүү жана ойлоо сыяктуу психикалык процести камтыйт.

Аң-сезимдин экинчи структурасына адамдын «мени» жана менине тиешелүү болбогон «мен эмес» касиеттерин ажыратуу, б.а., субъектини объектиден, тескерисинче, объектиден субъектини ажыратуу кирет. Адам башка тирүү жаныбарларга караганда өзүн-өзү таанууга, өзүн-өзү изилдөөгө, аң-сезимдүү түрдө өзүнүн жүрүм-турумун таразалоого, баалоого жөндөмдүү.

Өзүнүн «менин», «менге тиешелүү болбогондукту» ажыратуу адамдын жашоосунун биринчи күнүнөн баштап акыркы күнүнө чейин жүрөт.

Аң-сезимдин структурасынын үчүнчү компоненти - адамдын максаттуу, ойлонулган иш-аракети. Адамда коюлган керектике жараша иш-аракеттин максаты калыптанып такталат, ишке түрткү берген мотив таразаланат, эрктик чечим кабыл алынат. Аракетти аткаруу жолдору аныкталат, ага түзөтүүлөр, оңдоолор киргизилет.

- Аң-сезимдин структурасынын төртүнчү элементи катары мамиле саналат. Аң-сезимдин мазмунунда адамдын чөйрөгө болгон сезими, эмоциясы орун алгандыктан, белгилүү бир иш-аракетке, адамга, кубулушка карата мамиле

пайда болот. Ушул мамилеге жараша адамда активдүүлүк, пассивдүүлүк өкүм сүрүп, алдыда турган максатты, ага тиешелүү болгон иш-аракетти түрдүүчө аткарат.

Күндөлүк (обьденный) аң-сезим бул – чектелген адам топторунун күндөлүк тажрыйбалары менен түздөн-түз байланышкан стереотиптердин, установкакалардын, маалыматтардын, элестетүүлөрдүн, ой толгонуулардын негизделбеген, такталбаган жүрүм-турумдун бир формасы. Күндөлүк аң-сезим, аң-сезимден айырмаланат. Ал дүйнөнү, коомду таанууга тоскоолдук кылуучу каталарга мол, эл арасында айың кептердин, пайдасыз салттардын сакталышына жол ачат. Күндөлүк аң-сезим жеке адамды гана туура жолдон бурбастан, адам топторунун иш-аракеттерине да тескери таасир берет. Ал эми күндөлүк аң-сезим изилдөөгө, байкоого, жаратылыштын мыйзам ченемдерине таянган такталган маалыматтардын жыйындысынан турат.

Аң-сезимсиз абал - психикалык процесс катары эсептелип, объективдүү чындыкты чагылдыруунун бир формасы катары жашайт. Адам өзү жасаган аракетке эсеп бербейт, жасап жаткан жумушунун багыты толук жоголот, ал түгүл аракетти башкарган речь да бузулат. Аны психология илиминен башка медицина, нейрофизиология илимдери дагы иликтеп келе жатат.

Аң-сезимсиз абалдын табиятына, маанисине көңүлдүн бурулушунда З.Фрейддин психоаналитикалык окуусу түрткү болгон. Ал мындай абал невроздун пайда болушуна, личносттун калыптанышында жана адамдын жүрүм-турумуна чоң таасир тийгизүүчү фактор экендигин чечкиндүү жактаган. Эгерде адамдын керектиги канааттандырылбаса, бул процесс аң-сезимдин таасиринен ажырап, байкоосуз абалга өтүп, жашыруун мүнөздө личносттун жүрүм-турумун башкарып, айрым учурда адамга оору түрүндө таасир этип, нормалдуу аң-сезимдин «белгисиз» жардамчысы, каршысы, конкуренти катары жашаарын белгилеген.

Советтик психологдор аң-сезимсиз абалдын объективдүү жашашын танышпайт. Бул багытта грузин психологу **Д.Н.Узнадзе** жана анын окутуучулары изилдөө жумуштарын алып барууда. Д.Н.Узнадзе 1920-30-жылдары «Баамдалбаган психологиялык установка теориясы» деген

Д.Н.Узнадзе
(1887-1950) –
грузин психологу
жана философу,
Тбилиси
университетинин
алгачкы
түзүүчүсү;
«Баамдалбаган
психологиялык
установка
теориясынын»
негиздөөчүсү.

эмгегинде бул проблеманы табиятын ачууга аракеттенген. Турмушта аң-сезимсиз абалдын объективдүү жашарын далилдей турган мисалдар көп эле кездешет.

Ленинградлык психотерапевт А.М.Свядош адамды уйку абалына (уйку – соо абалына) өткөзүп, чет тилин үйрөтүү мүмкүнчүлүгүн изилдеген. Мындай тажрыйбаны Г.В.Гершун да кайталаган. Изилденүүчүлөргө үндүк босогодон төмөн дүүлүгүүлөрдөн берген Э.Э.Ф.Г. аппараты алардын үнүн кабыл алганын көрсөтүп турса да, өздөрү туйбаганын «ырасташкан», аң-сезимсиз абалдын жашашына бүтпөгөн аракеттердин эске сакталуу (запоминание незавершенных действий) феномени мисал болот. Чынында, адам бүтпөй калган информацияларды ар дайыма эсинде бекем сактайт. Айталы, көп сериялуу кинофильмдердин бир сериядан экинчи серияга өткөн окуялары эсте жакшы калат. Ата Мекендик согуш учурунда бир солдат өзүнө тааныш орус офицерлерин тамашалоо үчүн атты шашылып, катуу чаап келип: «Хайл, Гитлер!» - деп саламдашат. Офицерлердин айрымдары тамашага түшүнбөй, солдатты атып салууга аракеттенет. Ал эми экөө чын ыкласы менен солдатка: «Хайл, Гитлер!» - деп жооп беришкен. Көрсө, алар немецтик чалгынчылар экен. Эсте көптөгөн информациялардын сакталышы жана аларды керек учурда пайдалануу аң-сезимсиз абалда жүрөт. Адамдар көчөдө, тепкичтерде баратканда керектүү аракеттерди кыйналбай эле аң-сезимсиз жасай берет. О.э., бул абалды **галлюцинация**, жөөлүү учурунан да жолуктурабыз. Дегинкиси, келтирилген мисалдардын баары аң-сезимсиз абалдын объективдүү жашай турган бир психикалык процесс экенин көрсөтөт.

§ 8. Мээнин чоң жарым шар кыртышындагы нерв процесстери

Адамдардын чоң жарым шарынын кыртышында эки карама-каршы козголуу жана тормоздолуу нерв процесстери

аракеттенишет. Козголуу борбору өзгөрүп, кыймылда турат, баш мээнин чоң жарым шарына таралат (иррадиацияланат). Ушул процесске жарыш карама-каршы тормоздолуу процесси пайда болот.

Козголуу тормоздолуу процесстери бири-бири менен байланышта, өз-ара таасир этүү мүнөздө аракеттенишет. Козголуу, мээнин бир участогунда пайда болсо тормоздолуу экинчи участогунда пайда болуп, тормоздолууну пайда кылып, козголуунун иш аракетине тескери таасирин тийгизип, тескери индукция процессин жаратат. Эгер тормоздолуу процессинин айланасында козголуу пайда болсо, анда мээ кыртыштын ишине оң-таасирин тийгизип, ал оң индукция деп аталат. Эгер козголуу тормоздолуу процесстери бири-бирин күчөтсө, ал эки жактуу индукция деп аталат. Оң, тескери индукция деген түшүнүктөрдү илимге Павлов сунуш кылган.

Тормоздолуу адам көп иштеп чарчаганда, нерви начарлаганда пайда болот. Эгер тормоздолуу процесси мээ кыртышынын көптөгөн участкарунда таралса, адам активдүү иш-аракетке жарабай уйкуга же бир башка тыныгуу абалына өтөт.

Чоң жарым шардагы нерв процесстеринин аракеттеринин өз мыйзамдары бар. Козголуу, тормоздолууга караганда тез тарайт, тез борборлошот, анын кыймылдуу ылдамдыгы секунд үлүшүнөн секундга чейин созулат. Тормоздолуунун ылдамдыгы жай жүрүп, минутага чейин болушу мүмкүн.

Кыртыштагы нерв процессинин жандануусу кыймылга келиши таасир эткен дүүлүктүргүчтүн күчүнө, козголуу тормоздолуунун тең салмактуулугуна, организмдин курак жана жекече типтик өзгөчөлүгүнө жараша болот.

§ 9. Баш мээнин функционалдык асимметриясы

Асимметрия баш мээнин оң жана сол жарым шарларында психикалык функциялардын түрдүүчө абалын мүнөздөйт. Баш мээнин функционалдык өзгөчөлүктөрүн М.Дикс (1836), П.Брок (1861), С.Вернике (1874), сыяктуу окумуштуулар негиздешкен.

Азыркы изилдөөлөрдүн жыйынтыктарына караганда, сол жарым шар кеп менен ага байланыштуу болгон психикалык иш аракеттерди (окуу, жазуу, эсептөө, эс, ойлоо)

функциялары ишке ашырат. Анда вервалдуу (сөз)- белги маалыматтары менен иш жүргүзүлөт.

Оң жарым шар болсо көргөзмөлүү, сезим абалында өтүүчү мейкиндикте багыт алуу музыкалык үндөрдү ажыратуу, татаал объектилерди таануу, түш көрүү сыяктуу жогорку психикалык процесстерди тескейт.

Эки жарым шар тең сөздү, образдарды кабыл алууга жана аны кайтадан иштеп чыгууга жөндөмдүү, бирок алардагы пропорциялык жүрүш спецификалуу өзгөчөлүктөргө ээ.

Сол жарым шарда ойлоо, элестетүү, аналитикалык болгондуктан, предметтердин, кубулуштардын ички мыйзам ченемдүүлүктөрү логикалык талдоодон өтөт. Ушул таңдалган нерселер ички карама-каршылыктардан бир канча алыс туруп, логикалык тактык басымдуу болот.

Оң жарым шардагы процесстер көргөзмөлүү образдуу ой объектилердин, кубулуштардын көптөгөн касиеттерин бир учурда кабыл алып, көп түйүндөш, бири-бирине байланыштуу касиеттерге негизделгендиктен стимульятивдүү, синтетикалуу болуп, касиеттерди так, бир жактуу чечмелөө мүмкүнчүлүгүнө жетишет.

Жарым шарлардын ассиметриясы кеп менен байланыштуу болуп, социалдык карым-катнашта калыптанып, адамга гана тиешелүү, генетикалык жактан берилет. Мисалы, 12 жашар баланын сол жарым шарына доо кеткенде, сүйлөө кеби байкаларлык бузулган эмес.

Эгерде жарым шардын бирөө иштен чыга турган болсо, анын функциясын экинчи жарым шар аткара бере тургандыгы негизделген. Эки жарым шардын мындай өзгөчөлүктөрү бир жарым шарды иштен чыгаруу үчүн, ошол ныптага уйку артериясы аркылуу уктатуучу дары берүү же болбосо электрдин жардамы менен титиретүүчү терапияны колдонуу же эки жарым шарды хирургиялык жол менен бири-биринен ажыратуу жолдору менен аныкталган. Жарым шарлардын ассиметриялык иштеши жыныстык өзгөчөлүккө, курактык белгиге жараша болору далилденүүдө жана изилденүүдө.

Билимди текшерүүчү суроолор.

1. Адамды таанып билүүдөгү психологиянын орду.
2. Антропологияны – адам жөнүндөгү окуу катары түшүнүү.

3. Психология илиминин предмети.
4. Психологияны түшүндүрүүчү агымдар.
5. Психиканын рефлектордук табияты
6. Аң-сезим жана психика.
7. Психикалык иш –аракеттин анатомиялык-физиологиялык негиздери

Колдонулган адабияттар:

1. Аностази А. Психологическое тестирование М.,1982
2. Выготский Л.С. Вопросы термин и истории психологии. Собр соч. т-1 М., 1982 стр.78-99, 132-148, 156-174.
3. Петровского А.В. Психология уч. М., 1998
4. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии М.,1999 стр10-90
5. Миңбаев К. Адамдын психологиясы. Ош 2000 4-28 беттер.
6. Общая психология. Уч. под ред. Петровского М.,1987 5-61
7. Немов Р.С. Психология Уч. М.,1995
8. Хрестоматия по психологии М.,1977 стр.7-74, 121-150.
9. Ярошевский М.Г. История психологии. М., 1985

Тема 2: Психология илиминин антропологиядагы өнүгүшү

§1. Психологиянын негизги максаттары, принциптери

Жалпы психологияны психологиянын башка тармактары менен катар коюуга болбойт. Ал психологиянын тармактарында кездешүүчү, алар үчүн негиз болуучу жалпы психологиялык мыйзам ченемдерди, жалпы түшүнүктөрдү теориялык агымдарды, принциптерди фундаменталдуу илимий ачылыштарды өз ичине камтыйт. Ошондой эле, психология илиминин тарыхын, изилдөө методдорун, теорияларын, психикалык кубулуштарды үйрөнүүгө мүмкүндүк берүүчү методологиялык принциптерди иштеп чыгат.

Эгер конкреттештирип талдасак, биринчиден, психологиянын предмети психика жана аң-сезим болгондуктан, психологдор аң-сезимдин маңызын пайда кылуучу мыйзам ченемдерди, алардын түрдүү иш-аракеттеги функциялык ролун изилдөөнү максат кылып коет.

Экинчиден, психика баш мээнин иштешинин натыйжасы болгондуктан, психология психиканын рефлектордук табиятын үйрөнөт.

Үчүнчүдөн, адамдардын, айбандардын жашоо шарттарынын, чөйрөнүн өзгөрүшүнүн психикага тийгизген таасирлерин, аң-сезимди бир тепкичтен экинчи тепкичке которулуу өзгөчөлүктөрүн изилдейт.

Төртүнчүдөн, жалпы адам баласынын тарыхый өнүгүү этаптарында аң-сезимдин структурасынын айрым формаларын аныктоону көздөйт.

Психология илиминин негизги принциптери

Ар бир илим өзүнө тиешелүү болгон кубулуштарды изилдөө үчүн атайын методдорду колдонот, принциптерди жетекке алат. Психология илиминин да төмөнкүдөй принциптери: материалисттик монизм, детерменизм, иш-аракети жана аң-сезим түшүнүктөрүнүн өз ара биримдиги жана психикалык процесстердин тарыхый жактан өнүгүшү негизделет.

Материалисттик монизм (бирөө, жеке, жалгыз) принциби. Мында психика баш мээнин касиети, өнүгүүдөгү материянын продуктусу катары бир жактуу карашат. Бирок психикалык процесстердин жаратылышын түшүнүү үчүн

алардын физиологиялык процесстер менен болгон байланышын так ажыратууну, психикалык процесстердин физиологиялык негизин: жогорку нерв иш-аракетинин мыйзам ченемдүүлүктөрүн үйрөнүүнү унутпоо зарыл.

Детерменизм (аныктайм) принциби. Детерменизм-психикалык кубулуштар жогорку нерв процессинин иш-аракети жана тышкы чөйрөнүн өз ара таасири, себептүүлүгү байланышы менен шартталгандыгын жактоочу принцип. Бул – адам баласынын жашоо ыңгайынын (образынын) өзгөрүүсү менен психика да өзгөрөт, психиканы жашоо образ аныктайт дегендик.

Иш-аракет жана аң-сезимдин биримдик принциби. Бул принцип аң-сезимди иш-аракеттен ажыратууга мүмкүн эмес көрүнүш катары карайт жана анын иш-аракетте калыптанарын, иш-аракетте байкаларын аксиома катары кабыл алат. Психикалык процесстерди абстракттуу үйрөнбөстөн, аларды конкреттүү иш-аракеттердин бир түрү менен байланышта изилдөө керек экенин жактайт.

Тарыхый принцип болсо психика менен аң-сезимди адамдын тарыхый өнүгүшү менен бирдикте аткарып, өнүккөн феномен деп түшүндүрөт. Ошондуктан личносттун жана аң-сезимдин айрым элементтеринин социалдык негизин аныктоо үчүн психикалык кубулуштарды өнүгүү абалында изилдөө керек экенин жактоочу принцип болуп саналат.

§ 2. Психология илиминин эволюциялык өнүгүшү

Психологиянын коомдук табигый (биологиялык) илимдер менен болгон байланышы, алардын системасында ээлеген орду негизги маселелердин биринен. Бул маселеге карата үч карама-каршы көз караш кездешет:

Биринчи топтогу окумуштуулар психикалык процесстерди морфофизиологиялык, генетиктик негизине карап, психологияны табигый (биологиялык) илимдеринин катарына кошушат, экинчи топтогу изилдөөчүлөр адамдын психикалык функциялары социалдык карым-катнашта калыптанарына таянып, психология илимин коомдук-социалдык илимдердин курамына киргизишет, үчүнчү топтогулар психологияны коомдук же табигый (табият таануу) илимине таандык деген бир жактуу чечимге каршы турушуп, психология илими үйрөнүүчү объектилерден

психикалык процесстердин табияттык жана социалдык негизди көрүшүп, компромисттик позицияны кармашат.

§ 3. Филогенезде психиканын өнүгүүсү

Филогенез гректин эки сөзүнүн курамынан туруп - фило «уруу», генез «тек, пайда болуу» деп түшүндүрүлөт. Ал организмдер дүйнөсүнүн, алардын түрлөрүнүн, урууларынын, тукумдарынын, типтеринин тарыхый өөрчүү процессин билдирет.

Психология, философия илиминде али терең изилденип чечиле элек татаал проблемалардын бири болгон адамдын психикасынын пайда болушун жана анын өнүгүшүн изилдеген илимдин бири болуп саналат. Проблеманын татаалдыгы керектуу информациялар онтогенездин, филогенездин деңгээлинде жоктугу менен түшүндүрүлөт. Ошондуктан психиканын пайда болушун изилдөөчү окумуштуулар философиядан, анатомиядан, биологиядан алынган фактыларга, маалыматтарга кыйыр түрдө таянууга мажбур.

Психиканын өнүгүү проблемасы үч багытта изилденет: Биринчиси – айбандардын психикасынын пайда болушу, экинчиси - адамдардын аң-сезиминин тарыхый өнүгүүсү, үчүнчүсү - адамдын аң-сезиминин курактык өзгөчөлүгүнө карата калыптануусу.

Бүгүнкү күндө «борбордук психологиялык сырды» (А.Н.Леонтьев) психиканын пайда болушун, табиятын түшүндүргөн көп теориялар, гипотезалар бар. Алардын айрымдарын карап көрөлү:

1. Психология өзүнчө илим катары калыптанганга чейинки этапта психиканы адамдын бирден бир алгачкы касиети катары карап, аң-сезимди түздөн-түз «духовный» турмуштун көрүнүшү катары эсептешкен.

2. Дуалисттик психологдор (философтор) материя кандай түбөлүк жашаса, аң-сезим да ошондой түбөлүк жашайт деп, аң-сезим жана материя бири-бирине көз карандысыз, жарыш жашоосун ырасташкан.

3. Материалисттик агымда турган окумуштуулар психиканын пайда болушун материянын узак өнүгүшү менен түшүндүршөт. Материя өзгөрүүсүз, туруктуу, абсалюттук тынчтык абалда болбойт, ал ар качан аракетте, кыймылда турат. Материянын жашоо формасынын бир жолку кыймылы

болуп саналат. Ал эми психика материянын бардык түрүн чагылдыруу касиетине ээ.

4. Психиканын жана нерв системасынын өнүгүшүн үйрөтөт.

Бул түшүнүктү үйрөнүүдө Ч.Дарвиндин эволюциялык теориясы чоң мааниге ээ. «Ч.Дарвиндин теориясы, - дейт Ф. Энгельс, - адам духунун алгачкы тарыхы үчүн негиз болду. Ал эми ой жүгүртө билүүчү адамдын мээсинин жашоосу бул алгачкы тарыхсыз кереметтүү нерсе болуп кала берет».

Ч.Дарвиндин эмгегинде психика проблемасын үйрөнүүнүн көп грандуу жолдору белгиленген. Бирок ал адамдын пайда болуу проблемасын чечкени менен, адамдын айбан ата-тегинен ажырап, аң-сезимдүү, акыл-эстүү деңгээлге көтөрүлүшүндөгү негизги кыймылдаткыч күчүн ача алган эмес. Ч.Дарвин адам башка түрлөр сыяктуу эле биологиялык чындыкты тандоо закону менен пайда болорун божомолдогон. Социалдык закону, коомдун өнүгүшүндөгү өндүргүч күчтөрдүн маанисин түшүнгөн эмес. Натыйжада, Ч.Дарвиндин эволюциялык теориясы аң-сезимдүү адамдын пайда болуу проблемасын чече алган эмес. Ал К.Маркс, жана Ф.Энгельс тарабынан ачылган тарыхый материализмдин закондорунун негизинде чечүүгө аракет жасалган.

Бирок Ч.Дарвиндин, К.Маркстын, Ф.Энгельстин окуулары жансыз материянын жандуу материяга өтүүсүнүн жана сезбөөчү материянын сезгич материяга өтүү чек араларын белгилей алган жок. Бул проблема ушул күнгө чейин психологиянын алдында турган борбордук жашыруун сыр катары эсептелип келет.

5. Жансыз материянын жандуу материяга өтүүсүн түшүндүрүүдө А.И.Опариндин гипотезасы көңүлгө аларлык. А.И.Опарин мындан 2 млрд. жыл мурун атмосферада бош кислород бөлүнүп чыгып, органикалык заттарда фотосинтездин, фотохимиялык реакциялардын пайда болуусуна алып келген деп божомолдойт. Ал алгачкы океанды органикалык заттан турган шорпого окшоштурган. Органикалык кошулмалардын өнүгүү процессинде өзгөчө татаал углероддук алп өлчөмдөгү молекулалар пайда болуп, составдык бөлүктөргө жеңил бөлүнүп кетип турган. Алар чөйрөдөгү жаңы заттарды сиңирип, ал эми иштетилгендерин кайра бөлүп жиберүүгө жөндөмдүү болгон. Бул гигант молекулалар **консерваттар** деп аталат. Консерваттар

тамчылар арасындагы керектүү тамакты бөлүштүрүү боюнча чоң күрөш жүргөн. Ынгайлуу химиялык составда турган тамчылар тез өнүгүп, гиганттык өлчөмгө жетип, кайрадан майда бөлүкчөлөргө бөлүнүп кетишкен. Өсүү процесси кайра кайталанган. Консерваттар тышкы чөйрөдөгү өзүнө керектүү заттарга тандалма мамиле жасаган, керектүүсүнө дүүлүгүү жөндөмдүүлүгүн көрсөтүп, керексиз заттарга алыс (нейтралдуу) мамиледе болгон.

§ 4. Төмөнкү жүрүм-турум формасынын жана психиканын пайда болушу (А.Н.Леонтьевдин, К.Э.Фабринин концепциялары)

«Жаныбарлардын жүрүм-туруму жана психикасы кантип пайда болгон?» деген суроо ушул күнгө чейин жоопсуз калууда. Мындай суроого бир жактуу жооп берүүгө негиз боло турган, алгачкы калыбында сакталган жандыктар жер жүзүндө калбады. Айбандардын, адамдардын жаралганынан бери миллиондогон жылдар өткөндүктөн, алардын азыркы организминде өзгөрүү болгон жок деп айтуу кыйын, байыркы «үлгүлөрдү» өзүндөй сактоого мүмкүн да эмес. Ушул себептен журум-турумдун, психиканын пайда болушу, өнүгүшү

А.Н.Леонтьев
(1903-1979) орус психологу жана теоретиги. Ломоносов атындагы университеттин психология факультетин негиздөчүсү.

жөнүндө түрдүү божомолдоолорду гана айтууга мүмкүнчүлүк бар. Мындай болжолдоолордун бири - **А.Н.Леонтьев** менен **К.Фабринин** концепциясы. Бул концепциядан жаныбарлардын, психиканын өнүгүү, пайда болуу тарыхы жөнүндө төмөндөгүдөй бир нече деңгээлдеги баскычтарды айтууга болот:

Перцептивдик психика жана элементардуу сенсордук психика биринчи баскычты түзөт. Бул баскычтын өзү төмөнкү жана жогорку баскыч болуп экиге бөлүнөт. Ал эми экинчи стадия төмөнкү, жогорку, эң жогорку деп үчкө ажыратылат.

Аталган баскычтар төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөр менен мүнөздөлөт.

1. Элементардык сенсордук психика - өрчүбөгөн, жөнөкөй сезгичтик элементке ээ. Ал жөнөкөй сезүүнүн чегинен чыкпайт. Бул стадияда жаныбарда атайын органдар

иштейт. Организм татаал манипуляциялык кыймылдарды жасап ал аракеттер колдун кызматын аткарат.

а) Элементардык сенсордук психиканын төмөнкү деңгээли. Буга көбүнчө сууда жашаган көп клеткалуу жөнөкөй жандыктар кирет. Аларда дүүлүгүүчүлүк жетишерлик деңгээлде күчтүү болсо да, сезгичтик али өнүкпөгөн даражада турат. Жашоо үчүн изденүү максаттуу болгону менен, кыймыл аракет активдүү болбойт.

б) Элементардык сенсордук психиканын жогорку деңгээли. Бул психика өнүккөн жандыктарга шакек формалдуу сөөлжандар, карындуу малюскалар ж.б. кирет. Буларда биринчи элементардык сезүү бар болуп, манипуляциялануучу жаактар болуп саналат. Жашоо шартынан шарттуу рефлектордук байланыштар көрүнөт. Кыймылдоо активдүүлүгү жогорулап, сезгичтикке өсүп чыгышат. Зыяндуу, пайдалуу биологиялык таасирлерди ажырата алат.

2. Перцептивдүү психика.

а) Перцептивдүү психиканын төмөнкү деңгээли. Мында психикалык деңгээл балыктарга, чымын-чиркейлерге, курт-кумурскаларга, омурткасыздарга мүнөздүү. Алардын кыймылдоо активдүүлүгү жогору болуп, иш аракетке максаттуу багытталуусу бар жандыктар. Шартка жараша ийкемдүү өзгөрүшөт.

б) Перцептивдүү психиканын жогорку деңгээли. Бул деңгээлди канаттуулардан, айрым сүт эмүүчүлөрдөн учуратабыз. Аталган жандыктарда элементардык ойлоо формасы бар экендиги аныкталган. Үйрөнүү мүмкүнчүлүктөрүнө ээ жандыктар. Алсак айрым элементардык маселелерди чечүү жолдорун үйрөнүүгө даяр, аларды эсине сактап, жаңы шартта аткара алышат.

в) Перцептивдүү психиканын эң жогорку деңгээли. Бул баскыч маймылда да өнүккөн. Тышкы дүйнөнү кабыл алуучу образдуу божомолдоосу бар жаныбарлар. Үйрөнүү, тууроо, өткөн тажрыйбаны жаңы шартта аткаруу жана маселелерди практикалык жол менен чечүү мүмкүнчүлүктөрүнө ээ, ориентировкалуу (багытталган изилдөө мүмкүнчүлүгү байкалат). Жаак органы менен бирдикте алдыңкы буттары манипуляциялык аракеттерди жасайт. Алдыңкы буттары али жерден ажырабаган абалда карым-катнашты белгилүү

деңгээлде жүзөөгө ашырган өздөрүнүн «тилдери» пайда болгон жандыктарды айтабыз.

§ 5. Жаныбарлардын жүрүм-турумунун формалары

Журуш-туруштун типтери (формалары) жаныбарларга мүнөздүү болгон тышкы туруктуу жашоо шарттарга алардын жооп берүү жолдорун түшүндүрөт. Айбандардын жүрүм-турум типтерине инстинкт кирет;

1). Инстинкт тукум куучу-луктун негизинде өз керектөөсүн (жеке тажрыйбасыз, атайын үйрөнүүсүз) канааттандырууга мүмкүндүк берүүчү татаал жүрүм-турум актысы. И.П.Павловдун пикири боюнча, жаныбарларда инстинкттин төмөндөгүдөй түрлөрү бар: тамактануу, коргонуу, жыныстык көбөйүү, ата-энелик, топтук.

2). Инстинкт – биологиялык канааттануу менен байланышта болгон тубаса жүрүм-туруштун формасы. Айбандар узак эволюциянын негизинде айрым стандарттуу кыймылдарды жасап, өзүн курчап турган чөйрөгө ылайыкташат. Мындай аракеттер жаныбарлардын тигил же бул түрлөрү үчүн адат болуп, тукум куучулук мүнөзгө ээ. Мисалы, момолой (бабер) чычкандар кыймылын чектей турган атайын капаска жайлаштырган учурда да, керексиз кыймылдарды жасап, тосмолорду курууга аракеттене берген. Ал эми **гагра** канаттуусу уясынан жумурткаларын алып, ордуна таштарды алмаштырып койгондо да басып жата берген.

3). Инстинкт – өзүнүн физиологиялык негизи боюнча татаал чынжырлуу реакциялардын жыйындысы. Ал бир эмес бири-бирине байланыштуу бир канча рефлекстин тобунан турат. Мисалы, ургаачы тонкулдак өзүнүн жумурткасын таштоо үчүн биринчи жыт сезүү сезими боюнча жыгачтын кабыгынын астынан курт-кумурскалардын тукумун издейт. Алар личинканы таап, жыгачты тешип, ал жерге жумурткасын таштайт.

Инстинкт төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөргө ээ;

а) инстинкт татаал, бүтүн жана узакка созула турган аракет болуп саналат. Мисалы, чымчыктын уя салышы, чычкандардын ийин казышы.

б) инстинкт — журум-турумтун тубаса формасы. Алсак, айбандар инстинкттик аракеттерди эч кандай машыгуусуз, көнүгүүсүз жасай алышы.

3. Инстинкттик аракеттер аң-сезимсиз болот. Айбандар өздөрү жасап жатканын өздөрү «түшүнүшпөйт». Мисалы, чымчыктардын күкүктүн тукумун басып чыгаруусу.

4. Инстинкттик – жүрүм-турумдун түрдүү формасы, жаныбарлардын бир түрүндө бирдей кайталанып, механизмдери бири-бирине окшош болот.

5. Инстинкттик жүрүм-турум стадиясында айбандарда сезүү органдары жогору деңгээлде өөрчүгөн болот.

Инстинктин табияты жөнүндө ар түрдүү, карама-каршы ойлор бар. Айрым изилдөөчүлөр инстинкт менен аң-сезимди салыштырып, аларды бири-бирине карама-каршы койсо, башкалары инстинкт менен шартсыз рефлексти бирдей мааниде карашат. Булардан тышкары инстинкти илимий түшүнүк катары эсептешкен эмес, анын жашоо объектиси жок деген пикир азыркы күнгө дейре жашап келет.

Айбандардын жүрүм-турумунун экинчи тибине машыгуу кирет. Машыгуу көнүгүүнүн жардамы менен бекемделген жана өз алдынчалуулукка ээ болгон жүрүм-турум катарында түшүндүрөт. Машыгуунун пайда болушу көбүнчө инстинктке жараша болот жана айбандарда ал үйрөнүү, көнүгүү аркылуу оной ишке ашат. Мисалы, ит циркте арткы бутунда туруп, бийге түшүүгө тез көнүгөт. Аттар арабаларды жана башка механизмдерди сүйрөөгө жөндөмдүү. Айбандар инстинкттик аракеттер менен өз талабын кандай канааттандырса, үйрөнгөн машыгууларынын жардамы менен ошондой эле талаптарын канааттандырат. Айталы, ит, аюу ж.б. айбандар арткы буту менен тике басып, үйрөтүүчүдөн конфет алып жейт. Айбандардын үчүнчү жүрүм-турумуна **интеллект** кирет. Турмушта айбандардын кыймыл-аракеттерине байкоо жүргүзүү менен, алардын кээде «акылдуу», «ойлоп тапкыч», «байкагыч», «куу» деп мүнөздөйбүз. «Чынында айбандар элементардуу ой жүгүртүүгө, ойлоого жөндөмдүүбү?» деген суроо туулат. Ф.Энгельс: «Айбандардын алдын ала жасаган аракеттерин жана пландуу аракет кылууга карата жөндөмдүүлүгүн таанууга болбойт. Нерв системасынын өсүшүнө ылайык айбандардын пландуу кыймыл-аракеттерге болгон жөндөмдүүлүктөрү да өсөт. Бул касиет сүт эмүүчү жаныбарларда жогорку деңгээлге жетет», - дейт. Айбандардын баш мээ кыртышы канчалык жогору өнүккөн сайын, алардын кыймыл аракеттери да аң-сезимдүү, пландуу болот. Айтылган ойго зоопсихолог В.Келердин тажрыйбасы – айкын мисал.

Экспериментте - айбандардын нерв системасы өнүккөн сайын, алардын пландуу аракеттери жогорулай баштагандыгы көрсөтүлгөн. Акыркы учурда айбандардын интеллекти адамга окшогон маймылдарда гана ар тараптан изилденген. Илимде адамга окшогон маймылдар «кол аркылуу ойлоого жөндөмдүү» деген тыянак бар. Алар объектилерди көзү менен көрүп, колу менен кармагандан кийин гана пландуу иш-аракеттерди аткарат. Айбандардын интеллекти төмөндөгүдөй касиеттери менен айырмаланат:

1. Айбандардагы интеллект - алдында турган белгилүү тоскоолдукту жеңүүгө жана максатка жетүүгө карата жасаган аракеттерде пайда болот. Эгерде айбандар инстинкттин жардамы менен тамакка жетишсе, эч кандай интеллектуалдык аракеттер жөнүндө сөз болушу мүмкүн эмес.

2. Интеллектуалдык аракеттер шаблондуу болбой жекелик мүнөзгө ээ. Бир эле ситуацияны ар кайсы айбандар ар түрдүү аткарат.

3. Интеллектуалдык аракеттер жөнөкөй мүнөзгө ээ, жаратылыштын закон ченемдүүлүгүн билүү аракетинен келип чыкпайт. Невр системасы жогору өнүккөн маймылдарда да интеллект жашоосуна зарыл болгон талаптан алыс кетпейт.

4. Айбандарда интеллектик аракеттер алардын жашоосунда негизги ролду ойнобойт. Көп учурда айлана – чөйрөгө ылайыкташуу инстинкттин, машыгуунун жардамы менен жүрөрү төмөнкү мисалдан көрүнөт. Учуу учурунда абанын чымчыкка көрсөткөн таасирин билүү максатында аны аэродинамикалык түтүкчөнүн ичинде учурашкан. Ал конбой учсун үчүн, аэродинамикалык түтүкчөнүн ичине электр зымы тартылган жана бутуна алюминий кийгизилген. Чымчык тынбай учуудан чарчаганда эс алуунун жолун издеп, түтүкчөнүн ичине чалкасынан жатып алган. Ал мындай абал менен ток уруудан кутулган. Бул аракеттерди бардык чымчыктар жасаган.

5. Пайда болгон интеллектик аракеттер айбандардын урук тукумунда сакталбайт жана мураска берилбейт.

Практикада жаныбарлардын кайсы түрү акылдуу деген суроого жооп катары зоопсихологдор төмөнкүдөй акылдуулук шкаласын түзүшкөн: Биринчи орунда шимпанзе, экинчи орунда маймыл, үчүнчү, төртүнчү орундарда маймылдын башка түрлөрү, бешинчи ит, алтынчы мышык, жетинчи пил, акыркы орунда жылкы.

§ 6. Адамдар менен айбандардын психикасынын ортосундагы айырмачылыктар

Аң-сезимдин пайда болушундагы эмгектин ролун түшүнүүдөн мурун адамдар менен айбандардын ортосундагы психиканын айырмасын билүү зарыл:

1. Адамдын аң-сезимдүү аракеттери ар качан эле биологиялык мотивге байланыштуу эмес. Алсак, адамдын жүрүш-турушун башкаруучу негизги мотивдерге жаратылышты үйрөнүү, бирөөлөр менен мамилелешүү, коомдо өз ордун табууга аракеттенүү, өзүн руханий жактан байытуу сыяктуу мотивдер кирет. Адам эң жогорку идеалды мотив кылып, өз денесин окко тоскон учурлары да кездешет.

2. Адамдын аң-сезимдүү иш-аракеттери кубулуштун, заттын ички закон ченемдүүлүктөрүн, байланыштарын ачуу аракеттери менен ишке ашат. Адам бир нерсени чечүү үчүн заттын сырткы таасирине берилбестен, ал абстракциялоо, синтездөө жана башка методдордун жардамы менен ички закон ченемдүүлүгүн табууга умтулат. Мисалы, адам кудуктун ууланганын билсе, эч качан кудуктан суу ичпейт.

3. Адамдын аң-сезимдүү аракеттери тукум куучулук жана индивидуалдуу аракеттер менен бирдикте ата-бабасынан бери топтогон иш тажрыйбаларды колдонуу менен калыптанат. Мисалы, бала жаш кезинен баштап эле өзүнүн ата-энесинин жасагандарын кайталайт, топтолгон турмуштук тажрыйбаларды оюнчуктары менен ойноодо пайдаланууга умтулат.

§7. Аң-сезимдин пайда болушундагы эмгектин ролу

Адам сымал маймылдардын эволюциясындагы бурулуш, өзгөрүү жашоо шарттын кескин өзгөрүүсү менен түшүндүрүлөт. Чөйрөнүн, климаттын кескин өзгөрүшү, тамак табуу мүмкүнчүлүгүнүн азайышы маймылдардын күндөлүк жашоо керектөөсүн канаттандырууну татаалдатты. Мындай шартта аларга өлүү же жаңы жагдайга өзүнүн жүрүм-турумун ылайыкташтыруу зарылдыгы пайда болду. Татаал кырдаалдан кутулуу үчүн адам сымал маймылдарда биргелешип иш-аракет жасоо муктаждыгы туулду. Маймылдардын үйүрлөрүнүн ортосундагы интенсивдүү карым-катнаштар «өндүрүш» иш-аракети менен алмашылды. Үйүрлөрдүн курамындагы мамилелердин мындай өзгөрүшү

биргелешип иштесе, азыктарды өз ара алмашуу үйүрдүн коомго айланышына алып келди. Ошентип, эмгектин пайда болуусу, адам коомунун түзүлүшү, адам сымал ата тектин адамга айлануусун шарттады. Коомдун жана коомдук мамилелердин өнүгүүсүнө жаңы пайда болуп келе жаткан эмгек иш-аракети таасирин тийгизди. Өз кезегинде коомдук мамиле эмгек иш-аракетин андан ары жакшыртууга көмөктөштү.

Эмгек эволюциянын эң жогорку чекитинде турган аң-сезимди жаратты. Жаңы пайда болгон коомдогу алгачкы адамдардын өздөрү жасаган куралдарын топтоо, жаңы куралдарды даярдоо аракеттери табигый чөйрөнүн стихиялуу таасиринен секиндеп кутулууга жол ачты. Бабалардын эмгек куралдары тукумдан-тукумга өткөн сайын өркүндөдү, курч таштардын сыныктарын колдонуудан атайын чогулушуп зарыл куралдарды жасоого өтүштү. Курал жасоо үчүн алар ташты талкалоо, кесүү, сындыруу аракеттерин үйрөнүшөт. Керектүү буюмдарды жасоо менен бирдикте аны этияттоого да көнүшөт. Булардын баары алгачкы адамдардын айбандан ажырашына алып келет.

Айбандар өзүнө тааныш эмес заттардын арасында жашаса, ал эми адамдар өз колу менен жасаган заттардын арасында жашай башташат. Жасалган куралдарда адамдын аракеттери, мурдагы уруунун иш тажрыйбасы топтолот. Куралдарды жасоо менен адам өзүнүн тажрыйбасын кийинки муундарга иш-аракет, кыймыл түрүндө берет.

Иш-аракетте адамдын көңүлү өзү жана башкалар менен биргелешип жасаган куралга бурулат. Бир адамдын эмгектенүүсү биргелешкен иш-аракетке кошулат жана секиндеп аң-сезимдүү иш-аракетке айланат.

Адамдардын алгачкы коомдук өнүгүшүндө биргелешип иштөө практикасы жетишсиз болгондуктан, алардын ойлоосу чектелген мүнөздө эле. Өндүрүш канчалык өскөн сайын, ойлоосу, аң-сезими ошончо жогорулайт. Улам жаңы куралдарды жасоо менен чагылдыруу мүмкүнчүлүгү артат. Адамдын жаратылышты өзгөртүү, ага таасир этүү; аракеттеринин өсүшү өзүнүн жаратылышынын өзгөрүшүнө алып келди. Эмгектин таасиринен колдун жаңы функциялары келип чыгат. Ал жалаң гана кармоо кызматы менен чектелбейт, чөйрөнү үйрөнүү функциясын да аткарат.

Натыйжада, адамдын жалпы организми өзгөрөт, тике басууга өтөт.

Билимди текшерүүчү суроолор.

1. Психологиянын негизги максаты, принциптери.
2. Психология илиминин башка илимдер менен болгон байланыштары.
3. Психологиянын филогенезде өнүгүүсүнө карата окуунун мазмуну. (А.Н.Леонтьевдин, Ч.Дарвиндин эволюциялык теориялары.)
4. Психологиянын негизги тармактары.
5. Жаныбарлардын жүрүм -турумундагы психикалык өзгөчөлүктөр.
6. Айбандардын тили жана карым-катнаштарынын психологиялык мыйзам ченемдери.
7. Айбандар менен адамдардын психикасынын окшоштуктары жана айырмачылыктары

Колдонулган адабияттар:

1. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. М.,1977
2. Выготский Л.С. Проблема психологии. Сб. соч. т3-М.,1983
3. Ждан А.Н. История психологии.-М., МГУ раздел 5-6
4. Миңбаев К. Адамдын психологиясы. Ош-2000, 29-51 беттер.
5. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии.-М.,1999 54-34
6. Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Психология человека. -М.,1995
7. Леонтьев А.А. Избранные психологическое произведение. Т.1,М., 1983
8. Общая психология. Под ред. А.В.Петровсий, - М., 1987 стр.63-90
9. Хрестоматия по психологии.-М., 1977 стр.84-133.

Тема: Личность

§ 1. Личность жөнүндө жалпы түшүнүк

Психология илиминде оор проблемалардын бири болуп личность жөнүндөгү түшүнүк саналат. Личностту психологиядан башка философия, социология ж.б. көптөгөн илимдери да окуп үйрөнөт.

Инсан (личность) жөнүндө сөз козгогондо психология илиминен алыс адамдар конкреттүү адамды түшүнүшөт. Мындай ой жүгүртүү туура эмес. Мында «инсанга» (личностко) жакын болгон индивид, индивидуалдуулук, рольдор теориясы жана адам деген түшүнүктөр да кездешет. Алар күндөлүк турмушта бирдей мааниде колдонулганы менен, илимий, аныктамалары, мааниси ар башка. Личносттун табиятын туура түшүнүү үчүн аны жогорку түшүнүктөрдөн ажырата билүү зарыл.

Индивид. Жаңы төрөлгөн бала интеллекттин өнүгүшүнө негиз болор мээ түзүлүшүнө, эмгек куралдарын колдонууга ылайыкталган колго жана башка генетикалык мүмкүнчүлүктөргө ээ. Алар анын мындай мүмкүнчүлүктөрү келечекте жаратылыш менен күрөшүүгө психологиялык жактан жетилүүгө негиз болот. Ушул өзгөчөлүктөрү менен айбандардан айырмаланып турат.

Наристедеги жогоруда саналган тукум куучулуктун натыйжасы болгон касиеттердин суммасы индивид деген түшүнүк аркылуу белгиленет.

Индивид – кандайдыр бир социалдык группанын же биологиялык уруунун өкүлү болгон адам, сүт эмүүчүлөрдүн тобуна кирүүчү биологиялык жандык. Биологиялык түр катары дене түзүлүшүнүн өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат. Окумуштуулар индивид түшүнүгү менен маанилеш, адам деген түшүнүктү бирдей карашат. Индивид-личность, индивидуалдуулук түшүнүктөрүнүн негизи. Ал биологиялык жандык катары, аң-сезимдүү түрдө курчап турган дүйнөнү үйрөнүү, аны өз керектөөсүнө ылайык пайдалануу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуу менен макулдуктардан айырмаланат. Коомдук чөйрө, эмгек адамды өзгөртүп түзүп, аны адамдык касиеттерге эгедер кылып, активдүү жандыка айлантат.

Индивидге жаңы төрөлгөн бала, нормалдуу чоң адамдан баштап, жинди, эч нерсени түшүбөгөн кишилердин тобу дагы кирет. Бирок бул адамдардын ичинен инсандык (личносттук)

касиетке нормалдуу адам гана ээ боло алат. Бала жарыкка индивид болуп төрөлүп, андан соң-личностко өнүгүп чыгат.

Индивидуалдуулук адамды личносттук жактан мүнөздөөчү егизги белгилердин бирине кирет. Индивидуалдуулук – бир адамды экинчи адамдан айырмалай турган кайталангыс өзгөчөлүгүн көрсөтүүчү түшүнүк. Ага адамдагы самотикалык, психикалык ата тегинен мурас катары өткөн жана коомдун, таасиринде пайда болгон асиеттердин тобу кирет. Индивидуалдуулук темпераменттин, мүнөздүн касиеттеринде, кызыгууда, кабыл алууда, ишмердүүлүктө жана интеллекте ачык көрүнөт.

С.Л.Рубинштейн (1889-1960) – орус психологу жана философу; психоло-гиянын теоретикалык жана философиялык проблемаларын изилдеген «Жалпы психологиянын негиздери», «Аң-сезим жана бытия», «Адам жана дүйнө» ж.б. эмгектери менен илимде белгилүү.

Личность индивидге караганда тар түшүнүк. Ал адамдын калыптанышынын белгилүү этабында (**С.Л. Рубинштейн**) гана пайда болот. Личносттун калыптанышы көбүнчө социалдык чөйрөгө көз каранды болуп, индивидден коомдук ишмердиги жана коомдо ээлеген орду боюнча айырмаланат. Личносттун маани маңызы философия, психология, ал эми индивидди физиология илимдеринде үйрөнөт.

Личность – турмуштук көз карашы, жоопкерчилигин акырына чейин жеткирүү аракети бар, эркин чечим кабыл алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон активдүү адам. Личность – аң-сезимди алып жүргөн жана дүйнөнү кайра курууга субъектисин түзө алган конкреттүү адам. Личность болуп төрөлбөйт, ал коомдук аракеттен жаралат.

Адам, личность, индивид - үч түшүнүктүн ортосундагы окшоштук, айырмачылыктар жөнүндөгү түрдүү ойлор кездешет. «индивид», «адам» жаратылыштык, «личность» жалаң социалдык түшүнүк мааниси боюнча окшош, бирдей ал эми индивидди өзгөчө спецификалык касиетке ээ деген ойду айта алабыз.

А.Г.Ковалев личностту коомдук кийимдерди кийгизе турган маникен да эмес, пассивдүү да эмес деп - коомдук өнүгүүнүн активдүү ишмер адамы катары карайт. А.Н.Леонтьевдин «Иш-аракет, аң-сезим, личность» деген

эмгегинде личность түшүнүгү индивид түшүнүгүнө окшобойт. Личность-индивиддин коомдук таасирде пайда болгон өзгөчө, жогорку сезимтал касиет экенин көрсөтөт. Верникендин ою боюнча, байыркы (антик) доор личность деген түшүнүктү билген эмес. Алгач личность термини актер жамынган чумбөттү, паржаны, актердун өзүн, анан ролду аткарган конкреттүү адамды туюндурган. Кийин бул термин коомдо жашоочу реалдуу адамга колдонулган. Акырында личность белгилүү бир коомдук функцияны аткарган жана коомдо өз орду бар, аң сезимдүү индивидди белгилей турган илимий түшүнүккө айланган.

Ар бир коомдук формацияда личностту түрдүүчө түшүнүшкөн. Мисалы, кул ээлөөчүк коомдо личность деп коомдук турмушка катышы бар эркин адамды түшүнүп, кул личность катары эсептелген эмес. Феодалдык коомдо личность таза кандуу, авторитеттүү кишини билдирип, ал эми дыйкан личносттук касиетке ээ болгон эмес. Капиталисттер эмгекчилерди личность деп атаган эмес.

Капиталисттик доордун алгачкы этабында личность менен жеке менчик түшүнүктөрүн бирдей мааниде кароого аракеттенишкен. Карапайым элде мындай ойдун тарашы айрым психологдордун эмгегине байланыштуу. Алсак, америкалык психолог В.Джемс личностту адамдын өзүнө тиешелүү болгон нерселердин жалпы жыйындысы катары кең мааниде карайт. Ага адамдын өз денесин, психикасын гана эмес, кийимин, үйүн, аялын, балдарын, ата-тегин, ал түгүл

В.Джемс (1842-1910)

– америкалык психолог жана философ; «аң-сезим чөйрөгө көнүктүрүүнүн куралы» деген түшүнүктү иштеп чыккан.

данк, даражасын, чыгармачылык эмгектерин, яхтасын, мал-мүлкүн, жоро-жолдошторун да киргизген. В.Джемстин ою боюнча, адамдын жеке менчигине кирүүчү буюмдардын айрымдарынан ажыраса, личносттук касиетинен айрылган менен бирдей болгон.

Марксизм-ленинизмдин классиктери личность деп коомду өнүктүргөн жана анын эркин мүчөсү болгон конкреттүү адамды түшүнөт. К.Маркс: Личность – бардык коомдук мамилелердин жыйындысы – деп аныктама берет. К.Маркстын аныктамасында көрүнгөндөй, личность түрдүү коомдук мамилелердин социалдык, экономикалык, идеологиялык, саясий жана психологиялык сферасында турат.

К.Маркстын бул аныктамасынан кээ бир психологдор (К.К. Платонов), адамдын уруусуна туура келүүчү мазмунду көрүшөт. Чынында адам уруусунун өкүлү катары түрдүү мамилелердин алкагында турмуш кечирери шексиз. Бирок экинчи топтогу окумуштуулар К.Маркстын аныктамасын жакташат. Жогоруда келтирилген личносттун жаратылышы жөнүндө ар түрдүү пикирлерге карабай, ага психологиялык категория катары аныктама берүү зарыл. Окумуштуулардын эсептөөлөрүнө караганда (Платонов К.) личносттун 50 гө жакын аныктамасы бар. Бирок алардын бирин да так деп эсептөө кыйын. Көп учурда окумуштуулар личностто аныктама берем деп адамга аныктама беришет: Себеби адам да, личность да конкреттүү коомдук, социалдык чөйрөнүн таасиринде, турат. Личностту берилген аныктамадан башкача мүнөздө, татаал жана кыйын.

Психология илиминде личность термини эки мааниде түшүндүрүлүп жүрөт. Биринчи маанисинде (К.К.Платонов) аң-сезимге ээ болгон адамдардын бардыгы эле личность эмес. Экинчи маанисинде психикалык жактан өнүгүү дэңгээлине жетишкен адам гана личность деп эсептелет. «Өнүгүү деңгээли» деген адамдагы өзүн-өзү сындаган, өзүн-өзү кабыл алалган, өзүнүн «мени менен башка адамдан айырмаланган», жеке моралдык талабы тигил же бул нерсеге баасы бар сапаттарды камтыйт.

§ 2. Ролдор теориясы

Роль түшүнүгүн социалдык психологияга Ж.Г.Мид киргизген. Ролдордун социалдык (профессионалдуу, демографиялуу) личносттор аралык (лидер, коллективден четтетилген ж.б.) институционалдуу (официалдуу, конвенционалдуу) деген түрлөрү кездешет.

Личность түшүнүгүнүн эволюциясы личностту жүрүм-турумдун ролдор системасы катары элестете турган окуунун пайда болушуна алып келди. Ролдор теориясынын идеалдары советтик психологдордун (Кон И.С.) эмгектеринде көп кездешет.

И.С.Кон адамдын жүрүм-турумун, башка личносттор менен болгон өз ара мамилесин, анын аткарган ролдору катары мүнөздөйт. Роль личносттун ээлеген конкреттүү позициянына жараша алдын ала күтүлгөн, коом тарабынан макулдашылган турмушунун функциясын белгилейт. Коомдо

белгилүү орунду ээлеген адам белгилүү социалдык ролду аткарат. Мисалы, Акматбек. Ал – орто жаштагы киши (биринчи роль), мугалим (экинчи роль), үй-бүлөөлүү (үчүнчү роль) ж.б. Ошентип, анын бир топ социалдык ролдордун системасынан турган личность экенин көрөбүз.

Адам аткарган роль личностун жүрүм-турумуна, иш-стилинге, кесибине өз таасирин тийгизе турганы чындык. Айталы, көчөдөгү бейтааныш кишини сүйлөгөн сөздөрүнөн адамдарга жасаган мамилесинен, жүрүм-турумунан, кайсы кесиптин өкүлү экенин жеңил аныктоого болот.

Ролдор теориясынын өтө эле кызык экенин белгилөө менен А.Н.Леонтьев ага каршы чыгат. Бала ата-энесинен жүрүм-турум эрежелерин үйрөнүп, анан бараалына жеткенде личность катары калыптанат. Кантип эле анын кийинки ата-энесине болгон мээрими, мамилеси, жардамы ролдун деңгээлинде болсун? Же түндүк уюлду өздөштүрүп жаткан адамдарды белгилүү ролдорду аткаруу менен гана алек деп айтуу андан да кызык деп, ал өзүнүн ролдор теориясына ишенбегендигин билдирет. Бирок мындай сыноолорго карабай, ролдун личностун калыптандыруусуна тийгизген таасирин тануу карабайт.

§ 3. Личносттун психикалык түзүлүшү (структурасы)

Темага киришүүдөн мурун структура (түзүлүш) деген түшүнүктүн чоо жайын аныктап алуу зарыл. Структура – кандайдыр бүтүн нерсенин байланышта болгон составдуу бөлүктөрү, аны түзүп турган элементтери. Личносттун структурасынын мазмунун индивид, индивидуалдуулук, личность түшүнүктөрү жана аларга мүнөздүү касиеттер түзөт.

Жеке адам укмуштуудай өтө көп сандагы индивидуалдык өзгөчөлүктөргө ээ. Алардын пайда болушу – татаал көрүнүш. Чексиз, ар түрдүү объективдүү малыматтар баш мээде чагылып личносттун негизги касиеттеринин пайдубалын түзөт жана калыптандырат. Алардын айрым туруктуу касиеттери белгилүү деңгээлде адамды мүнөздөй алат.

Индивидуалдуу өзгөчөлүктөргө психикалык касиеттер, адамдын самотикалык белгилери, бойдун узундугу, фигурасы, скелеттердин өнүгүүсү, булчуң эттердин түзүлүшү кирет.

Адамдын индивидуалдык өзгөчөлүктөрүнүн санын орус тилинде 1,5 миңге, грузин тилинде 4 миңге, ал эми англис

тилинде 17 миң 958ге жеткирип санап жүрүшөт. Бирок адамдын мындай чексиз касиеттеринин ички структурасын табуу өтө кыйын, илимде али бир жактуу чечиле элек.

Личносттун психикалык структурасын табуу дегендик бир адамды экинчи адамдан айырмалоочу личносттун индивидуалдуу структурасын табуу дегендикке барабар. Бул маселени чечүү адамдын жүрүм-турумун алдын ала керө билүүгө жардам берет, мектептеги окуу, тарбия иштерин эффективдүү уюштурууга жол ачат. Ошондой эле личносттордун типтерин аныктоого, б.а., личностту мүнөздөй турган жалпы касиеттерди табууга мүмкүндүк алабыз.

Бул проблема боюнча көп илимий ойлор, идеялар кездешет.

В. Вундт (1832-1920) немец психологу, философу. Эксперименталдык психологияны негиздеген. Негизги эмгектери: «Психологиянын физиологиялык негизи», «Психологияга киришүү», «Элдердин психологиясы» ж.б.

Мисалы, психолог В. Вундт личносттун негизги психикалык структурасына адамдын өзүн-өзү үйрөнүүсүн (самосознаниясын), француз психологу Т. Рибо өз денесин туюуну жана эсти (чувство собственного тела и память), ал эми А. Бине эс менен мүнөздү көрсөтөт.

Чет элдик психологдор личносттун эки подструктурасын келтирет:

Личносттун эндопсихикалык подструктурасы.

Бул адамдын личносттунун ички механизмин биологиялык жактан мүнөздөйт. Эндопсихикалык касиеттерге ээ болгон личносттор баамчыл, эстүү, психикасы күчтүү иштеген, ойлоо, элестетүү жөндөмү артыкча жана импульсивдүүлүк касиеттерге ээ болушат.

Личносттун **экзопсихикалык** структурасы ички психикалык элементтердин, функцияларынын өз ара көз карандылыгын көрсөтөт. Экзопсихикалык подструктура личносттун тышкы чөйрөгө болгон мамилесин мүнөздөйт. Мындай личносттордо кызыгуу, шык идеялар жана калыптанган маалыматтар негизги орунда турат. Личносттун психикалык структурасы жөнүндөгү проблеманын үстүндө советтик психологдор да көп изилдөөлөрдүү жүргүзүшкөн. А. Г. Ковалев личносттун структурасына темпераменти, багыттальш касиетти (галап, кызыгуу, идеал) жана жөндөмдүүлүктү киргизет. Мындан тышкары адамдын табыгый касиеттерин (дененин өзгөчө конституциясын, сезүү

органдарынын абалын, шыгын) да кошот. К.К.Платонов личносттун социалдык чөйрө менен шартталган өзгөчөлүктөрүн багытталыштын түрдүү формаларын, мамилелерди, моралдык сезимдерди, интеллектуалдык-эстетикалык жана саясий-моралдык өзгөчөлүктөрдү киргизет. Экинчи подструктурасын окуу жана практикалык иш-аракеттеринин негизинде пайда болгон маалыматтар, машыгуулар, өнөкөттөр, ыктар түзөт. Үчүнчүсү - адамдын жекече психикалык өзгөчөлүктөрү байкагычтагы, эсинин түрлөрү, көңүл буруусу, психикалык процесстеринин аракеттери менен байланыштуу. Личносттун психикалык төртүнчү подструктурасына биологиялык негиздеги (темперамент, шык, инстинкт, жөнөкөй таланттын түрлөрү - өзгөчөлүктөрү) иш-аракет кирет. В.В.Богословскийдин редакциясы менен чыккан окуу китепте личносттун төрт компонентти көрсөтүлөт:

Личносттун багытталышы же анын чындыкка болгон тандалмалуу мамилеси; адамдын мүмкүнчүлүгү же иш-аракетти ийгиликтүү аткаруудагы жөндөмдүүлүктүн системасы; мүнөз же социалдык чөйрөдөгү адамдын жүрүм-турум стили; «мен» деген түшүнүгү. Ошондой эле личносттун структуралык курамына (составына) психикалык процесстерди, абалдарды да кошот.

Жалпы түрдө личносттун психологиялык структурасын, биологиялык, социалдык деп эки чоң топко бөлүгө болот. Личносттун структурасындагы биологиялык-социалдык маселелер азырынча бир жактуу чечиле элек, дискуссиялык мүнөздө. Марксисттик эмес психологдор адамдын личностунун структурасындагы биологиялык жана социалдык негиздерге каршы эмес.

Биогенетиктер личностунун өнүгүшү спонтандуу мүнөздө (тышкы таасирсиз өзүнө-өзү) деп, адам жаратылыштан эмоционалдык реакциясынын жүрүшүн, аракет темпин даяр түрдө аларын жана журудук, башкаруучулук ж.б. иш-аракеттер талап кылган касиеттер менен төрөлөрүн далилдөөгө аракеттенишет. Алар адамдын ички активдүү аракеттерин таанышат, төрөлгөндөн баштап берилген касиеттердин маанисин жогору коюшат.

Социогенетиктер болсо адамдын личностунун өнүгүшүн чөйрөнүн көчүрмөсү деп түшүнүп, чөйрөнүн түздөн-түз таасир этишин жактап, личносттун ички активдүү аракетине

маани беришпейт. Чөйрөдөн личносттук касиеттерди калыптандыруучу негизги күчтү көрүшөт. Бирок алар бирдей эле чөйрөдө жашаган бир туугандардын ар түрдүү личносттук касиеттерге ээ болуп калыш себептерин түшүндүрүп бере алышпайт. Ал эми материалисттик агымдагы окумуштуулар личносттун өнүгүүсүндөгү кыймылдаткыч күч катары, адамдын иш аракетиндеги аткарууга мүмкүн болгон керектөөлөрү менен аны канаттандыруудагы мүмкүнчүлүктөрүнүн ортосундагы карама-каршылыкты эсептешкен.

Келтирилген авторлордун личносттун психикалык структуралары жөнүндөгү ойлору, ички карама-каршылыктарына карабай, проблеманы бир жактуу чечүүгө түрткү берет деген ойдобуз.

§ 4. Инсандын (личносттун) активдүүлүгү

Личносттун өнүгүшүнүн жана жашашынын негизги шарты болуп анын активдүүлүгү саналат. Личносттун активдүүлүгү дегенди анын өзүн курчап турган дүйнөнү түзүү, өзгөртүү жана ага таасир этүү максатындагы иш-жөндөмдүүлүгүн түшүнөбүз.

Активдүүлүк – тышкы, ички стимулдук дүүлүктүргүчтөрдүн таасиринде спонтандуу кыймылдарды жасоо мүмкүнчүлүгү бар, бардык түрү боюнча жаныбарлар үчүн жалпы мүнөздүү көрүнүш. Активдүүлүк – турмушта керектүү байланыштарды түзүү, же өзгөртүү, же зарыл деңгээлде кармап турууну ишке ашыруучу негизги булак. Ал адамдын жашоосунун негизги шарты болгондуктан, куракка жараша өзгөрүп, динамикалык мүнөзгө ээ болуу менен, анын жүрүш-турушун түрдүүчө башкарат, ага ар кандай түс берет. (Активдүүлүк ишмердүүлүк түшүнүгүн алмаштыра алат деген ойдо негиз бар).

Көптөн бери окумуштууларды: «Адамдын активдүүлүгүнүн булагы эмне?» - деген суроо кызыктырып келет. Бул проблеманын айланасында психолог окумуштуулар түрдүү ой-пикирлерди айтышат. Алардын алгачкыларынын бири – З.Фрейд. Ал личносттун активдүүлүгүнүн булагын адамдын ата-тегинен мурас катары калган инстинкттик аракеттерден көрөт. Ал өз оюн теориялык жана практикалык жактан далилдөөдөгө аракет жасаган. Инстинттик аракеттерге өзүн-өзү коргоо жана карама-каршы

жыныстардагы бири-бирине болгон умтулуу кирет. «Эмне үчүн адамдын активдүүлүгүнүн булагы болгон бул аракеттер анын күндөлүк турмушунда байкалбайт?» деген суроого З.Фрейд мындайча жооп берген.

«Коом адамдардын жүрүм-турумуна көп чектөөлөрдү, мүмкүнчүлүктөрдү берип, адамдарды башкарууга мүнөздүү болгон инсандык сапаттар адамды башкарат» деген. Мындай сапаттарга, коомдук уяты, инсандык авторитеттин түрлөрүн киргизүүгө болот. Адамдын инстинкттик өзгөчөлүктөрү (уят) личносттун аң-сезимдүү турмушунан чектелип, жашыруун абалга өтүп кетет. Бирок өзүнүн таасирин жоготпой, адамдын активдүүлүгүн башкарууга жөндөмдүү.

Либи́до – латын сөзү, кыргызча «умтулуу, ынта».

З.Фрейд адамдын активдүүлүгүнүн булагын жыныстык умтулуудан көрүү менен, аны **либи́до**, **э́дип**, комплекс түшүнүктөрү аркылуу негиздеген. **Либи́до** – индивиддин сексуалдык инстинкти менен байланыштуу ички аң-сезимсиз психикалык энергиясын билдирген фрейдзм агымынын борбордук түшүнүгү. **Либи́до** адамдын жүрүм-турумундагы доминанттык (бийлик кылуучу) мотивдердин бири катары каралат. Ал коомдогу тескери пикирден улам ачык көрүнбөй, социалдык шартка ылайыкташат, адамдарды чочутпайт, бирок адамдын жүрүм-турумун башкарышып, активдүүлүктүн бир булагын коштоп жүрөт.

Э́дип комплекси: э́дип - грек мифологиясындагы падышанын аты, экинчи түгөйү (латын сөзү, кыргызча «байланыш, айкалыш») фрейдизмдин негизги түшүнүктөрүнөн. Э́дип комплекси баланын жашоосунун эң алгачкы этабында аң-сезимсиз түрдө өзүнүн ата-энесине кушу түшүп, алардын ордун ээлеп, алардан сексуалдык канааттануу (атасынан кыз, же энесинен эркек баласы) алууга умтулган аракетин туюндурат. Э́дип комплекси - падыша Э́диптин өз атасын өлтүрүп, апасын алган, ал эми **Э́лект комплекси** - апасын өлтүрүп өз атасына турмушка чыккан деген грек мифтеринен улам келип чыккан терминдер.

З.Фрейддин адам активдүүлүгүн ачык биологиялык закон менен түшүндүрүүгө жасаган аракетине, анын окуучуларынын айрымдары каршы чыгышкан. Натыйжада, фрейдизмге каршы неофрейдизм агымы пайда болгон. Неофрейдисттер адамдын активдүүлүгүнүн булагын чөйрөнүн

таасири менен байланыштырууга аракеттенишкен. Чөйрөнү личносту калыптандыруучу, ага керектүү маалыматтарды берүүчү күч катары карашкан. Алар личностту социалдык чөйрөнүн эң пассивдүү жөнөкөй бир функциясы катары баалашкан, ал эми чөйрөнү личносттун активдүүлүгүнүн булагы болот деп далилдешкен. Мындай ой жүгүртүү ар качан туура жыйынтыктарга алып келбеши белгилүү.

Советтик психология илими личность өзүн курчап турган дүйнө менен өз ара таасир этүү процессинде роль ойнорун тааныйт. Алар личносттун активдүүлүгүнүн булагы катары кызмат кылат дешкен. Мисалы, ар бир адам кыштын келишине жараша өзүнүн жылуу кийимдерин камдай баштайт. Керектөө коомдук мүнөзгө ээ. Адам өзүнүн жөнөкөй талабын канааттандыруу үчүн кылымдан бери адамзат топтогон тажрыйбаларды пайдаланат, айбандарда мындай аракеттер кездешпейт.

Психология илиминде керектөөнүн табигый, маданий, материалдык жана «духовный» түрлөрү кездешет. Табигый талаптарга адамдын турмуш-тиричилигин жана тукумун улантуусу кирет. Тиричилик жүргүзүү үчүн карама-каршы жыныска муктаж. Маданий керектөөнү, табигый талаптарды канаттандыруу адам баласы колдонуп келген каражаттар аркылуу канааттандырылат. Мисалы: бычак, вилка, кашык ж.б. Адам буларды колдонбой жашаса деле болот, бирок мындай байлыктардан ажыроо адамдын психикасынын өнүгүүсүнө тескери таасирин тийгизет.

Материалдык керектөөгө үй-буюмдарды, кийим-кечектер, азык-оокат, ал эми духовный керектөөгө адамдардын өз ара карым-катнашы, пикир алышуусу, рухий дөөлөттөргө (китептерге, гезит-журналдарга, искусствого) муктаждыгы кирет.

§ 5. Личностун багытталышы

Бул кубулуш личносттун жүрүм-турумунун иш-аракетин багыттоочу жана аныктоочу туруктуу (кызыгуу, идеал, ишенич, ынтаа, кунт, шык) мотивдердин топторун өз ичине алган психологиялык түшүнүк. Личносттун багытталышынын курамдык элементтерине дүйнөгө болгон көз караш, ишенич, пикир, керектөө, кызыгуу, кунт коюу, иш-аракет мотиви жана жүрүм-турум өнөкөттөрү кирет жана булар личносттун багытталышынын борбордук түшүнүктөрү болуп, анын

кылык жоруктарында, жүрүм-турум мотивинде эңсөөдө, сезимде ачык байкалат.

Личносттук багытталыш эки фактордун негизинде калыптанат. Биринчиси – коомдук шарт. Мында личность жашаган коомдогу, өлкөдөгү бийликтин идеологиясы негизги белги болуп саналат. Экинчи факторго үй-бүлө шарты, турмуштук тажрыйба, ишмердик процесстериндеги кайгы-капа, ой-толгоо, коомдогу окуяларга карата жооп пикирлер сыяктуу индивидуалдуу өзгөчөлүктөр.

Адамдын жүрүм-турумун түшүнүүдө анын жасаган аракеттеринин себептерин издейбиз. Айталы, окучуу же студент сабактан эмне үчүн качып кетти? Араккеч эмне үчүн магазинди уурдады? Күнөөкөр эмне үчүн өзүнө жогорку жазаны талап кылат? Себептерди туура түшүнүү үчүн алардын мотивдерин, адамды аракеттерге мажбурлоочу күчтөрдү аныктоо зарыл.

Мотив – адамды иш-аракетке ниеттендирген, керектөөнү канааттандырууга багытталган личносттун аракеттери.

Мотив – латын сөзү кыргызча «козгоо», «кыймылга келтирүү» деген маани берет.

Мотивдин табиятын түшүнүү үчүн аны керектөөдөн айырмалай билүү керек. Керектөө адамдын активдүүлүгүнүн бардык түрлөрүнүн механизмин, маңызын түзөт. Мотив болсо - керектөөнүн конкреттүү көрүнүшү. Мисалы, жолоочу катуу суукта жолго чыкты. Ал үшүйт, от издейт, жол

жүрүүсүн токтотот. Ошол учурда оттун жылуулугу жүргүнчү үчүн негизги мотив болуп калат.

Көп учурда мотив адамдын алдына койган максаты менен дал келбейт. Бир эле мотивге жетүү бир канча максаттарды ишке ашыруунун талап кылат. Алсак, орто мектепти бүткөн окуучунун келечекте механизатор болуу аракети, анын негизги мотиви. Бул мотивди жүзөөгө ашырууда ал бир канча максаттарды тобу. Ошентип, мотив-личносттун тигил же бул иш-аракетине түрткү болгон себеп, керектөөнүн конкреттүү көрүнүшү. Бирок, анын маңызын, адамдын иш-аракетинин маанисин ар кайсы агымдагы окумуштуулар ар түрдүү түшүндүрүшөт. Мисалы, мотив - жүрүм-турумду пайда кылуучу жана активдештирүүчү, ички-сырткы стимулдардын аракети (бихевиоризм); мотив-социалдык чөйрөнүн сын-пикирлеринин натыйжасында далдаада өткөн бирок башкаруу мүмкүнчүлүгүн жоготпогон

адамдын биологиялык инстинкти, умтулуусу (психоаналиктер), мотив-адамдын аң-сезиминде реалдуу чагылып, анын иш-аракетине түрткү багыт берүүчү феномен (советтик психологдор).

Кызыгуу – жагымдуулук, өзүнө тарта тургандык, өтө эле кызыгучулук маанисин билдирет. Кызыгууну психологиялык категория катары түшүнүп аны керектөөдөн айырмалоо керек. Керектөө личносттун эркинде, умтулуусунда, байкалып, кандай гана болбосун, адамдын затка ээ болууга болгон каалоосун көрсөтөт. Кызыгуу личносттун ойлоосунда, көңүл буруусунда жана багытталышында көрүнөт да, анын үйрөнүүчү зат менен жакыныраак таанышууга болгон аракетин туянтат. Мындан затты жакындан таанууга, тереңирээк үйрөнүүгө карата ниети топтоштурулат. Кызыгуу адамдын маданий таануу мотиви катары кызмат кылат. Мисалы, мектепте окуган окуучу кыздагы врач болуу мотивинин бардыгы алдына койгон максатын толук ишке ашышын толук шарттай албайт. Ал үчүн анда мотив менен бирге кызыгуунун келип чыгышы зарыл. Кызыгуу түрдүү кыйынчылыктарды жеңүүгө жардам берет. Кызыгуу кубулушу сезимде (жеке катышуу, жоопкерчилик, жаңы маалымат алуу, таануу, керектөөсүн сезүү), ойлоодо ачык (эффективдүү логикалуу, жаңылык ачууга умтулуу) байкалат.

Личносттун кызыгуусу объектини өздөштүрүүдөгү туруктуулугуна, максатына, мазмунуна, кеңдигине карай материалдык, коомдук таануу, эстетикалык, окурмандык, спорттук, кесиптик жана эмгектик кызыгуу болуп классификацияланат.

Установка - түшүнүгүн илимге немец психологдору Н.Ланге, И.Мюллер, Т.Шумандар киргизишкен. Андан ары бул кубулушту кеңири изилдеген Д.Н.Узнадзе. Д.Н.Узнадзе установканын адамдын турмушундагы ээлеген ордун жана анын байланышын төмөндөгүдөй түшүндүрөт.

Адамда кандайдыр бир турмуштук тажрыйбалардын негизинде боло турган окуяны алдын ала кабыл алууга даяр турган ички абал пайда болот. Бул абал бир жагынан аң-сезимсиз мүнөзгө ээ болгону менен, экинчи жагынан ал адамдын аң-сезиминин мазмунун аныктоочу, багыттоочу факторго айланат. Д.Н.Узнадзе личносттун ушул абалын установка деп атаган.

Установка тышкы таасирлерге карата жоопторду жана жүрүм-турумга өң берет. Мындай абалдар айрым турмуштук кырдаалдарды туура эмес чечмелөөгө да алып келет. Мисалдарга кайрылалы. Турмушта бухгалтерди көп адамдар өтө бышык сынган, майда, катуу адам катары элестетишет. Бирок мындай касиеттерге ээ болбогон бухгалтерлерди да кездештиребиз. Же окумуштууларды чаржайыт ойлуу, турмушта практикасы ашпаган адамдар катары кабылдашат. Андай мүнөзгө ээ болбогондору канча? Сатуучуар көп адамдардын көз карашында, өз максаттарына жетүү үчүн жаман жолдордон да кайра тартпаган, бир тыйындын аркасынан түшкөн, жалаң гана пайда табууну көздөгөн, дүйнөкор кишилердей туюлат. Алардын арасында, тескерисинче, идеалдуу адамдар жүздөп-жүздөп жолугат. Мындай туура эмес кабылдоонун себеби – айрым коомдук группаларга кирген адамдар жөнүндөгү стандарттуу ой жүгүртүүнүн натыйжасы. Адамдарда мындай абалдардын боло бериши объективдүү экендигин далилдөө үчүн Д.Н.Узнадзе төмөндөгүдөй тажрыйба жасаган. Экспериментчи тажрыйба жүргүзүүчү кишинин эки көзүн жоолук менен таңып, алакадарын жайган абалда эки колун алдыга түз сундуртат. Оң колуна чоң, сол колуна кичине көлөмдөгү шарды карматат да, шарлардын көлөмүн кармалап аныктоо тапшырылат. Изилдөөнүчү катуу үн чыгарып, кайсы колунда шарды көлөмү чоң экендигин айтат. Бул аракет ушул абалынан өзгөртүлбөстөн божомолдуу 10-16 жолу кайталангандан кийин, экспериментчи изилденүүчүгө байкатпай, анын колуна көлөмдөрү бирдей болгон эки шарды берет. Алгачкы жасаган операцияны дагы бир канча жолу кайталатат. Тилеке каршы, изилденүүчү колунда бирдей көлөмдөгү шарлар турса да, мурда кайталаган жоопторду айта берет. Эки колунда бирдей көлөмдөгү шарлардын бар экендиги жөнүндө ой жүгүртүүгө умтулбайт. Анда пайда болгон стереотивдүү абалдарды алып таштоого көп убакыт кетет. Ошентип, адам алгачкы алган тажрыйбасынын таасири менен кийинки, ага окшобогон иш-аракеттерди баалоого аракеттенет.

Установкага түрдүү окумуштуулар ар бир түрдүү аныктамаларды, түшүндүрмөлөрдү берип жүрүшөт. Бирок кантсе да аны башка психикалык процесстерден айырмалай турган төмөнкүдөй жалпы белгилери, касиеттери жана

структуралык өзгөлүктөрү бар: Установканы пайда кыла туган объектилер жашайт. Ал байкоо, кыялдануу сыяктуу айрым таануу процесстери менен байланышта турган абалдарды айтууга болот.

Адамдарга, заттарга, кубулуштарга карата спецификалык мамилесин көрсөтүүчү эмоционалдуу абалдарга ээ. Айрым учурларда аракеттердин мотиви катары кызмат аткарып, мотивдөө элементтинде байкалат. Установканын мүнөздүү белгиси, тиешелүү реакцияны туудурган зат менен байланыштын болушу саналат.

§ 6. Личносттун өзүн-өзү таануусу жана баалоосу

Өзүн-өзү таануу деп личносттун өз мүдөөсүн, керектөөсүн, жөндөмдүүлүгүн, жүрүм-турум мотивин, ой толгоосун жана өзүнүн коомдогу, турмуштагы ордун, ролун түшүнүү аракетин айтабыз. Адамдагы аракеттер өзү жөнүндөгү элестин «Мен» касиеттеринин субъективдүү образынын пайда болушуна алып келет. Мындан өзү жөнүндөгү элести, өзүн, башкаларга салыштырып, баалоонун жүрүм-турум мотивин коомдо кабыл алынган нормалар, эрежелер аркылуу андоонун мааниси.

Өзүн-өзү балоо. Бул – личносттун өз мүмкүнчүлүгүн сапатын, коомдогу ордун баалашы. Ал личносттун жүрүм-турумун тескеп тууручу борбордук касиет. Личносттун адам менен болгон мамилеси, өзүнө койгон талабы, чынчылдыгы, ийгилиги, жол болбоо кадамы – баары өзүн-өзү балоо касиетине жараша болуп, анын өнүгүшүн, иш-аракеттин натыйжасында аныктайт. Өзүн-өзү балоо жана личносттук умтулуу түшүнүктөрдүн ортосунда тыгыз байланыштар бар. Адамдын умтулуусу менен анын мүмкүнчүлүгүнүн ортосундагы ажырым өзүн туура же тура эмес баалоого алып келет. Адам өзүнүн касиеттерин, мүмкүнчүлүктөрүн кантип баалайт? Кантип «мен» ушундаймын, менде ушундай мүмкүнчүлүктөр бар же жок деген бүтүмгө келет?

Адам коом тарабынан берилген белгилүү иш-аракетти, карым-катнашты аткаргандан кийин тийиштүү багыттардын негизинде өзү жасаган ишти талдайт: күткөн талап аткарылдыбы, эгерде аткарса, кандай аткарды, аткарылган иш аны курчаган кишилердин купулуна толдубу ж.б.у.с. маселелерге жооп издейт. Бул учурда башка адамдардын сапаттарын үйрөнүп, аны өзүнүн мүмкүнчүлүктөрү аркылуу

салыштырып өзүн баалоого мүмкүндүк алат. Өзү жөнүндө бир бүтүмгө келет. Албетте, мында анын касиеттерине жолдоштору кайдыгер карабагандыгын, тигил же бул өзгөчөлүктөрү башка адамдарга керектигин аны менен чөйрөсүндө-гүлөр эсептешип жатканын сезет. Ошентип, түрдүү турмуштук кырдаалдарда текшерилген маалыматтар адамга күч-кубат, энергия, чечкиндүүлүк, же тескерисинче, пассивдүүлүк абалдарын алып келип, өзү жөнүндө бир жактуу ички бааны пайда кылат. Ал баа адамдын калыптануусуна, өсүүсүнө он же тескери таасирин тийгизет. Эгер өзүнө-өзү жакпаса, каанаттанбаса, адам активдүүлүктөн, чечкиндүүлүктөн ажырап, коом күткөн ийгиликке жетпейт.

Личностук умтулуу (тырышуу, аракеттенүү). Бул түшүнүктү илимге **К.Левин** киргизген. Умтулуу личносттун кандайдыр бир ишти ийгиликтүү аткарууга өзүнүн

К.Левин (1890-1947) - немец - америкалык психолог; Адамдын жүрүм-турумунун динамикалык системасынын концепциясын иштеп чыккан. Социалдык психологиянын көрүнүктүү өкүлү.

мүмкүнчүлүгү бар экендигин андаган же жөн эле аткарууга ниеттенген каалоосун билдирүүчү личносттук роль.

Адатта адам түрдүү татаалдыктагы көптөгөн маселелерди чечүүнү эркин тандап алуу кырдаалдарына туш келет: оорун же жеңилин тандаса да, өз эрки. Эгер эң кыйынын тандаса, аны аткаруу (чечүү) менен максималдуу ийгиликке жетип умтулуусу андап ары артып олтурат. Тескерисинче жөнөкөй маселени тандап, аны да чече албаса өзүн-өзү баалоосу төмөндөп андан жеңил чечүүнү көздөйт, умтулуу өнүкпөйт. Умтулуу жалаң гана тигил же бул маселени чечүүдө жетишкен ийгиликтен же жол болбогон ызалануудан жаралбайт. Ал адамдын турмушунда болуп өткөн жетишкендиктерге, кемчиликтерге карай да калыптанат.

Чет элдик окумуштуулардын белгилешине караганда, изилденүүчүлөрдүн айрымдарды ийгиликке жетүүгө умтулбастан, жолу болбогондуктан өзүн коргоо максаттына өткөн абалдар учурайт; Буларга түрдүү татаалдыктагы маселелерди (иш-аракеттерди) сунуш кылганда, алар өтө татаалын же өтө жеңилин аткарууга аракеттенишет. Адамдардын мындай көрүнүштөрү төмөнкүдөй түшүндүрүлөт. Жеңил маселени тандоодо тобокелдик

минималдуу болот да, ийгиликке умтулуу жогору, оор маселени тандоо тобокелдик эң жогору, эгер аткарылбай калса, өзүн жубатуунун формасы катары түшүнү (өтө кыйын маселеге бардыгынын күчү жете бербейт) мүмкүнчүлүгү пайда болот.

Умтулуу кубулушун үйрөнүүнүн теориялык негизден тышкары практикалык мааниси жогору. Мисалы, педагог умтулуунун, өзүн-өзү баалоонун табиятын билбей туруп, окуучулардын активдүүлүгүн көтөрө албайт. Окуучулардын умтулуусу алардын индивидуалдуу өзгөчөлүгүнө, фрустрациянын мүнөзүнө, мугалимдин педагогикалык жөндөмдүүлүгүнө да жараша болот. Айрым окуучуларга чыныгы билимин, аракетин эсепке албай, жогорулатылган бааларды коё берүү, алардын умтулуусун, андан өзүн-өзү баалоосун жогорулатып, илимге болгон кызыгуусун төмөндөтөт. Тескерисинче, окуучулардын системалуу тырышып, окушун, өзүн көрсөтүү аракетин эсепке албоодо алардын умтулуусу төмөндөп, өзүн-өзү баалоодон коркуу абалына алып келет.

Практикалык сабак.

Азыркы мезгилде инсан проблемасы эң актуалдуу проблемалардын бири. Ошондуктан ал проблемаларды коомдун талапына жараша чечүүдө психология илими бир катар кыйынчылыкка дуушар болууда. Анткени психология илими сыяктуу мазмуну боюнча окшош илимдер, экономика, юридика, медицина ж.б. илимдин агымдары адам баласын ар тараптуу изилдөөдө техникалык куралдарды колдонулуп изилдөөгө жетишсе, психология илими андай куралдарды түз колдоно албагандыктан, кыйыр жол менен изилдөөгө мүмкүнчүлүк берген психологиялык ыкмаларды колдонуп инсандын ички субъективдүү дүйнөсүн изилдөөгө жетишүүдө.

Мындай ыкмалар инсанды (личносту) изилдөөдө азыркы күндө жүздөп саналат. Алардын ичинен биздин шартка ылайыкташтырылган «Инсандын ситуациялык абалдан чыгуу иш -аракетинин деңгээли». «Инсандын сапатына карата билим алуу деңгээлин изилдөө» «Тематикалык апперациялык тест» «Роршахтын тести» жана «Инсандын өзүн-өзү балоо методикалары» ж.б. жүздөгөн тесттик ыкмаларды айтууга болот. Ушул ыкмалардын ичинен «Инсандын өзүн-өзү

баалоо» ыкмасын алып, бул ыкманын практикадагы оордун көрсөтүүгө болот.

Инсандын (личностун) өзүн-өзү баалоосун изилдөөчү ыкма.

Иштиң максаты: Окуучулардын (студенттердин) өзүн-өзү баалоо коэффициентин аныктоо.

Экспериментке катышуучулар: Класс коллективи, коомдук уюмга кирген (спорттук, өздүк көркөм чыгармачылыкка катышкан окуучулар, окуунун мыктылары, начар окуган окуучулар, о.э., мугалим коллективдеринин мүчөлөрү ж.б.) инсандар.

Экспериментке керек болуучу материалдар: инсандын жүрүм-турумдук 50 инсандык сапаттардын (жакшы, жаман болуп аралашкан) тизмеси алынат. Мисалы: Тыкан, бейкам, ачуусу чукул, терең ойлоочулук, баамдуу, текебер, одоно, жайдары, көрө албас, таарынчаак, кекчил, ак ниет, көшөргөндүк, кылдат, кежир, ишенчээк, бошон, кыялкеч, курулай шектенүүчүлүк, өч алуучулук, назиктик, кысылбоочулук, чечкиндүүлүк, жылуу жүздүүлүк, жеңилдик, сактык, боорукердик, өтө эле бышыксынгандык, сергектик, ишенбөөчүлүк, тийиштүү жолдо жүрбөөчүлүк, камкордук, жек көрүүчүлүк, ак көңүл, көйрөң, ойлонуп иш кылуучулук, чечкиндүү, сабырдуу, кайрымдуу, уялчаак, токтоо, коркоок, кызыгуучулук, тырышчаак, тил алчаак, ишке берилгендик, туруктуулук.

Андан кийин изилдене турган группанын ар бир катышуучуларына төмөндөгүдөй инструкция боюнча өзүнө-өзү эксперимент жүргүзүүнү сунуштайт.

Биринчи жолу: сизге сунуш этилген 50 инсандык сапаттардын ичинен жаман, жакшы сапаттарды аралаштырып 20 сапатты тандап төмөнкү таблицанын биринчи бөлүгүнө, колонкага жазасыз.

Экинчи жолу: ошол биринчи колонкада тандалган 20 сапаттын ичинен сиздин оюнузга эң жаман деген сапаттан баштап, ага салыштырмалуу жакшыраак, буга салыштырмалуу андан да жакшы деп 20-сапатка келгенде сиздин оюнузча эң жакшы деген сапат менен аныктайсыз (айрымдары мисалда көрсөтүлөт).

Үчүнчү жолу: Биринчи колонкадагы 20 сапаттын жакшы жаманына карабастан сизде (өзүңүздө) эң аз кездешкенинен

баштап, таблицасынын үчүнчү калонкасында дайыма кездешет деген мазмунда ранжировкалай баштайсыз. Б.а., 20 сапатты сизде аз кездешкенден баштап, дайыма коштоп жүргөн сапатты көздөй иретке төмөнкү таблицанын өз колонкасына жайгаштырасыз. (Айрымдары мисалда көрсөтүлгөн.)

Аралаш тандалган сапаттар	Менин оюмча жамандан жакшыга карай тандаган сапаттар	Мындай сапаттар менде жоктон көп кездешкенге карай тандалган сапаттар
1. Көйрөң	1. Көйрөң	1. Өтө эле бышыксынуу
2. Ишенбө-өчүлүк	2. Ачуулуу	2. Көйрөң
3. Жайдары	3. Текебер	3. Жеңилдик
....
20. Боорукер	20. Ак ниет	20. Боорукер

Эксперименттин жүрүшү:

Ошентип, эксперимент аяктагандан кийин 2- жана 3- колонкадагы инсандык сапаттын жайгашуу номерине жараша инсандын баалоо коэффициентин төмөндөгү формула боюнча аныктайбыз.

$$P = 1 - \frac{6 \sum d^2}{n^3 - n} \quad (1)$$

Эгерде бирини формулага маани бере турган болсок: **P** - инсандын өзүн-өзү баалоо коэффициенти, **n** - 50 инсандык сапаттан тандалган сапаттардын саны (биз үчүн 20 га барабар). **d₁** - деген таблицанын 2- жана 3-колонкасындагы ар бир сапаттын жайгашуу номерине жараша айырмасы б.а. «Бейгам» деген сапат 2-колонкада 3-катарда турса, ошол эле «бейгам» деген сапат 3- колонкада 2-катарда тура тургандыгын билдирет жана ал төмөндөгү көрүнүштү берет. Мисалы: көйрөң 2-колонкада 1-тургандыктан, аны 3-колонкадан кайсыл номерде тургандыгын таап төмөндөгүдөй жазып суммасын табабыз.

$d_1^2 = 1-2=1^2=1$ болот ушундай эле калган сапаттарды дагы ушул эрежеде табабыз. Ачуусу чукул 2-колонкада 2-номерде турса, ушул эле сапат 3-колонкада 14-номерде турат. Булардын суммасын; $d_2^2 = 2-14=12^2=144$ деп чыгарабыз.

Ушинтип калган номердеги сапаттардын айырмасынын суммасын 20-номерге чейин таап номер биринчи (1) формуладагы d -нын ордуна коебуз. $d_3^2=3-4=1^2=1$, $d_4^2=4-1=3^2=9$, ж.б. ушу сыяктуу болуп чыгарылат.

Ошентип 2 жана 3-колонкадагы сапаттар жогорку көрсөтмөлөр сыяктуу өз ара ранжировкаланып 1 ден 20чы катарга чейинки берилген жыйынтыктар суммаланып (1) формуланын тийиштүү орундарына ордуна коюлат.

Биздин мисалыбыз боюнча:

$$d^2=1+144+1+9+ \dots\dots\dots 25+14+1=359 \text{ду берет.}$$

Ал эми $n=50$ сапаттан тандалган сапаттардын саны. (Биздин шартта 20 барабар). Бул көрсөткүчтөрдү (1) формулага алып барып кое турган болсок:

$$P=1-\frac{6\sum d^2}{n^3-n}=1-\frac{6\cdot 359}{20^3-20}=1-\frac{2154}{8000-20}=\frac{7980-2154}{7980}=\frac{5826}{7980}=0,73$$

б.а. изилденип жаткан бул адамдын өзүн-өзү баалоо коэффициентин 0,73 болот. Мындай адамдар жогорку теорияга караганда өзүн-өзү жогору баалаган адамдар деп эсептелет. Эгерде мектепте мындай окуучулар кездеше турган болсо мугалим бул окуучу үчүн өзгөчө ыкмалардын колдонушу зарыл. Б.а. мындай окуучуга мугалим бир катар критикаларды жасап дайыма көңүл буруп, көңүлдүн сыртында калтырбастан бирдиктүү мамиледе болуп туруусу керек.

Ошентип эксперименттин жыйынтыгында 0,1 ден баштап 1 деген коэффициентке чейин көрсөткүчтөр алынышы мүмкүн. Биздин шартта 0,73 деген коэффициент алынды.

Биринчи баалоо коэффициентин **0,1-0,3** кө чейин боло турган болсо, мындай адамдардын өздүк баалоо коэффициентин төмөнкү адамдарга кошууга болот. Инсан өзүнө сын мамилени жогорку деңгээлде жасап, өзүн дайыма башкалардан төмөн сезип, алдындагы проблеманы чечүүдө активдүүлүк көрсөтүүдөн тартынып, өзүн жөндөмү жок деп сезген адамдар болот.

Ошондуктан мугалим-тарбиячылар мындай окуучуларга (студенттерге) өзгөчө маани берип, алардын ар бир жасаган жумушун баалап, алар аткарып жаткан жумуш так атарылып жаткандыгын белгилеп туруу максатка ылайыктуу. Ансыз ал окуучунун (студенттин) активдүүлүгү коомдо артта калгандай сезилип, жаман окуган окуучулардын катарында болуп калат.

Мугалим мындай окуучуларды сындагандын ордуна мактап, аны көтөрмөлөп туруу абзел.

Экинчи баалоо коэффициенти **0,4-0,6** болуп чыккан учурлар болот, мындай изилденүүчүлөр өздөрүн орточо баалайт дегенди түшүнөбүз. Тарбия – окуу учурунда окуучуларды мактоо жана критика менен да тарбиялап билим берүүгө болот. Бул түшүнүктү төмөнкүдөй түшүндүрүлөт.

Кандай гана адам (инсан) болбосун өзү туурасында билип, өзүндөгү реалдуу мүмкүнчүлүктөрүнө, социалдык шартына, билимине, жынысына карабастан, ситуациялык шартка жараша өзүн ылайыктуу кармап туруу абзел. Психологиянын негизги өзгөчөлүгү болуп, ушул өздүк жана коомдук берилген инсандык сапатка жараша адамдарды (биздин шартта окуучуларды) тарбиялап, мамиле жасоого боло тургандыгы эсептелет. Анткени психологиялык теорияларга таяна турган болсок, адам баласы өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүнө карабастан, түрдүүчө баалагандыгы, өзүн сезгендиги, өзүн жөндөмдүү дегендигине күбөбүз. Ошол себептен экспериментке катышкан изилденүүчүлөрдүн баалаган коэффициенттери келип чыгат.

Ал эми үчүнчү баалоодо коэффициент **0,7-1** болуп калган учурлар кездешет. Бул адамдар өздөрүн өтө жогору баалашат. Өздөрү жөнүндөгү түшүндүрүү 70-100% туура дегенди билгизет. Ошондуктан бул адамдарды тарбиялоодо, түшүндүрүүдө же бир нерсеге үйрөтүүдө өтө кыйынчылык туулат. Тарбиялык мазмунда мугалим аларга дайыма көңүл буруп туруу керек, сабак учурунда аларга дифференциялык формадагы сабакты уюштуруу максатка ылайыктуу.

Ошентип инсандык сапатты ар тараптуу изилдөө менен жумуш алып баруу, адамдар ортосундагы мамилени жакшыртып, коомдук талапты туура чечүүдө негизги кызматты аткарат.

Личность темасын текшерүүчү суроолор.

1. Личностту психологиялык негизде таануу.
2. Адам, индивид, индивидуалдуулук, ролдор теориясы, личность.
3. Личносттун психикалык структурасы.
4. Личностту түшүндүрүүчү сапаттар..
5. Личносттун активдүүлүгү.

6. Керектиктин түрлөрү.
7. Личносттук сапатардын калыптанышындагы психологиялык негиздер.
8. Личностту кыймылга келтирүүчү күчтөр.
9. Личносттун психикалык кризиси.

Колдонулган адабияттар.

1. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды. -М., 1980.
2. Братусь Б.С. Аномалии личности. -М., 1988.
3. Зейгарник Б.В. Теория личности в зарубежной психология. -М., 1982.
4. Закиров А. Психология боюнча практикум. Ош- 2005.
5. Кон И.С. В поисках себя: личность и ее самосознание. -М., 1984.
6. Минбаев К.М. Адам психологиясы окуу китеби. Ош – 2000.
7. Михайлов Ф.Т. Загадка человеческого Я. -М., 1976.
8. Леонтьев А.Н. Деятельности. Сознание. Личность. -М., 1976.
9. Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив. -М., 1982.
10. Рубинштейн С.А. Основы общей психологии. -М., 1999.
11. Франк С.Л. Духовные основы общества. -М., 1992.
12. Юнг К.Г. Проблемы души нашего времени. -М., 1994, 8 гл.
13. Юнг К.Г. Феномен духа в истории в науке. -М., 1992.

Тема: Карым-катнаш

§ 1. Карым-катнаш жөнүндө түшүнүк

Ар кандай адам топторун тереңдетип үйрөнүп олтурсак, ар бир адамдын жеке мамиледе турган кишиси сөзсүз болорун байкайбыз. Ал ымалалаш адамдар өз ара биргелешип кичинекей группаларды түзүшөт. Мындай чакан жамаатты, аларга мүнөздүү болгон кандайдыр бир жалпы касиеттер бириктирип турат. Ошону менен бирге чакан жамааттагы адамдардын ар биринин психикасынын өнүгүүсүнө, жетишкендигине, жалпы иштеринин алга жылышына өз таасирин тийгизип турат.

Демек микрогруппалар чоң коллективге караганда личность үчүн өтө маанилүү. Ушул себептен психологдор личность болуп туулбайт, башка адамдар менен карым-катнашта туруу менен личносттук касиеттерге ээ болот.

Карым-катнашка болгон муктаждык эрте жаштан башталат. Бала өзүнүн биринчи жашоо күнүнөн тартып көңүл бурууга, ак ниет мамилеге муктаж болот. Эс тарткан сайын чоң кишилер менен ортоктошууга, алардын колдонуусуна көз артат. Психологиялык изилдөөлөргө караганда, бала эрте жашта эмоционалдык контактан ажыраса, личносттук тескерүү өзгөрүүгө туш болору далилденген. Эгер чоң кишилер бөбөк менен туулгандан баштап карым-катнашты үзсө, бул анын психикасына тескери таасирин тийгизип, бала психикалык жактан нормалдуу өнүкпөйт. О.э., эгиз балдар туулгандан баштап өздөрү менен өздөрү калса, башка балдар менен мамилешпесе, алардын кептери өнүкпөй калары практикада далилденген.

Кыскасы, адам эч качан өзү жалгыз болбостон, эл ичинде болуп, өзүнө кайдыгер эместигин психологдор экспериментте далилдешкен. Ар бир алдам өзү көксөгөн, көңүлүнө төп келген, максатташ адамдарга жакындоого аракеттенет. Ал коллективде гана жашайт. Ал эми коллектив адам коомунда гана өнүгө тургандыгын коомдук илимдер далилдеп турушат.

Коллектив ичинде, биринчиден, адам өзү өзгөрөт, экинчиден, анын чөйрөсүндөгү кишилерге карата реакциясы, сезими, ою жана бет мимикасы өзгөчө абалда болот, үчүнчүдөн, адамда өзгөчө психологиялык феномен личносттук сапат пайда болуп, бул феномен коллективде гана калыптанат.

20-кылымдын башталышында германиялык окумуштуу М.Меде 12-14 жаштагы өспүрүм балдар менен эксперимент жүргүзгөн. Экспериментте өспүрүмдөрдүн жалгыз, жанында бейтааныш бала жана досу турган учурларда электр тогуна болгон «чыдамдуулугун» аныктоо максаты коюлган. Токтун күчү өспүрүм чыдаганга чейин көбөйтүлүп, ал чыдабай калганда гана өчүрүлгөн. Эксперимент үч этапта өткөрүлгөн. Биринчи этапта, эксперимент өспүрүмдүн жанына башка балдарды кошпой өзүнө жалгыз жүргүзүлүп, ар бир баланын электр тогуна болгон чыдоо чеги аныкталган. Экинчи этапта, өспүрүмдүн жанына тааныш эмес бала отурган. Мында өспүрүмдүн токко болгон «чыдамдуулугу» 13% ке жогорулаган. Үчүнчү бөлүгүндө, жанында жакын досу отурганда электр тогуна болгон чыдамдуулук 31% ке жогорулаган. Бул эксперименттен адам өзүн курчап турган тааныш же бейтааныш, жакын же жат адамдарга кайдыгер эместиги, алар менен түзгөн мамилеге муктаж экендиги далилденген.

Адам башка адамдар менен мамиледе болгондо өзүн аларга салыштырат, алардай болууга же алардан оозуп кетүүгө аракет жасайт. О.э., бул байланыш адамдын өзүн-өзү түшүнүүсүн, өзүн-өзү таануусун, сындоосун же өзүнүн адамдык сапатын сактоого, коргоого мүмкүндүк берет. Адам личность катары чоң коллективде, майда группаларда калыптанат. Мындай группаларда мамилелердин түрдүү спектрлери объективдүү жашайт. Мамиленин түрлөрү иш-аракетке, адамдардын ортосундагы жакындыкка, кырдаалга, коом койгон талаптарга, саясатка жана башка факторлорго жараша болот. Мамилелер бир жагынан жеке адамга жана группага өз таасирин тийгизет, экинчи жагынан адам ал мамилелерди өзгөртүүгө же иш аракеттин түрү талап кылган мамилелерди түзүүгө аракеттенет.

Социалдык психология илиминде мамилелердин көптөгөн түрлөрү белгилүү. Алардын оюна караганда, карым-катнаш мамиленин жалпы картасы болуп эсептелет.

§ 2. Коомдук мамиле менен карым-катнаштын ортосундагы жалпылыктар жана айырмачылыктар

Коомдук мамиле конкреттүү социалдык ролдордун, социалдык группалардын жана алардын өкүлдөрү болгон индивиддердин ортосунда пайда болот. Коомдук мамиленин

негизинде материалдык, өндүрүштүк, саясий жана идеологиялык керектиктер жашайт.

Коомдук мамиле личносттордун ортосундагы мамилеге, жүрүм-турум үлгүсүнө, конкреттүү индивиддин аң сезимине анын жүрүм-турумуна көз каранды болбойт, личносттук мүнөзгө ээ эмес. Коомдук мамиленин субъектисин индивиддер эмес, коом анын социалдык топтору, таптары жана этникалык жалпылыктардын мамилелери түзөт.

Карым-катнаш коомдук мамилеге караганда тар, конкреттүү түшүнүк. Ал - коомдук мамиленин конкрет-түлүгүнөн, личносттук мамиленин формасынан түздөн-түз байкалып, сезилип реалдашуусу. Коомдук мамиле өз ара мамилесинин процессинин мазмунун түзсө, карым-катнаш анын индивидуалдуу формасын түшүндүрүп турат. Коомдук жана личносттук мамилелердин мааниси карым-катнашта ачылат.

Карым-катнаш – адамдык мамилелердин чындыкка айланышын туюндурган түшүнүк. Ал адамдарды жылуулукка, тамакка, активдүүлүккө, коопсуздукка болгон умтулууларына окшобогон өзгөчө керектөө. Карым-катнаш иш - аракеттин ийгиликтүү аткарылышына, аны аткарууга катышкан субъектилердин индивидуалдуулугунун көрүнүшүнө, психикалык процесстеринин оптималдуу жүрүшүнө шарт түзөт.

Л.С.Выготский
(1896-1934) –
орустун көрүн-
үктүү теоретик-
психологу; психо-
логия илимин
башка тармак-
тары менен
байланыштырып–
дефектология,
этнография, тил
тануу өнүгүүсүнө
өз салымын
кошкон илимпоз.

Карым-катнаштын табияты
Л.С.Выготскийдин, С.Л.Рубинштейндин,
А.Н.Леонтьевдин, Б.Г.Ломовдун жана
башка окмуштуу-лардын эмгектеринде
изилденген. Алар карым-катнашты
«билдирүү», «ой кайгы, берүү» «ички
сезимди алмашуу», «өз ара аракеттенүү»,
«өз ара таасир этүү», «өз ара түшүнүү»,
«өз ара мамиле» ж.б. ушул сыяктуу
кубулуштар катары мүнөздөшөт.
Келтирилген пикирлерди жалпылап,
карым-катнаш-тын маңызын личность
менен личност-тун, личность менен
коллективдин, личность менен
кандайдыр бир иш-аракеттин ортосунда

пайда болгон кабарлардын мазмуну түзөрүн байкоо кыйын эмес.

§ 3. Карым-катнаштын структуралары

Карым-катнаштын структурасын атоодо окмуштуулар арасында ар түрдүү терминдер колдонулган менен, маселенин маңызын түшүнүүдө, алардын ортосунда көп айырмачылыктар жок. Карым-катнаштын структурасын коммуникация, интерактивдүүлүк жана перцепция түзөт. **Коммуникация** карым-катнашта болгон индивиддердин өз ара маалымат алмашуусун, интерактивдүүлүгүн, индивиддердин бири-бирине таасир этүүсүн, идея, маалымат, иш-аракет алмашуусун түшүндүрсө, **перцепция** карым-катнашта турган адамдардын бирин-бири кабыл алуусун, өз ара түшүнүүсүн билдирет. Аталган психологиялык кубулуштардын ар бири өзүнчө ички өзгөчөлүктөргө, структурага, «жашоо талаага» ээ.

1. Коммуникация жана анын структурасы

Коммуникация латын сөзү, бизче (ортомчулук, байланыштырам, пикирлешем) деген маанини берет. Коммуникация тилдин жана белгинин жардамы менен маалыматтарды берүүнү, пикир алмашууну билдирет. Субъектилердин ортосундагы коммуникация процесси негизинен вербалдык, вербалдык эмес жолдор менен ишке ашат.

Вербалдык коммуникация. Вербал – латын сөзү, кыргызча (кеп, сөз) дегенди билдирет. Коммуникацияда белгилик система катары көп колдонулат. Кеп – коммуникациянын универсалдуу каражаты. Тил карым-катнаш жүргүзгөн адамдардын ортосундагы коммуникацияны камсыз кылган курал. Информация берүүчү адам максатка ылайык сөздөрдү, сөз тизмектерин тандап тилдик талаптарга салып чечмелеп, керектүү адамдарга багыттайт. Кабыл алган адам информацияны чечмелеп түшүнүп, ошого жараша өзүнүн жүрүм-турумун өзгөртөт. Коммуникатор (информация берүүчү адам) менен реципиент жалпы иш аракетти, максатты, жүзөөгө ашыруу үчүн экөөнө тең түшүнүктүү тилде сүйлөшүү керек. Эгер биринин берген информациясын экинчиси толук түшүнбөсө, өз ара түшүнүшүү, таасир этүү бузулат, иш максатына жетпейт.

Берилүүчү информация коммуникаторго белгилүү кепте, белгилерде гана түшүнүктөр болуп информация берилет.

Ошондон баштап коммуникаторлордун ортосундагы маалымат процесси жүрөт. Вербалдык карым-катнаш диалог, монолог жана жазуу түрүндө реалдашат.

Диалогдук кеп. Вербалдык коммуникациянын каражаты болуп саналат. Сөз ачык же купуя айтылат, же (ичтен) жазуу түрүндө, Дудуктар да өзгөчө жаңсоолор менен туюнтулат. Коммуникаторлордон рецепиентке, тескерисинче рецепиенттен коммуникаторлорго берилүүчү информациялар оозеки, жазуу, диалог аркылуу монолог берилет. Кептин ар бир түрү коммуникация процессинде түрдүү салмактагы жүктү көтөрүп, карым-катнаштын калыптанышында өз салымы болот.

Кептин эң жөнөкөй жана карым-катнашта кеңири колдонулган куралы - **диалог**. Диалогдук кеп дайыма кепти реплика (каяша) какшык ж.б.у.с. маанай айрым фразалардын кайталанышы, кошумчаланышы, түшүндүрүлүшү ж.б. ыкмалар менен коштолот. Мындай мамилелерди терең байкоо коммуникаторлордун ортосундагы өз ара түшүнүүсүнө байланыштуу болот. Диалогдо адамдын эмоциялык сезими чоң мааниге ээ. Ошондуктан таң калууда, сүйүнүүдө, ачууланууда сөздүн мааниси, сүйлөмдүн интонациясы өзгөрүп рецепиентке берилүүчү информация башкача кабыл алынып, бузулуп калышы да ыктымал.

Монологдук кеп. Коммуникациялык процессте монологдук кеп аркылуу информация алмашуу негизги орунда турат. Монологдо бир адам сүйлөп, жалгыз индивидге же адамдар тобуна информациялар берилет. Ал диалогдуу кепке караганда татаал келет. Берилүүчү ой алдын ала такталат, грамматикалык эрежелердин толук сакталышы, ойдун ырааттуу өнүгүшү зарыл. Монологдуу кеп диалогдуу кептен кийин калыптанат. Ал үчүн баяндап берүү тажрыйбалары талап кылынат.

Вербалдык карым-катнаштагы кептин үчүнчү түрү - **жазуу кеби**. Кептин бул түрү башка түрүнө караганда кеч пайда болот.

Вербалдык эмес карым-катнаш. Вербалдык эмес карым-катнашта тилдин ордуна, биринчиден, оптикалык кинетикалык белги системасы колдонулат. Мында информация берүүчү аны алып жүрүүчү каражат катары мимика (бет түзүлүштөрүнүн өзгөрүүсү, потомимика-дененин кейпи) эсептелет. Дененин түрдүү бөлүктөрүндөгү

маалыматтар информациянын мазмунуна жараша өзгөрүп, ал маалыматтын маани-маңызына жараша адамдардын информацияга карата өз ара мамилелерин ачык чагылдырат. Информациялардын мындай каражаттары аркылуу берилген маалыматка карата субъектилердин ортосунда «белгисиз» өздөрү гана түшүнө турган информациялык масса пайда болот. Экинчиден вербалдык эмес карым-катнашты паралингвистикалык (үндүн сапаты, диапозону, тоналдуулугу), экстралингвистикалык (китептеги тынымдар), ыйлоо, жөтөлүү, сөздүн темпи, күлкү системалар ишке ашырат. Информациянын мындай каражаттар аркылуу берилиши менен адамдардын ортосундагы түшүнүктөр күчөйт, информациялар такталып, анын нюанстары бир канча эсе жогорулайт.

2. Карым-катнаштын интеграциялык структурасы. Интеграция – англис сөзү, кыргызча (өз ара таасир, бири-бирине таасир этүү). Адам өзү койгон максаттын, бирөөгө берген убадасын же бирөөнүн ишеничин аткаруу үчүн рецепиенттен өтүнөт, буйрук берет, түшүндүрөт. Ушул каражаттар менен рецепиентке таасир этет. Рецепиент коммуникатордон алган информацияларды кабыл алып, алардын маанилерин чечмелеп, ага жараша пайда болгон ички оюн кайрадан коммуникаторго берет. Натыйжада, интеграция процесси жүрөт.

Личносттук өз ара таасир этүүдө коом тарабынан иштелип чыккан, бир канча муундар тарабынан колдонулуп такталган социалдык нормалар (жүрүш-туруштун үлгүсү, регламенти) социалдык контролдоо жогору роль ойнойт. Социалдык көзөмөл тигил же бул адамдын, топтун жүрүм-турумун кубаттоо, жазалоо ушак - айың кылуу аркылуу социалдык норманы коом талап кылган чекте кармап турат.

Социалдык норма интеграцияга өткөн адамдардын жүрүм-турумун, аракеттерин, кылык-жоруктарын иретке салып, бирдей эрежелерди сактоого мажбурлайт. Социалдык нормалардын туура аткарылышы, жетекке алынышы интерактивтешкен адамдардын ар биринин жашына, статусуна жараша тигил же бул курагына туура келбеген ролду аткарсан, анда рецепиент анын ролун аткарышына, жетекке алынышына жараша болот. Интерактивтешүү адамдардын ар биринин, статусуна, жашына социалдык нормаларды пайда кылат. Мында улгайган адам өзүнүн

социалдык нормадан чыгып, туура эмес жүрүм-турумда турганын сезип, андан анча пайда жок экенин туюп, ага тескери жүрүм-турумдарды көрсөтүүгө мүмкүндүк алат. Мындай абалдар конфликтерди төмөндөтүп туура социалдык нормада болушун камсыз кылат. Бул сыяктуу фактыларды социалдык психологияда «ролдук конфликттеор» деп айтабыз. Интеракциялашкан личносттор бири-биринен ролдордун туура аткарылышын күтөт жана социалдык нормалардын жөнгө салынып турушуна негиз болот.

3. Карым-катнаштын перцептивдүү структурасы
Перцепция латын сөзү, кыргызча «кабылдоо», «кабыл алуу» же «өз ара кабыл алуу» дегенди билдирет. Психологияда өз ара түшүнүү же адамды адам кабыл алуу кубулушуна карата колдонулат.

Конкреттүү иш-аракеттин максатына жараша коммуникаторлордун информация алмашууга болгон керектөөсү карым-катнаштын башталышы болуп эсептелет. Информация- карым-катнашты башкаруунун негизги шарты, бирок ал өзүнөн-өзү башкарууга күчү жетпейт. Ал үчүн коммуникаторлордун ортосунда өз ара таасир этүүнүн болушу абзел. Карым-катнашта коммуникация, интеракция процесстеринин толук ишке кириши менен перцепция процесси өзүнөн-өзү аракетке келип, карым-катнаштын туура түзүлүшүнө жана туура аткарылышына негиз түзөт. Эгер муну конкреттүү чечмелесек: карым-катнаш жасашкан адамдар иш-аракеттин аткарылышына карата ар биринин мүмкүнчүлүгүн, табигый дараметин салмактап, натыйжанын пайда-зиянын, социалдык норманын чегинде адамдардын статусуна туура келишин таразалап, бир бүтүмгө келишет. Андан соң өз ара түшүнүшүп, личносттук мамиленин бир түрүн тандап, бири-бирине болгон активдүүлүктү, ак пейилдикти, терс мамилени көрсөтө башташат. Ошентип, коммуникаторлордун ортосунда психологиялык атмосфера пайда болуп, иш-аракет эффективдүү жүрөт.

§4. Личносттор аралык жана иштиктүү мамилелер

Личносттор аралык, коомдук мамиледе жеке индивид, личность жөнүндө сөз болбогону менен анын маңызында личносттук мамилелер жатат. Коомдук мамилелер системасында личносттор аралык мамиле объективдүү

жашайт. Мамиленин бул түрүн Мясишев «Психологиялык мамиле» деп атаган.

Коомдук мамилени личносттук мамиледен айырмалоо, ажыратуу аракети окумуштуулар арасында кеңири талкууланып келе жатат. Коомдук мамиле - бардык мамилелердин көрүнүшү, болсо, личносттук мамиле анын бир көрүнүшү-адамдардын саясий, идеологиялык, диндик көз караштарынын ачыкка чыгуу, формалары. Ошондуктан личносттук мамилени коомдук мамиленин сыртында же жанында жашайт дебестен, анын катарында туруучу өзгөчө феномен деп кароого болот (Г.М.Андреева).

Личносттор аралык мамилени, адатта, тигил же бул группалардын психологиялык климаты катары эсептешет. Ал дээрлик ички интуитивдик, жекече сезимдик негизинде конкретүү адам менен карым-катнаш жасаганда иш-аракет процессинде пайда болот жана **аффект**, эмоция, сезим сыяктуу психикалык абалдарды туудурат. Демек, личносттук мамиле - адамдардын бири-бирине болгон жакындыгы, биргелешип иштөөгө умтулуусу гана болбостон, тескерисинче, өз-ара жактырбоосу, алыстоосу, чочулашы, иштөөнү каалабашы ж.б.

Иштиктүү мамиле. Субъект менен объекттин ортосундагы карым-катнаш кандайдыр бир (окуу, идея, пикир, баалуулук, идеал ж.б.) натыйжасында пайда болот. Карым-катнаш мамилелердин сырткы каркасы болбостон, анын конкретүү көрүнүшүнүн жана туура жүрүп жатышын көрсөтүүчү белгиси болуп иштиктүү мамиле эсептелет.

Иштиктүү мамиле - субъект аткаруучу иш-аракеттин активдүүлүгүнө, компонентүүлүгүнө, ык-машыгууларына жараша түзүлгөн өзгөчө маанайда келип чыккан, ички ой-толгонуулардын, мамилелердин, кызыгуулардын айкалышынан пайда болот.

Феномен - сезүү тажрыйбасы аркылуу таануучу кубулуш.

Аффект - тез аранын ичинде болуп өтүүчү эмоционалдык абалдар.

Субъект - аң-сезимдүү, эрктүү, дүйнөнү активдүү таанууга аракеттенген индивид.
Объект - аң-сезимден тышкаркы, андан көз карандысыз жашаган сырткы дүйнө.

Иштиктүү мамиле иш-аракет талап кылган жөндөм-касиеттер аткаруучу адам да бар-жогуна байланыштуу. Эгер аткаруучу да талап кылган касиеттер толук болсо, личносттук мамиле иштиктүү мамиленин натыйжасында пайда болгон процесс экенин көрөбүз.

§ 5. Мамиле, өз ара мамиле жана психологиялык батышуучулук

Мамиле, адамга тигил же бул нерселер жагат же жакпайт, ошондуктан айрым фактылар, окуялар аны толкундатат, башкалары кайдыгер калтырат. Мындай абал спецификалык мунөзгө ээ болуп адамды белгилүү иш-аракетке багыттайт же андан качырат. Адатта, адамда объектилерге карата бир жактуу таасир этүү негизги орунда турат, сигналдын кайра келишине анча маани берилбейт, көпчүлүк учурларда таасирдин натыйжасы анализге алынбайт. Адамдын ушул өзгөчөлүгү "мамиле" деген категория аркылуу берилет. **Мамиле** – адамдын өзүнө жана аны курчап турган объективдүү дүйнөдөгү бардык нерселерге карата болгон ички позициясы.

Ал эми - **өз ара мамиле** дегенде личносттордун бири-биринин же адамдын коомго болгон позициясын түшүнөбүз. Анда адамдардын биринен экинчисине сигналдар берилип, ага жооптор алынып, кайра байланыш каналы процесси жүрүп турат. Өз ара мамиле карым-катнашты жүзөөгө ашып, анын конкреттүү көрүнүшү болуп, ички мазмунун чагылдырат.

Өз ара -мамиле- **иштиктүү** жана **личносттук** мамиле деген түргө бөлүнөт. Иштиктүү мамиле адамдын өз кесибин аткаруу жөндөмү менен байланыштуу. Мындан личносттордун милдеттери көрсөтмөлөрү, буйруктары, уставкалары, токтомдору ж.б. расмий каражаттары менен иретке салынат.

Карым-катнаш, мамиле, өз ара мамиле түшүнүктөрүнүн ортосунда жалпылык, байланыш жана айырмачылык бар. Карым-катнаш – адамдардын байланышында байкалуучу, ачык көрүнүүчү процесс. Ал эми мамиле, өз ара мамиле – карым-катнаштын бир жагы. Булар көбүнчө байкала бербейт, жашыруун же тескерисинче белгилүү деңгээлде ачык көрүнө бербейт.

Психологиялык батышуучулук. Бул конкреттүү иш - аракетти ийгиликтүү аткарууга шарт түзүүчү, мүмкүндүк

берүүчү адамдардын касиеттеринин оптималдуу, синхрондуу дал келиши. Психологиялык батышуучулукта өз ара күнөө коюу аракеттери болбойт, субъективдүү ички көңүл келишбөөчүлүктөр биринин жетишпегендигин экинчиси толуктайт. Психологиялык батышуучулукка карама-каршы турган батышпоочулук феномени да жашайт. Аны мүнөздөөчү факторлор батышуучулуктун касиеттерине тескери келет.

Психологиялык батышуучулуктун жана батышпоочулуктун (күчү, салмагы, бою боюнча дал келүүсү келбөөсү), психологиялык негизи болуп өз-ара мамиледе болуп жаткан инсандардын психикалык абалдарына, аларга мүнөздүү касиеттеринин системалуу социалдык жактан дал келүүсүн айтууга болот.

Карым-катнаштагы адамдардын өз ара түшүнүүсүнүн туура жүрүп жатканын билүү, аны коррекциялоо өтө татаал, бардык адамдардын колдорунан келе бербейт.

Өз ара түшүнүү процессинде үч негизги психологиялык кубулуш - идентификация, рефлексия, стереоптизация негизги индикаторлук милдетти аткарат.

§ 6. Идентификация, рефлексия жана стереотип .

Идентификация түшүнүгүн илимге биринчи жолу З.Фрейд киргизген, патологиялык депрессияны, түш көрүүнү түшүндүрүүдө колдонгон. Психология илиминде

Идентификация - латын сөзү, кыргызча «окшоштуруу, бирдей деп билүү» деген маанини берет.

идентификация түшүнүгү төмөндөгү маанилерди өз ичине алат:

Түзүлгөн эмоцияналдык байланыштын негизинде субъектинин башка индивидге же группаларга биригүү, кошулуу, аракети, башкалардын ички дүйнөсүн өзүнүкүндөй эсептөө. Мындай аракет даяр жүрүш-туруш үлгүсүн тууроодо, колдонууда көрүнөт.

Өзүндөгү адамдык касиеттерди башка адамдарда бар деп кабыл алуу. Тигил же бул иш аракетке, кырдаалга кабылганда, өзүн башка адамдардын абалында сезүү. Өзүн башка адамдар менен окшоштуруу, ошолордоймун деп түшүнүшүн айтууга болот.

Идентификация аркылуу башка бирөөлөрдү кабыл алуу, аны үйрөнүү, таануу процесси жүрөт. Ал карым-катнашты калыптандырууда, башкарууда негизги орунду ээлейт.

2. Рефлексия – субъектинин өз психологиялык деңгээлин

Рефлексия – латын сөзү бизче "артка кайрылуу, өзүн-өзү таануу" дегенди түшүндүрөт.

өзү таануу аракети. Ал бир жагынан маалыматка ээ болуу, экинчи жагынан өзүн-өзү таануу гана абалдары болбостон, адамдын өзүнүн личносттук касиеттерин, эмоционалдык реакцияларын, когнитивдик деңгээлин башка адамдардын кандай кабыл алуусун анализдөө процессин да билдирет.

3. Стереотипизация – бул илимий

терминди илимге У.Липман киргизген.

Адамга таасир

эткен шартуу дүүлүктүргүчтөр көп күндөр бою белгилүү иретүүлүктө бирдей убакытта бир канча жолу кайталанып чоң жарым шар мээде бирин-бири алмаштырып туруучу туруктуу козголуу, тормоздолуу борборлорун пайда кылат. Бул борборлор алгачкы берилген информацияны өзгөртпөй, мурункудай кайталанып турушуна мүмкүндүк берет б.а. динамикалык стереотипти пайда кылат. Стереотип группадагы адамдардын мүмкүнчүлүктөрүн жеткиликтүү үйрөнбөй туруп, өзүнө - өнөкөт болуп калган кандайдыр бир касиетти аларга таңуулоо аракети болуп эсептелет.

Стереотипизация – грек сөзү, кыргызча «туруктуу калган из» деген мааниде.

Стереотипте адам социалдык объектилердин чоо жайын терең үйрөнбөстөн, элестетүүнүн негизинде гана схемалуу жөнөкөйлөтүп жалпы түрдө көз алдыга келтирүү менен эффективдүү жасалма реалдуу эмес боекто кабыл алат. Мындай учурда информация өзүнүн чыныгы булагынан алынбай, башка булактардан текшерилбестен алынат же ойлонулбай керексиз жерлерде колдонулат. Натыйжада личносттордун ортосундагы мамиленин туура эмес калыптанышына түрткү берет, субъектинин объектини туура таанылышына, өз ара таасир этүүгө, информация алмашууга тоскоолдук кылат. М: ЖОЖдо же мектепте көп жыл иштеген мугалим качандыр бир өз практикасында колдонгон педагогикалык тажырыйбасын өзүнө биринчи туш келген жаңы объектиге таңуулашы.

Стереотиптик кабыл алуу көбүнчө личносттордун ортосундагы карым-катнаштагы социалдык установкаканын биринчи эффектисинин пайда болушуна алып келет.

§ 7. Адамды адам кабыл алуу

Бул проблема 1963-68-жылдарга чейин Ленинград университетинде иштешкен Б.Г.Ананьевдин, А.А.Бодалевдун эмгектери менен байланыштуу. Кийин 1968-1975-жылдар арасында бул проблеманы изилдөөлөрдүн чеги кескин кеңейип О.Г.Кукосян, С.В.Кондратьев, А.В.Петровский, Г.М.Андреева ж.б. окумуштуулар да кайрылышкан. Бул илимий багыттардын ар конкреттүү аспектилери: мисалы, ленинграддык окумуштуулар жалпы адам баласына тиешелүү болгон адамды адам кабыл алууну, кубандыктар (О.Г.Кукосян) кесиптин адамды адам кабыл алууга тийгизген таасирин, Кондратьева баш болгон изилдөөчүлөр мектеп, класс коллективдериндеги личносттордун ортосундагы таанууну, Петровский өз окуучулары менен социалдык перцепция проблемасын Андреева жетектеген изилдөөчүлөр адамды адам кабыл алууга иш-аракеттин тийгизген таасирин ж.б. изилдешкен.

Тигил же бул типтеги мамилелердин пайда болушу, калыптанышы адамдардын ортосундагы өз ара таануунун деңгээлинде, оң, терс сезимдин түзүлүшүнө жараша болот. Эгер адам кабыл алуучу адамга оң сезим туудурса жолугушуу, өз ара таануу оң маанайдан интимдүү атмосферада өтөт, официалдуу маанай болбойт.

Албетте адамды адам кабыл алуу алгач конкреттүү сезим туудуруунун объектиси болгон анатомиялык, социалдык белги элементтерге таянат. Мисалы, тааныш эмес адам жолукканда эле, «Бул ким?» деген суроо өзүнөн өзү пайда болот. Анын биринчи көзгө чалдыккан социалдык физикалык белгилерине (жашоо образына), тамактануусуна, ден соолугуна, эмгегинин түрүнө, өзүн алып жүрүү манерасына, кебинин өзгөчөлүгүнө жана сырткы кийим-кечесине, кийиниш табитине көңүл бурулат. Бирок мындай биринчи жолугуудан эле өз ара түшүнүшүү кыйын, таттал. Туура информация алуу мүмкүндүгү чектелүү келет. Ошентсе да адамды адам кабыл алуу биринчи сезим туудуруу феноменинен башталат. Бул категорияга төмөндөгүдөй түшүндүрмөлөр берилип келүүдө: адамды биринчи көргөндө эле 3-4 мүнөт аралыганда пайда болгон ички («Бул адам түшүнүксүз») интимдүү сезим; байан) аң сезимсиз) божомолдоодон пайда болуп, адамды өз таасирине баш ийдирген сезим; адамдын алгачкы пайда болуучу алгачкы канааттануу же канаттанбоо аракети.

Адамды адам кабыл алуу физиологиялык, психикалык жана социалдык ар түрдүү касиеттердин негизинде пайда болот. Ал объектилерди (касиеттерди) психологдор жалпылап үч топко бөлүп жүрүшөт. Биринчи группадагы объектилерге бою, мимикасы жаңсоолору жана тышкы кийим-кечелери, экинчи группага адамдагы көзгө оңой чалдыккан жана анын ички белгисиз моралдык касиеттери менен байланышта болгон тышкы туруктуу касиеттери, үчүнчү группага адамдын стабилдүү касиеттери (кебинин темпи, манерасы, кебинин мазмундуулугу) кирет. Мындай жалпылоо бардык изилдөө объектилерине туура келе бербейт. Ошондуктан психологдор тарабынан адамды адам кабыл алуунун бир нече жолдору методдору, концепциялары иштелип чыгууда.

Адамды адам кабыл алууда кеңири колдонулган илимий бир методго токтолуп көрөлү. Эксперимент жеке, бир нече адамдарга жүргүзүлөт. Экспериментте изилденүүчүлөр, колдоруна кагаз калем алышып, аудиторияга топтолот. Алар отурган жерге тааныш эмес адам кирип, экспериментинин талабына ылайык ар түрдүү иш-аракеттерди аткарып чыгып кетет. Изилдөөчүлөр анын физикалык облигин (бойлуу, кодо семиз, ийиндүү ж.б.) экспрессиясына (тез, жай, тең салмактуу, тең салмаксыз), психикалык абалына (шайыр, ачуулуу, көңүлү чөгүңкү), жасаган аракеттерине (отурду, турду, жакындады, алыстады), тышкы кийимдеринин көрүнүшүнө (тыкан, тыкан эмес), божомолдуу психикалык абалына (темпераментине), эркине, карым-катнашка, мамилесине, мүнөзүнө баа беришет жана ага карап өздөрүнүн мамилелеринин (жакты, жаккан жок) билдиришет. Алар жазган маалыматтардын жыйынтыгы чыгарылат. Бул метод коюлган максаттарга жараша түрдүү варианттарды колдонуп келүүдө. Мисалы, 14 студент менен төмөндөгүдөй жагдайда О.Б. Юрганов эксперимент өткөргөн. Биринчи ситуацияда студенттер отурган аудиторияга бей тааныш адам эшикти акырын ачып кирип, бирөөнү издегендей аудиторияны карап. «Кечиресиздер?» деп, кайра чыгып кетет. Экинчи учурда ошол эле киши 3 мүнөттөн кийин солдат салмактуу маанайда дагы кирип, столдун жанында бир мүнөт унчукпай туруп, тез чыгып кетет. Үчүнчү жагдайда ал столдорду аралай басып, бир студенттин кол жазмасын карап, сүйлөбөстөн чыгып кетет. Төртүнчү кырдаалда болсо ошол эле адам өзү даярдап келген аңгемени орфоэпиялык эрежелерге ылайык көркөм окуп берет. Акыркы учурда

студенттердин каалаган суроолоруна жооп берип ангемелешет.

Эксперименттин акырында студенттер жогоруда сөз болгон инструкцияны жетекке алып, тааныш эмес кишинин физикалык облигин экспрессиясын, психикалык абалын ж.б. касиеттерин мүнөздөшөт. Студенттерден алынган информацияларды жыйынтыктаганда төмөндүгүдөй статистикалык материалдар алынган: студенттердин 75% бейтааныш адамдардын личносттук касиеттерин, 25% эмоционалдык өзгөчөлүктөрүн, 42% эрктик касиеттерин, 50% кесибин туура эмес баалашкандыгы аныкталган.

Ошентип, жогорку информациялар бир көргөн адамдын ички субъективдүү дүйнөсүн билүү, ага баа берүү ал жөнүндө белгилүү ойго келүү татаал экендигин жана адамды адам кабыл алуу ошого жараша бири-бирине өз жүрүш-турушун өзгөртүү, иш аракетин коррекциялоо өзгөчө психологиялык феномен болорун далилдейт.

Адамды адам туура кабыл алуу үчүн бул категориянын табиятын, өздүк маңызын түшүнүүгө мүмкүндүк берүүчү айрым психологиялык феномендердин мыйзам ченемдүүлүктөрүн, пайда болуу шарттарын билүү зарыл. Мындай кубулуштарга төмөнкүлөр кирет:

Ореол эффект. Ореол эффект 1907-жылы У.Эллс тарабынан ачылган, андан ары тактоолор Э.Торндайдага тиешелүү. Ореол эффект индивиддин белгилүү бир касиетинин башка бир касиеттерге болгон эмоционалдуу касиеттерин билдирет. Ал объект жөнүндө жеткиликтүү информациялар жок учурда негизги орунду ээлейт. Алсак, кабыл алуучу адам тууралуу жалпы ички сезим оң болсо, анын оң касиеттери бааланып кетет да, ал адамды туура эмес кабыл алып калабыз. Тескерисинче, индивиддин оң касиетине караганда терс касиети кабыл алуучунун аң сезиминен көп орун алган болсо, ал адам жөнүндө терс информациялар көп топтолот. Кабыл алуучу адамдын чечими туура эмес багытка бурулат.

Ырааттуулук эффект. Бул кубулуш кабыл алынуучу адам жөнүндө карама-каршы информациялар көп болуп, чечим, ишеним биринчи айтылган информацияга же эң акыркы маалыматка таянып, туура эмес болуп каларын билдирет.

Жаңылык эффект. Мунун мазмунун баалаган кабыл алынган информацияны бекемдөө же анын социалдык установкасын өзгөртүү абалдары түзөт. Жаңылык эффектиде адам жөнүндөгү ойдун калыптанышы үчүн эң акыркы информация чечүүчү ролду ойнойт. Ошондой эле, биринчи менен акыркы информациялардын аралыгы маалыматтар да негизги орунда турат.

Көңүлгө кароо эффектиси. Кабыл алуучу адам жашоо турмушунда, иш аракетинде өзү жөнүндө башка адамдардан мактоолорду, жакшы сөздөрдү көп укса, ар качан эмоционалдуу маанайда жүрсө, өзү кабыл алуучу адамдын он жактарын көп көрөт, аны ашыра мактоо аракетинде болот. Бул кубулушту көңүлгө кароочулук эффектиси туюндурат.

Карым-катнаш тренинги. Карым-катнаш процесси өзүнө таандык мыйзам ченемдүүлүктөргө ээ. Анын ички табияты, пайда болуу жолдору, андагы ык - машыгуулар маалыматтар түрдүү адамдарда түрдүүчө көрүнөт, бардык адамдарда бирдей кездешкен универсалдуу жалпы жоболору жоктой сезилет. Бирок карым-катнаш процесстеринде да башка психикалык процесстердей эле жалпы жоболор типтүү белгилер бар. Ал көрүнүштөр тренинг методу аркылуу изилденет. Тигил же бул иш - аракетти аткаруучу керектүү ык - машыгууларды, маалыматтарды үйрөнүү зарылдыгы тренинг (англис сөзү кыргызча «машыгуу», «бышыгуу») методун пайда кылган. Тренинг методу социал психология илиминин колдонмо (прикладдык) бөлүгүндөгү группалык методдордун тобуна кирет. Ал метод өзүн-өзү үйрөнүү, карым-катнашка керектүү ык, машыгууларды калыптандыруу жана группандагы өз ара таасир этүү өзгөчөлүктөрүн үйрөтүү сыяктуу маселелерин өз ичине алат.

Тренингдин базалык элементи катары группалык дискуссия, ролдор оюнунун түрдүү модификациялары эсептелет. Тренинг адамдар менен көп иштеген кесип тармактарында карым-катнашка өтүү жолдорун, өзгөчөлүктөрүн өздөштүрүү, үйрөнүү максатында атайын уюштурулган дискуссиялык, ролдук оюндардын негизинде ишке ашат.

Инсандын индивидуалдуулугун изилдөөчүү ыкма.

Суроолорго жакшы ойлонулбай берилген жооп силердин инсандык сапатыңардын картинасын бузуп коюшу мүмкүн

экенин эсиңерден чыгарбагыла. Ал эми атайлап эле туура эмес жооп берүү ого бетер бузушу мүмкүн.

Төмөнкү суроолордон өзүңөрдүн жүрүм - турумуңарга ылайык келген жоопторду тандап алгыла да, упайыңарды эсептеп көргүлө:

1. Адамдар менен тез жакындаша аласыңарбы?
а) ооба; б) анчалык эмес; в) жок.
2. Тамеки чегесиңерби?
а) ооба; б) кээде; в) жок.
3. Эгерде жаман жоорук жосун жасасанар, же жалган сөз айтсаңар, анда:
а) муну эч качан мойнума албаймын;
б) кээде мойнума аламын; в) мойнума аламын.
4. Эгер досторуңар сунуш кылса, банги заттарды колдонуп көрөт белеңер?
а) ооба; б) билбеймин; в) жок.
5. Ичкилик ичпегендерди мастардын арасындагы «өз эмес, жат» деп эсептейсиңерби?
а) ооба; б) көзүм жетпейт; в) жок.
6. Эгерде үй-жайы өрттөнгөндөр жардам сурап кайрылса, аларга акыркы акчаңарды берет белеңер?
а) ооба; б) бардыгы эмес; в) жок.
7. Өзүңөрдүн досуңардын кичинекей бөбөктү же начар башка бирөөнү кемсинтип жатканын көрсөңөр, ага болушат белеңер?
а) ооба; б) көзүм жетпейт; в) жок.
8. Эгерде сокур адамга көчөдөн өтүү үчүн жардамыңар талап кылынса, жардам берет белеңер?
а) ооба; б) шашылыш ишим болбосо; в) жок.
9. Эгер ата-энеңер бир нерсеге үйрөтүүгө аракеттенишсе:
а) үйрөнөсүңөр; б) таарынтпаш үчүн үйрөнүмүш болосуңар;
в) шылтоо таап кутулууга аракет кыласыңар.
10. Ата-энеңер үй тиричилигине жардам бергиле деп суранышса, жардам бересиңерби?
а) ооба; б) кээде; в) мажбурлаганда.

Изилдөөнүн жыйынтыгын чыгаруу үчүн керектелүүчү ачкыч».

Жооп	Суроолордун номери									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
А	1	1	1	1	1	5	5	5	5	5
Б	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
В	5	5	5	5	5	1	1	1	1	1

Мисалы, окуучу Шамшиев Т. ар бир суроого жооп берип ушундай жыйынтык алды 1 – а; 2 – а; 3 – б; 4 – в; 5 – в; 6 – а; 7 – а; 8 – а; 9 – б; 10 – а. Изилдөөнүн жыйынтыгын чыгаруу үчүн керектелүүчү таблицадагы ачкычты колдонуп бардык

$$\sum = 1+1+3+5+5+5+5+3+5 = 33 \text{ упай}$$

жооптун суммасын чыгарабыз:

Демек, окуучу Шамшиев Т. 33 упай алып төмөнкү аныктамага ээ болот:

23 төн 38 упайга чейин. Эгер кыйналып-кысталбай эле өзүңөргө «үч» жана «беш» койгон болсоңор, анда индивидуалдуулугуңардын ойгоңоюн деп калганы. Силер жаман таасирлерге каршы туруштук бере аласыңар жана мектепте окуган жылдар-бул турмуштун босогосу экенин түшүнүп, келечегиңерге көз жүгүртө аласыңар. Турмуш жана анын сапаты азыр эмне иштеп жана кантип иштеп жатканыңарга жараша болот. Башка адамдар жөнүндө ойлойсуңар. Бирок ойлогон менен көпчүлүк учурда эч нерсе иштебейсиңер. Башкаларга жардам берип, камкордук көргөн адам келечекте байкалбай, баркталбай калбай турган бир катар жакшы сапаттарга ээ боло турганын али түшүнө элексиңер.

Сунуш: Индивидуалдуулук башка адамдардын жыргалчылыгы үчүн жасалган жорук-жосундардан көрүнө тургандыгын унутпагыла. Жакшылык кылууга шашылгыла, ал өзүңөргө үч эселеп кайтып келет.

Ошондой эле окуучу Болотов М. 19 упай алып төмөнкү аныктамага ээ болот:

10 дон 22 упайга чейин. Силердин индивидуалдуулугуңар эч качан көрүнбөй калышы мүмкүн. Келечекке көз чаптырбай, түркөйлүктү норма катарында кабыл алып, көрпөндөлик турмушта жашайсыңар. Бүт бойдон бирөөнүн көзүн караган жансыңар. Анын үстүнө, көбүнчө өзүңөргө,

андан да көбүрөөк силерге жан тарткан адамдар «дос сөрөйлөр» деп аташкан досторуңарга көз карандысыңар. Өзүңөрдү өзүңөр коргой албайсыңар. Анткен менен өзүңөрдү жакшы дос деп эсептеп, «досторубузду» коргой алабыз деп ойлойсуңар. Кеп уруш-мушташ жөнүндө гана эмес, «өзүңөрдө алгылыктуу ой-пикирлер барбы жана аны коргой аласыңарбы?» деген мааниде болуп жатат. Мүмкүн силер өз ой-пикириңерди коргой аласыңар. Бирок бул процесс силердин акыл-чабытыңар аркылуу эмес, өжөрдүгүңөр менен гана коргоого умтулууңар аркылуу болуп өтөт. Ал эми «өжөрдүк - бул алсыздыктын белгиси» деп айтылат.

Сунуш: Жакшы жана жаман жорук-жосунуңар «дос сөрөйлөрдөн» алдында кадыр-баркымды түшүрөт деп ойлогонду токтоткула. Түркөйлүккө ыктабай, жарыкка карай умтулгула!

Окуучу Паратов И. 47 упай алып төмөнкү аныктамага ээ болот:

39дан 50 упайга чейин. Силердин индивидуалдуулугуңар бир кыйла даражада ачык көрүнүп калган. Чындыгында, эмненин пайдалуу экенин жана өзүңдү өзүң өркүндөтүүң үчүн бошко кеткен убакыттын баасын билесиңер. Өзүңөрдү өзүңөр башкарууга эркиңер жетет, ошондуктан иштегенден коркпойсуңар. Билеги күчтүүлөргө эмес, «баары эле ушинтишет» деп ар кандай жийиркеничтүү нерселерди жыттап, чегип, жутуп жана ичип жүргөндөн качып, кызыктуу жана пайдалуу боло турган адамдар менен жакындашууңу каалайсыңар. Силер менен алакада болуу жеңил. Башкаларды өзүңөргө тартып турасыңар, ал эми өзүңөр болсо муктаж болгон адамдарга жардам көрсөтүүдөн ырахат аласыңар.

Ушундай эле анализ класс коллективине жүргүзүлүп талдоо жасаса болот. Группалык өзгөчөлүктү аныктоо билиш үчүн изилденүүчүлөр тарабынан алынган жоопторду төмөндөгү таблицага толтуруу керек.

№	Аты жөнү	10-22	23-38	39-50
1	Шамшиев Т.		33	
2	Болотов М.	19		
3	Паратов И.			47
...				
N				
	Ариф. орточо	19	33	47

Сиз мамилечил адамсызбы?

(экинчи ыкма)

Адамдар арасындагы карым-катнаштын эффективдүүлүгү, мазмундуулугу ар дайым эле объективдүү шарттардан көз каранды эмес. Көпчүлүк мезгилдерде субъективдүү шарттардан, б.а., адамдын инсандык касиеттерине дагы көз каранды. Адамдын карым-катнашка болгон жакындыгын мүнөздөөчү инсандык сапаттарга мамилечилдикти, сөзмөрлүктү, чечендикти ж.б. киргизүүгө болот.

Ушундай сапаттардын бири мамилечилдикти аныктоо үчүн ушул ыкманы сунуш кылабыз:

1. Сизге жакпаган адам конокко чакырса, барат белеңиз?
а) ооба; б) өзгөчө майрам учурларында гана; в) жок.
2. Эгерде конокко барган мезгилиңизде жаныңызда душманым деп эсептеген адамыңыз олтуруп калса, эмне кылат элеңиз?
а) ага көңүл бурбайм; б) суроо берсе жооп берип коемун; в) аны сүйлөшүп олтурууга өзүм мажбурлаймын.
3. Эгерде жолдошуңуздун үйүнүн босогосуна барганда, үй-бүлөлүк чатактын жүрүп жаткандыгын угуп калсаңыз, эмне кылат элеңиз?
а) такылдатып кирип барамын;
б) чатак бүткүчөктү күтүп турамын;
в) кирбей кетип каламын.
4. Эгерде конокко барганда жакпаган тамакты дасторконго алып келишсе эмне кыласыз?
а) жакпаганына карабай жеймин;
б) үй ээсине жей албасымды айтамын;
в) аппетитимдин жок экендигине шылтаймын.
5. Нандын кандайын тандайсыз?
а) эң коозун; б) эң таттуусун;
в) колума тийгенин алып кете беремин.
6. Эгер компанияда сөз токтоп калса, эмне кыласыз?
а) кимдир бирөө жаңы тема баштамайынча унчукпаймын;
б) сөздү улантышка өзүм аракеттенемин.
7. Эгерде сизде кандайдыр бир ыңгайсыздыктар пайда болсо, тааныштарыңызга айтасызбы?
а) сөзсүз; б) досторума гана; в) эч кимге айтпаймын.

8. Бирөөдөн уккан окуяларды кошумчалап айта аласызбы?

- а) ооба; б) болор-болбос; в) жок.

9. Жакшы көргөн адамыңыздын сүрөтүн өзүңүз менен дайыма

$$\Sigma = 5 + 25 + 10 + 10 + 5 + 15 + 30 + 15 + 10 + 10 + 10 + 0 + 20 + 0 + 10 + 5 + 5 + 0 + 10 + 5 = 2$$

алып жүрөсүзбү?

- а) ооба; б) кееде; в) эч качан.

10. Компанияда олтурганда айтылган анекдотко түшүнбөй

калсаңыз эмне кыласыз?

- а) башкаларга кошулуп каткыра беремин;

- б) унчукпаймын;

- в) жанымдагылардан кайталап айтып беришин өтүнөм.

11. Компанияда олтурганда башыңыз кокустан катуу ооруп

келсе, эмне кыласыз?

- а) эптеп чыдап отурамын;

- б) баш оорунун дарысын сураймын; в) үйгө жөнөймүн.

12. Эгерде конокто олтурганыңызда телевизордон жаккан

берүүнүн башталып калгандыгын билсеңиз эмне кыласыз?

- а) үй эсинен телевизор коюшун суранамын;

- б) башкаларга жолтоо болбос үчүн коңушу комнатадан көрөмүн;

- в) көрбөй кала беремин.

13. Конокто олтурганда сизге кандай кырдаал жагымдуу?

- а) башкалардын көңүлүн ачып олтурган;

- б) башкалар менин көңүлүмдү ачып олтурса;

- в) мага баары бир.

14. Конокто канча убакыт олтурушуңузду алдын-ала аныктап

коймо адатыңыз барбы?

- а) жок; б) кээде; в) ооба.

15. Газетанын кабарчысы интервью сураса эмне кыласыз?

- а) аны сөзсүз жарыкка чыгарышын суранамын;

- б) жооп берүүдөн баш тартамын; в) мага баары бир.

16. Жаман көргөн адамыңыз менен сырдашып көрүүгө

кызыгасызбы?

- а) албетте; б) айрым учурларда; в) жок.

17. Сиз үчүн жагымсыз болгон чындыкты сүйлөп жаткан

адамдын оюна кошуласызбы?

- а) дайыма эмес; б) эгерде менин оюма ылайык

- келсе;

- в) жок.

18. Эгерде бирөө менен талаш жүргүзүп калсаңыз, аны качан токтотосуз?

а) канча эрте болсо, ошончо жакшы; б) талаш эч кандай мааниге ээ болбой калса; в) каршылашымды ишендирмейинче.

19. Элдин алдына чыгып ырдай аласызбы?

а) жан дилим менен; б) эгерде суранышса; в) эч качан;

20. Жаңы жылды шаардын борбордук аянтында тосмой адатыңыз барбы?

а) ооба; б) жок; в) туш келген жеримде тосом.

Изилдөөнүн жыйынтыгын чыгаруу үчүн төмөнкү «ачкычты» пайдаланасыз.

Жооптор	Суроолордун номери									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
А	20	0	5	10	0	5	30	15	0	0
Б	5	5	10	0	5	15	5	5	5	5
В	0	25	0	5	10	-	0	0	10	10
	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
А	5	0	20	0	10	15	25	0	0	20
Б	10	5	5	5	0	5	5	5	5	5
В	0	10	2	15	5	0	0	10	10	0

Мисалы, окуучу Гапаров Н. ар бир суроого жооп берип ушундай жыйынтык алды 1 – б; 2 – в; 3 – б; 4 – а; 5 – б; 6 – б; 7 – а; 8 – а; 9 – в; 10 – в; 11 – б; 12 – а; 13 – а; 14 – а; 15 – а; 16 – б; 17 – б; 18 – а; 19 – в; 20 – б.

Изилдөөнүн жыйынтыгын чыгаруу үчүн керектелүүчү таблицадагы ачкычты колдонуп бардык жооптун суммасын чыгарыбыз:

Демек окуучу Гапаров Н. 200 упай алып төмөнкү аныктамага ээ болду:

101-200 балл. Сиздин коомдук турмушка болгон мамиленизди аныктоо жеңил эмес. Бир жагынан сиз адамдар арасында болуу менен ырахат алсаңыз, экинчи жагынан адамдар арасына көнө албай кыйналып дагы чыгасыз. Бирок, чакыруу болгон жерлерге барбай кое албайсыз. Сиз жакшы көргөн адамдарыңыздын арасында отуруп гана өзүңүздү

эркин сезесиз жана жагымдуу убактыңыздын көпчүлүгүн дагы ушул адамдар менен өткөрөсүз.

Ошентип, ар бир окуучу өзү жооп берген суроолордон алган упайга карап төмөнкү аныктамаларга ээ болот.

280-300 балл. Сиз берилген суроолорго көңүл койбой жооп бердиңиз же чын ниетиңиз менен жооп бербедиңиз. Мүмкүн болсо, кайрадан жооп берип чыгыңыз. Себеби, мындай көрсөткүчкө ээ болгон адамдын турмушта болушу мүмкүн эмес.

201-280 балл. Сиз бош убактыңызды адамдардын арасында гана өткөрүүнү каалайсыз. О.э., ар кандай адам топторунун эңсеген коногу жана маектеши боло аласыз. Сиздин сөздөрүңүз таасирдүү болуп, эң сонун уга билгич жана сүйлөп бергич сапаттарына ээсиз. Мындай сапаттар сизди каалагандай эле компаниянын жандандыруучу адамына айлантат. Сизге кеңеш: сөзмөр, шайыр десе эле бардык нерсени тамашага айландыра бербей, сүйлөгөн сөздөрүңүзгө жоопкерчиликтүү мамиле дагы жасаңыз. Себеби турмушта тамаша канчалык керек болсо, токтоолук, сыпайылык дагы ошондой эле керек болот.

51-100 балл. Сиз жалгыздыкты сүйөсүз. Бош убактыңыздын көпчүлүгүн дагы чоң компанияларда эмес, үй-бүлөлүк тар чөйрөдө өткөрөсүз. Мазмунсуз сүйлөгөн адамдарды аябай жаман көрөсүз. Атактуу адамдардын көпчүлүгүнүн ушул категорияга киргендиги тарыхтан белгилүү.

0-50 балл. Сиз өтө эле түнтсүз жана коомчулукка мүмкүн болушунча аралашпай жашоого аракеттенесиз. Ошондуктан көпчүлүк адамдар сизди тамашанын объектисине айландырып алышкан. Сизге берер кеңеш: адамдар менен көбүрөөк аралашууга, сүйлөшүп турууга аракеттениңиз. Себеби биринчиден, айланаңыздагылар мүмкүнчүлүгүңүздү, жөндөмүңүздү билишпегендиктен сизди төмөн баалашат, экинчиден, адамдар арасында болуу сизге көп нерселерди үйрөтөт. Бул өзүңүз үчүн эле керек.

Ошентип, ар бир изилденүүчү изилденип бүткөндөн кийин, группалык өзгөчөлүктү аныктоого болот.

Конфликтке жакын сапатты аныктоочу ыкма (үчүнчү ыкма)

Коомдогу жагымсыз көрүнүштөрдүн булактарынын бири катары социалдык психологияда конфликт эсептелет. **Конфликт** – бул адамдардын кызыкчылыктарынын, пикирлеринин, идеалдарынын, каалоолорунун ж.б. карама-каршылыгынан пайда болуучу жана өз ара мамиледен көрүнүүчү социалдык психологиялык терс кубулуш. Эгерде конфликттин пайда болуу себептерине ой жүгүртө турган болсок, ал дайыма эле түзүлгөн кырдаалга же шартка эмес инсандын өзүнө дагы жараша болот. Мисалы: Айрым адамдар болбогон нерселер үчүн деле конфликт жарата беришет.

Адамдын конфликтке жакын же алыс экендигин аныктоо үчүн ушул тестти сунуш кылууга болот. Ар бир суроонун мазмунун түшүнүү менен өзүңүзгө ылайык келген 3 жооптун бирин тандайсыз.

Изилдөө жүргүзүүгө керектүү суроолор.

1. Коомдук транспортто бейтааныш адамдар ызы-чуулу талаш жүргүзүп жатса, эмне кылат элениз?
 - а) унчукпай кете беремин;
 - б) талаш маселе жөнүндөгү оюмду кыскача билдиремин;
 - в) жан дилим менен талашка кошуламын.
2. Жыйналыштарда жетекчилерди сындап сүйлөйсүзбү?
 - а) жок; б) ишенимдүү фактылар жетиштүү болсо гана;
 - в) жетекчилерди гана эмес, аларды жактап сүйлөгөндөрдү да кошуп сындаймын.
3. Жолдошторунуз менен талаш-тартыш жүргүзөсүзбү?
 - а) эгерде таарынбай турган болушса;
 - б) маанилүү суроолор боюнча гана;
 - в) сөзсүз, талаш-тартыш менин жакшы көргөн нерсем.
4. Үйүңүздө тузу кем тамак жасашса, сиз эмне кыласыз?
 - а) жок нерседен чуу көтөрбөймүн;
 - б) унчукпай туздун идишин колго аламын;
 - в) жок дегенде күнөөлөрүн эскертип коемун.
5. Көчөдө баратканда бутуңузду бирөө тепселеп алса, эмне кылат элениз?
 - а) унчукпай башты чайкап кете беремин;
 - б) акырын жүрүңүз деп эскертемин;
 - в) оозума кирген сөз менен урушамын.

6. Эгерде жакындарыңыздын бирөөсү сизге жакпаган буюм сатып алса, сиз эмне демексиз?
- унчукпаймын;
 - мага жакпагандыгын маданияттуу билдиремин;
 - жаңжалга чейин барамын.
7. Лотереядан жолуңуз болбосо, эмне кыласыз?
- экинчи катышпаймын деп өзүмө сөз берүү менен унчукпай каламын;
 - капаланбаймын, бирок кийинки сапар утам деп эсептеймин;
 - көпкө чейин көңүлүмдү чөгөрөт.
8. Эгерде үйүңүздөгүлөр музыканы катуу чыгарып коюшса, эмне кыласыз?
- унчукпай угуп отурамын;
 - мага тынчтык беришин өтүнөмүн;
 - сүйлөнүп барып өчүрөмүн.
9. Телефонду бошотпой узакка чейин сүйлөшө беришсе, эмне кыласыз?
- унчукпай сүйлөшүп бүтүшүн күтөмүн;
 - мен дагы сүйлөшүүнү күтүп жаткандыгымды эскертемин;
 - колунан трубканы алып коемун.
10. Узун кезекте турганда, алдыңыздагылардын бирөөсү таанышын катарга (өз жанына) кошуп алса, сиз эмне кыласыз?
- эч нерсе дебеймин;
 - кезектин акырына барып күтүп турушун эскертемин;
 - экөөнө тең эскертемин.

Ар бир: а) жооп 4 балл; б) жооп 2 балл; в) жооп 0 балл менен бааланат.

Андан кийин бардык баллдар суммаланат.

Мисалы, окуучу Кадыров Д. ар бир суроого жооп берип ушундай жыйынтык алды: 1 – б; 2 – в; 3 – б; 4 – а; 5 – б; 6 – б; 7 – а; 8 – а; 9 – в; 10 – в.

Изилдөөнүн жыйынтыгын чыгаруу үчүн керектелүүчү таблицадагы ачкычты колдонуп бардык жооптун суммасын

$$\sum = 2 + 0 + 2 + 4 + 2 + 2 + 4 + 4 + 0 + 4 = 24 \text{ упай}$$

чыгарабыз:

Демек окуучу Кадыров Д. 24 упай алып, төмөнкү аныктамага ээ болду:

18-30 балл. Сизди конфликтке барбайт деп айтууга болбойт. Бирок аргасыздан, башка жол калбаганда гана конфликтке барууга мажбур болосуз. Мис.: жалпы тартипти сактоо, өз көз карашыңызды коргоо үчүн же укугуңузду тебелетпөө үчүн ж.б. Мындай сапат айлана-чөйрөдөгүлөрдү сиз менен эсептешүүгө жана сизге урматтоо менен мамиле жасоого аргасыз кылат.

Ошентип ар бир окуучу өзү алган упайга карап төмөнкү аныктамаларга ээ болот.

31-40 балл - сиз ортодогу тынчтыкты, достукту сактоого умтулган адамсыз. Ошондуктан сиз үйүңүздө болсун, жумушта болсун талаш-тартыштан, бирөөлөргө сын айтуудан качасыз. Айлана-чөйрөнүздөгүлөр мындай сапаттарды байкашса, сизди көңүлчөөк, ар нерсеге макул боло берме адам катары эсептеши да мүмкүн.

0-17 ге чейин балл алсаңыз анда, конфликт жана талаш-тартыш сиздин сүйгөн адатыңыз. Бирөөлөрдү сындаганды жаныңыздай сүйөсүз, ал эми өзүңүздүн дарегинизге чаң жугузгунуз келбейт. Сиздин оройлугуңуз жана ачууңузду кармай албагандыгыңыз адамдардан гана алыстатат, башка эч кандай пайдасы жок. Ошондуктан айрым мезгилдерде үйүңүздөн да, жумушуңуздан да сизге орун жоктой сезилиши мүмкүн. Айланаңызга жасаган мамилениздин мүнөзүн өзгөртүүгө аракеттенбесеңиз болбойт.

Ошентип, ар бир изилденүүчү изилденип бүткөндөн кийин, группалык өзгөчөлүктү аныктоо билиш үчүн төмөнкүдөй таблица түзүлүп арифметикалык орточо чыгарылат да, изилдөө улантылат.

Карым-катнашты текшерүүгө керек болгон суроолор.

1. Карым-катнаштын психологиялык негизи.
2. Карым-катнаштын түрлөрү.
3. Карым-катнаштын формалары.
4. Карым-катнаштын класстары.
5. Карым-катнаш жана кеп.
6. Карым-катнаштын инсандык сапаттарга карата уюштурулушу.
7. Карым-катнаштын эмоцияналдык абалдагы мүнөздөрү.

Колдонулган адабияттар.

1. Андреева Г.М. Межличностное восприятие в группе. -М., МГУ 1981.
2. Андреева Г.М. Социальная психология. -М., 1998.
3. Бодалев А.А. Восприятия человека человеком -М., МГУ 1982.
4. Выготский Л.С. Мышление и речь. Собр. соч. т.2. -М., Педагогика 1982 стр. 6-361.
5. Добрович А. Общение: науки и искусство. -М., Знание 1978.
6. Закиров А. Психология боюнча практикум. Ош-2005.
7. Коломинский П.Л. Психология общения. -М., Знание 1979.
8. Леонтьев А.А. Педагогическое общение. -М., Знание 1979.
9. Рубинштейн Л.С. Основы общей психологии. -М., 1999.
10. Общая психология. Учебник под ред. А.В. Петровского -М. 1987. с127-156.
11. Миңбаев К.М. Адамдын психологиясы. Ош-2000.

Тема: Көңүл буруу

§ 1. Көңүл буруу жөнүндө түшүнүк

Адамдын уюштурулган ар кандай иш-аракеттери белгилүү деңгээлде тандалмалуу мүнөзгө ээ. Мисалы, көптөгөн дүүлүктүргүчтөрдүн ичинен адам өз кызыкчылыгына туура келгенин, өзгөчөлөнгөнүн кабыл алат. Же түрдүү кыймылдардын ичинен талабына жооп бере турган кыймылды тандайт. Интеллектуалдык операцияларды аткарууда баш мээде сакталган чексиз көп сандагы издердин ичинен айрымдарын гана бөлүп, өз керектөөсүнө колдонот. Дегинкиси, адамдын аң-сезиминде издер, элестер, кыймылдар, сезүүлөр улам тандалып, алынгадары гана анын баш мээсинде, аң-сезиминен орун табат. Психикалык процесстин мындай тандоочулук, ылгоочулук касиеттери психология илиминде көңүл буруу деген түшүнүк аркылуу туюндурулат.

Француз биологу Ж.Кювье көңүл буруунун илимий иштеги маанисин белгилеп келип: «Гений – талбаган, чарчабаган көңүл буруу», - деген. Көңүл буруу личность үчүн туруктуу же убактылуу мааниге ээ болгон объектиге карата анын психикалык иш-аракеттеринин багыттталышын жана көңүлүнүн топтолушун билдирет. Келтирилген аныктамадагы «иш-аракеттин багыттталышы» жана «көңүлдүн топтолушу» деген түшүнүктөрдүн маанисин ачууну талап кылат.

Көңүлдүн багыттталышы иш-аракеттин тандалмалуулугу, башкача айтканда, личность үчүн өзгөчө мааниге ээ болгон объектилер, дүүлүктүргүчтөр тандалат. Тандоо эрктүү жана эрксиз мүнөздө жүрөт. Мисалы, студент лекциянын мазмунун угууну аң-сезимдүү, мажбурсуз тандап алат. Көңүл буруусу аң-сезимдүү коюлган максат менен байланышта болуп, лекция аны өзүнө тартып турат.

Психикалык иш-аракеттин багыттталышы дегенде жалаң гана ишкердикти, тандап алууну түшүнбөстөн, ошол тандалган объектини көңүлдүн борборунда кармап турууну да түшүнөбүз. Практик мугалимдердин алгач окуучулардын көңүлүн бир объектиге бурууга караганда, ошол объектини чордонунда кармоо уюштуруу кыйын экендигин айтып жүрүшкөндүгү буга айкын далил. Психикалык иш-аракеттердин багыттталышы, биринчиден, дүүлүктүргүчтүн мүнөзүнө, экинчиден дүүлүктүргүчкө болгон керектөөгө, үчүнчүдөн иш-аракеттин структурасына жараша болот.

Дүүлүктүргүчтүн мүнөзү. Окшош дүүлүктүргүчтөргө көңүл бирдей же адашкан мүнөздө бурулат, аны дүүлүктүргүчтөрдүн бирине топтоо мүмкүн эмес. Шахмат доскасын же окшош чекиттер менен толтурулган торчону карап, көңүлдү бир жерге топтоо аракети кыйын.

Эгер доскага бир канча сызыкчаларды сызып, алардын бирөөнү жоонураак сызсак, көңүл ага өзүнөн-өзү бурулат. Объектиге көңүлдү топтоодо физикалык өзгөчөлүгүнөн башка «жаңылык» да чоң мааниге ээ. Мисалы, доскага бир канча тамгаларды жазып, бирөөсүн башкача элемент менен жазып койсо көңүл ага дароо бурулат. Көңүл буруудагы дүүлүктүргүчтүн бул өзгөчөлүгүн мугалим жаңы теманы өтүүдө окуучуларга тааныш фактылардын ичинен жаңы информацияны бөлүп берүүдө чыгармачылык менен пайдаланса, ийгилик алып келет.

Дүүлүктүргүчтүн структуралык уюштурулушу. Көңүлдүн объектиге бурулушун активдештирүүнүн дагы бири дүүлүктүргүчтөрдү алдын ала уюштуруу, саналат. Айталы, кабылдануучунун иш-аракетинде, зат структуралуу, элементтерге бөлүнгөн түрдө назарга коюлса, көңүл буруу кескин түрдө жогорулайт. Эгер алдын ала андай атайы уюштурулбаса, объектинин аз элементи эсте калат.

Объектилерди структуралык кабыл алуу инженердик психологияда кеңири колдонулат. Машинанын башкаруу пульттарынын элементтерин көз сферасына ыңгайлуу жайгаштырса, аң-сезим чарчабайт.

Дүүлүктүргүчтүн керектик мүнөзү. Дүүлүктүргүчтөр адамга таасир этип, көңүлдү өзүнө буруу үчүн аны керектөө мүнөзүнө ээ болушу зарыл. Практикада адамдар жана айбандар өз чөйрөсүндөгү көптөгөн дүүлүктүргүчтөрдүн ичинен керектөөсүнө же жашоосуна мүмкүндүк түзүүчү объектилерге биринчи иретте көңүл бурушат. Чымын-чиркейлер бардык гүлдөрдүн ичинен тамактана турган ачык заты бар хроматикалык түскө ээ болгон гүлдөрдү көп тандайт, ал эми ахроматикалык түстөгү гүлдөргө бейтарап мамиле жасайт.

Көңүлдүн топтолушу. Психикалык иш-аракетке көңүлдүн топтолушу дегенде кабыл алуучу объектиге өтө берилгендикти, керексиз, тоскоолдук кылуучу дүүлүктүргүчтөрдү атайын ажыратууну, терең үйрөнүүгө жардам берүүчү дүүлүктүргүчтөрдүн көңүлдүн борборунда кармап турууну

түшүнөбүз. Ал адамдын аткара турган ишке кызыгуусу пайда болгондо, оң эмоционалдык абалда турганда объект менен активдүү жүргүзгөндө жана жоопкерчилигин туура түшүнгөн учурда пайда болот.

§2. Көңүл буруунун табияты

Көңүл буруу башка психикалык процесстерге көз карандысыз өз алдынча болбогондуктан, анын табиятын түшүндүрүүдө эки карама-каршы көз-караш жашап келүүдө. Ар биринин өз ойлорун бекемдей турган илимий, практикалык далилдери бар. Ошондуктан ал окумуштуулардын ойлоруна токтолуп көрөлү.

Биринчи топтогу изилдөөчүлөр көңүл бурууну өз алдынча жашабайт, ал кандайдыр бир психикалык процесстердин натыйжасы, көрүнүшү деген ойду айтышат. Көңүл буруу эмоцияда, кызыгууда, апперцепцияда, эркте, ан-сезимди уюштурууда, жалпы психикалык активдүүлүктө байкалат. Кээ бир советтик психологдор көңүл бурууну установка кубулушу менен байланыштырат.

Экинчи топтогу окумуштуулар көңүл бурууну ички спецификалык өзгөчөлүккө ээ, башка психикалык процесстерге окшобогон, аларга көз каранды болбогон ал абалы катары карашат. Мындай окумуштуулар: «Баш мээде көңүл бурууну башкара турган органдар бар»- дешип, ага регулярдык формацияны жана багыттоочу рефлексти киргизип, А.Ухтомскийдин изилдөөлөрүнө таянышат. Көңүл буруунун физиологиялык табиятын түшүндүрүүдө Т.Рибовдун (көңүл буруу начар, күчөтүлгөн абалда болушуна карабай, ал эмоция менен байланышта анын негизинде келип чыгат). Д.Н.Узнадзе; (установка түздөн-түз көңүл буруу менен байланыштуу). П.Я.Галпериндин (көңүл буруу ориентировкалык изилдөө иш аракетинин бир моменти) теорияларынан кездештирүүгө болот.

§ 3. Көңүл буруунун физиологиялык негизи

Жөнөкөй учурда көңүл буруунун физиологиялык негизи болуп божомолдоочу рефлекс (ориентировочный рефлекс) саналат. Бул феномен илимде рефлекс «бул эмне» деген ат менен белгилүү. Бул тубаса рефлексстердин тобуна кирет. Мисалы, диванда мышыктын баласы бутун же бетин жууп отурган учурда, гезитти шуудуратып жиберсек, кулагын

тикчийтип өзүн бир нерсеге даярдап, комдоно калат. Анын бардык аракеттеринде «Бул эмне?» деген суроонун пайда болгону сезилет. Мышыктын баласындагы мындай абалдын пайда болушу — тубаса рефлекстин натыйжасы, себеби ал өзүнүн кыска өмүрүндө али чычканды же итти көрө элек болушу ыктымал «Бул эмне?» рефлексинин негизинде ал өзүн душмандардан коргоого же тамактанууга умтулат. Бул рефлекс жалаң гана айбандарга тиешелүү болбостон, аңсезимдүү адамдарга да тиешелүү. Адамдар жана айбандар чөйрөдө эң кичинекей өзгөрүүлөр боло түшсө, керектүү рецепторлорду ошол жакка багыттап, бардык жагдайга даяр абалда турушат. Эгер айбандар «Бул эмне?» рефлексинен ажыраса, анда алардын турмушу минут сайын коркунучта турарын физиологдор белгилешкен.

Болжолдоочу рефлекс эки фазадан турат: Биринчи фазасында, дүүлүгүү алгач таасир эткенде, адамдарда да, айбандарда да биологиялык коргонуучулук, кылдаттык пайда болот. Экинчи фазасына талдоо, изилдөө аракеттери кирет.

Көңүл буруунун физиологиялык негизин түүшүндүрүүдө А.Ухтомскийдин доминанттар жөнүндө окуусу чоң мааниге ээ. Анын далилдөөсү боюнча, таасир этүүчү дүүлүктүргүчтөр баш мээде бир канча козголуу борборлорун пайда кылат. Бул борборлор өз ара чынжыр сыяктуу байланышта туруп, биринин таасири экинчисине берилип, анын иш жөндөмдүүлүгүн жогорулатат. Дүүлүгүү борборлорунун ортосунда жетекчилик «жетекчилик ролду» ээлөө үчүн өздөрүнө мүнөздүү болгон күрөш жүрөт. Козголуу борборлорунун бирөө башкаларынын таасирин жоюп, жетекчилик ролду өзүнө алууга тырышат. Академик А.А.Ухтомский ушул жетекчиликке умтулган борборду **доминанттык борбор** деп атаган.

Кээ бир учурда доминант **субдоминанттык** кызматты аткарып калышы мүмкүн А.А.Ухтомский аны далилдөө үчүн күндөлүк турмуштан кеңири байкалуучу мисал келтирет. Итке тамакты берүүнү белгилүү учурга чейин азайтып, аны жип менен казыкка байлап коет. Анан иттен алыс жерге эт таштайт. Ач ит этти көргөндө ага жулкунуп, умтула баштайт. Демек анын чоң жарым шарында тамак доминант пайла болду. Бул борборду андан ары күчөтүү үчүн итин башынан сылап коет. Доминанттык борборду субдоминанттык борборго айландыруу үчүн, итке эттен да күчтүү болгон

дүүлүктүргүч менен таасир этүү керек. Итти келтек менен катуу жазаласа, мурунку доминантты пайда кылган эт бул учурда субдоминанттык борборго айланат.

Доминанттык окуунун мазмунун туура түшүнүп, аны окуу тарбия иштерине пайдалануу оң эффект берет. Мисалы, студенттердин алдында: «мугалимдердин лекциясынын мазмунун жазуу керекпи же жокпу?» деген суроо ар качан турат. А.А.Ухтомскийдин доминанттык окуусу боюнча, лектордун лекциясынын мазмунун жазуу, биринчиден студенттердин доминанттык борборун күчөтөт. Экинчиден доминанттык борборго тескери таасирин тийгизүүчү керексиз дүүлүктүргүчтөрдүн күчүн жоет. Субдоминанттын таасирин кескин түрдө азайтат. Бирок субдоминанттын кескин түрдө азайышы окуу тарбия ишинде тескери таасирин тийгизет. Айталы, чет элдик бир архитектор жаңы университеттин долбоорун түздү. Архитектор имараттагы доминанттык борборго тескери таасирин тийгизүүчү субдоминанттарды жоюу үчүн окуу аудиторияларын бурчсуз курат. Керексиз буюмдардын санын азайтат. Тилекке каршы, тажырыйбада мындай аудиторияларда лекция уккан студенттердин уктап калгандары көп кездешкен. Демек субдоминанттык борборлор адамдын активдүүлүгүн кармоого, көңүл көтөрүүгө өз салымын кошот. Класстарды, окуу аудиторияларын керектүү куралдар менен чегине жараша жасалгалоо, музыка пайдалануу угуучулардын көңүл буруусуна тескери таасирин көп тийгизбейт.

§ 4. Көңүл буруунун түрлөрү

Ар бир адамда көңүл буруунун 3 түрү кездешет.

1. Эрктүү көңүл буруу
2. Эрксиз көңүл буруу
3. Эрктүү көңүл буруудан кийинки көңүл буруу.

Эрксиз көңүл буруу. Эрктик аракетти талап кылбай, ан сезимсиз, коюлган максаттын жардамы менен пайда болгон көңүл бурууну эрксиз көңүл баруу деп айтабыз. Мисалы, студенттер лекция угуп жаткан учурда, эшикти белигисиз адам тыкылдатса, алар лекцияынын мазмунунан аргасыз алаксып, эшикти тиктөөгө мажбур болушат. Бул эрксиз көңүл буруу. Эрксиз көңүл буруунун окуу тарбия ишинде чоң мааниси бар. Ал үчүн эрксиз көңүл бурууну пайда кылуучу

себептерди билиш, ажыратыш керек. Эрксиз көңүл буруу объективдүү жана субъективдүү факторлордун жардамы менен пайда болот. Объективдүү факторлорго:

1. Дүүлүктүргүчтүн күтүлбөгөн учурда пайда болушу (эшиктин кокустан ачылышы).

2. Дүүлүктүргүчтүн таасиринин интексивдүүлүгү (катуу үн, күчтүү жарык).

3. Дүүлүктүргүчтүн контрастуулугу (адам абсолюттук тынчтыкта отурганда өтө пас угулаар-угулбас үндөр көңүлдү өзүнө кескин бурат).

4. Заттын мейкиндиги чондугу. а) чоң өлчөмдөгү заттар кичине заттарга караганда салыштырмалуу көңүлдү өзүнө тез оодарат; б) кыска, үзгүлтүксүз, тынымсыз берилүүчү дүүлүктүргүчтөрдүн ичинен узагыраак, үзгүлтүктүү мүнөздөгүлөрү көңүлгө тез таасир этет; в) мезгил мезгили менен өчүп жанып туруучу дүүлүктүргүчтөр ж.б.

Субъективдү факторлорду адамдын керектөөсүнө туура келген дүүлүктүргүчтөр (курсагы ач учурдагы тамактын жытына көңүлдүн бурулушу), эмоционалдуу таасир этүүчү дүүлүктүргүчтөр (адамдын таң калтыруучу объектилерге көңүлдүн бурулушу) пайда кылат.

Эрктүү көңүл буруу. Эрктүү көңүл бурууда адам алдына аң-сезимдүү максат коет аны ишке ашыруу үчүн аракеттерди жумшайт. Ал эмгек процессинин натыйжасында пайда болот. Эрктүү көңүл бурууда адам алдына аң-сезимдүү максат коет аны ишке ашыруу үчүн эрктүү аракеттерди жумшайт. Ал эмгек процессинин негизинде пайда болот. Эрктүү көңүл бурууну пайда кылуу менен жарыш аны кармап туруу проблемасы келип чыгат. Көңүл буруунун бул түрүнүн пайда болушунда адамга күчтүү дүүлүктүргүчтөр таасир этпей турган тынч, ишкер шарт, чөйрө керек. Башкача айтканда, күндөлүк көнүмүш шарт, көнүмүш аракеттер көңүлдү топтоого мүмкүндүк берет. Мисалы, окуучу үй тапшырмасын иштерде жумушчу столдун даярдашы, эс алуу мөөнөтөрүн алдын ала даярданган белгиленген болуш керек. Анын акыл аракетине көңүл топтолбойт, аткарылуучу иш мазмундуу чыкпайт.

Эрктүү көңүл буруудан кийинки көңүл буруу. Көңүл буруунун бул түрүндө адам алгач аң-сезимдүү максат койгону менен туруктуу аракеттерди жумшабайт. Алсак окуучудан татаал маселени чыгаруу талап кылынса, маселенин максатын

терең түшүнгөнгө чейин анын көңүлү алагды болуп тура берет. Маселенин шартын, маанисин түшүнгөндөн кийин гана ага өзүнөн-өзү тартылып кетет. Демек, окуучуда эрктүү көңүл буруудан кийинки көңүл буруу пайда болот. Айрым авторлор (Р.С.Немов) көңүл буруунун жогорку түрлөрүнөн башка жаратылыштык (адамга тубаса берилген), социалдык (тарбиянын, окутуунун негизинде пайда болгон) түздөн-түз (адамдын керектөөсүнө, кызыгуусу менен байланышкан объектилерден пайда болгон) кыйыр атайын колдонулуп жүргөн каражаттарга сөздөргө жаңсоолорго көрсөтүүчү багыттоочу белгилерге негизделген көңүл буруунун түзүлүшү.

§ 5. Көңүл буруунун түзүлүшү (структурасы)

Көңүл буруу төмөнкүдөй түзүлүшкө ээ:

- 1.Көңүл буруунун туруктуулугу
- 2.Көңүл буруунун термелүүсү.
- 3.Көңүл буруунун бөлүнүүчүлүгү.
- 4.Көңүл буруунун алмашуучулугу.
- 5 Көңүл буруунун көлөмү.
- 6.Көңүл буруунун элегейлиги.

Окуу, тарбия иштеринде көңүл буруунун келтирилген структураларынын закон ченемдүүлүктөрүн билүү зарыл.

Көңүл буруунун туруктуулугу. Бул адамдын көңүлүнүн бир объектиге узак убакытка чейин топтолушун мүнөздөйт. Көңүл буруунун туруктуулугу нервдик процесстердин күчүнө, иш - аракеттин мүнөзүнө, ишке болгон мамилеге жана пайда болгон өнөкөттөргө жараша болот.

Турмушта көңүл буруунун туруктуулугун көрсөткөн мисалдар көп. Душмандар Архимеддин Сиракуза шаарын басып алып, үйүнө кирип келишкенде, математикалык маселе чыгарып жатыптыр. Душмандардан коргонуунун ордуна: «Менин айланама тийбегиле!» - деп күйпөлөктөйт. Солдаттар аны өлтүрүп коюшат. Экинчи дагы бир мисал: Фарадей электромагниттик индукция законун ачканга чейин 10 жылдап чөнтөгүндө электромагниттин моделин салып жүргөн. Шарт боло калганда магнит менен темирди түрдүү абалга келтирген. Бул мисалдардан көрүнүп тургандай, көңүл буруунун туруктуулугу 2-3 секунддан ашпайт, аны жогорулатуу үчүн адамдын ишке болгон кызыгуусун, активдүүлүгүн арттыруу зарыл. Көңүл буруунун туруктуулугун окуу тарбия иштеринде да эске алуу маанилүү.

Ал окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө көз каранды, 7-8 жаштагы балдарда 10-15 минутка, жогорку мектеп окуучуларында 40-45 минутка барабар. Демек муну көңүлгө албоо оң натыйжа бербейт. Көңүл буруунун туруктуулугунун физиологиялык негизи болуп иш-аракет процессиндеги козголуунун оптималдык туруктуу, үзгүлтүксүз алмашып туруусу эсептелет.

Көңүл буруунун термелүүсү негизги объектиге көңүлдүн бирде бурулуп, бирде алаксып туруусун мүнөздөйт. Көңүл буруу өтө кыймылдуу, динамикалуу. Кандайдыр бир объектиге көңүл өтө бурулуп кеткенине карабай, башка предметтерге алаксып турганы да байкалат. (Бул фактыны көрсөтүлгөн сүрөттөн байкасаңар болот. Ящиктин ортонку бөлүгү бирде алыстап, бирде жакындап турат.)

Көңүл буруунун термелүүсүн атайы тажрыйбанын негизинде карап көрөлү. Кесилген пирамиданы алып, анын борборунан көздү албай тиктеген учурда, ал бир чоң каридорду түзүп, байкоочудан алыстайт, бирде байкоочуга карай домпойуп чыга келгендей туюлат. Же саатын кагышын алалы. Кагышы кулакка угула турган аралыкта тыншасак, үнү бирде угулуп бирде жоголуп турат.

Көңүл буруунун көлөмү - деп, белгилүү убакыттын ичинде көрсөтүлгөн объектилердин айрым элементтерин адамдын эсте сактап калуу мүмкүнчүлүгүн айтабыз. Көңүл буруунун көлөмүн практикада тахистаскор деген куралдын жардамы менен аныкташат. Тахистоскопту кыргызча «тез кароо» деп которсо болот. Тахистоскоп түрдүү варианттарда (механикалык, лампалык) кездешет. Лампалык тахистоскоп квадрат формасында жасалат. Лампа менен экранды жарыктандырсак, андан түрдүү фигуралар (үч бурчтук, элипс, төрт бурчтук) көрүнөт. Изилденүүчү кыска убакыттын ичинде (0,07 сек) экранда кандай фигуралар, кайсы клеткаларда жайланышканын айтат.

Көңүл буруунун көлөмү ар бир адамга ар башка. Улгайган кишилер бири-бири менен байланышпаган (мааниси боюнча) объектилердин ичинен орто эсеп менен 4-6га чейинкилерди объектилерди эстеринде сактап калууга үлгүрүшөт. Эгер тахистоскоп аркылуу ар башка маанидеги 3-4 тамгадан турган сөздү түрдүү жаштардагы адамдарга көрсөткөндө, билимдүү адам 3-4 (9-16 тамга) сөздү, тамганы

жаңы тааныган бала 1-2 гана белгини эсинде кармары аныкталган.

Турмушта тар жана кең көңүл бурууга ээ болгон адамдар кездешет. Педагогдор кең көңүл бурууга эгедер болуусу зарыл. Себеби бир эле учурда окуучуларга жаңы сабактын мазмунун түшүндүрүү менен класста болуп жаткан жагдайларды да көрүп анализдөөгө тийиш. Көңүл буруунун көлөмүнүн физиологиялык негизи дегенде козголуугун оптималдуу борборунун кеңдигин түшүнөбүз. Ал козголуунун оптималдуу борборунун кеңеишине көз каранды.

Көңүл буруунун бөлүнүүсү. Адам белгилүү бир иш - аракетти жасаганда бир эле учурда көңүлүнүн борборунда бир нече объектилерди кармап турушу ыктымал. Көңүл буруунун бул структурасы кесиптик касиеттердин бир тобуна кирет. Ал учкучтарда, шоферлордо, телефонисттерде, радиоттерде жана педагогдордо болушу зарыл.

Көңүл буруунун алмашуучулугу адамдын ан-сезимдүү түрдө өзүнүн көңүл буруусун бир объектиден экинчи объектиге которо билүү жөндөмдүүлүгүндө байкалат. Көңүл буруунун алмашуучулугун окуу процессинде орундуу колдонуу оң эффект берет. Айталы, сабактардын жадыбалын түзүүдө көңүл алмашуучулугу негиз кылынат.

Көңүл буруунун алмашуучулугунун эффективдүү жүрүшү төмөнкү шартка байланыштуу.

а) Эгер алгачкы аткарылган иш-аракет кызыктуу же көп нервдик ишти талап кылса, анда көңүлдүн алмашуучулугу жай өтөт.

б) Жаңы аткарыла турган иш-аракет кызыктуу болсо, көңүл жеңил алмашат. Тескерисинче, жаңы иш оор болсо, алмашуу кыйынчылык менен жүрөт.

в) көңүл буруунун алмашуучулугу адамдын эркине, адатка, машыгууга, көнүүгө жана адамдын жогорку нерв системасынын иш-аракетине да жараша болот.

Көңүл буруунун элегейлиги. Бул адамдын белгилүү объектиге көңүлүн көп убакытка чейин топтой албоо өзгөчөлүгүн түшүндүрөт. Көңүл буруунун элегейлиги жалган жана чын элегейлик болуп экиге бөлүнөт.

Көңүл буруунун жалган элегейлиги- адамдын бир ишке өтө берилип кетүүсүнүн натыйжасында экинчи иш-аракетке болгон кызыгуусунун жоголгон абалы. Буга көрүнүктүү Ампер менен Ньютондун өз иштерине чексиз берилгендиги

мисал. Ампер күнүгө ишке кетерде эшигине «Мырза А. Ампер үйүндө жок», - деп жазып кеткен. Кечинде иштен келгенде, өз жазуусун өзү ажырата албай Ампердин үйүндө жоктугуна «ишенип», үйүнө кирбей кете берчү экен. Жалган көңүл буруунун физиологиялык негизи терс индукция закону боюнча мээнин кыртышындагы кубаттуу козголуу борбору менен байланыштуу.

И.Ньютон күндөрдүн биринде түшкү тамак үчүн үйүнөн жумуртка ала келет. Адатынча от жагып, казанга суу куюп, казанга жумуртканын ордуна саатын салып кайната баштаган.

Көңүл буруунун чыныгы элегейлиги мүнөздүү болгон адам белгилүү бир объектиге көңүл топтоодо эркти көп жумшайт же өзүн башкара албайт. Мындай окуучулар бир ишти аткарууда катаны көп кетирет, эффективдүү аракеттене алышпайт.

Көңүл буруунун туруктуулугу жана бөлүнүүчүлүгүн изилдөөчү ыкма

Мектеп окуучуларына мазмундуу билим берүүдө психология илиминдеги таануу процесстери негизги орунда турат. Таануу процесстеринин ичинде «көңүл буруу» - үйрөнүү процесстеринин эң алгачкысы. Ал теорияда кандай мазмунга ээ болуп, адам баласынын турмушуна кандай өз таасирин тийгизе тургандыгын теорияда байкаган чыгарсыздар. Ал эми керектүү (изилдене турган) инсандардын көңүл буруусун керектүү маалыматтарга багытоодо, окутуучулар көңүл буруунун структурасына кирген психикалык өзгөчөлүктөрүнө карата изилдөөлөрдү жүргүзүп, инсандын көңүл буруу деңгээлине жараша өзгөчө подходдорду жана изилденип жаткан инсан кандай өзгөчөлүккө ээ болбосун, көңүл буруунун багытталуусу күчтүү боло тургандыгына ишенүүгө болот.

Лекциядан көрүнүп тургандай, көңүл буруу структурасы негизинен 6 топко бөлүнөт (көңүл буруунун - көлөмү, термелүүсү, туруктуулугу, бөлүнүүчүлүгү, алмашуучулугу жана бузулушу). Эгерде окутуучу ушул көңүл буруунун структурасына маани берүү менен сабакты (тарбияны) баштай турган болсо окутуучу түшүндүрүп жаткан маалыматты түшүнбөй турган окуучулар болбойт. Турмушта окуучулардын өнү мугалимдерди караганы менен алардын

ойлоосу, элестетүүлөрү башка маалыматтарга бурулуп жаткандыгы көп кездешет.

Экинчиден психологиянын закондоруна маани бере турган болсок, кандай гана адам болбосун көңүл буруу термелип, бөлүнүп, бузулуп турат ж.б. Ушул сыяктуу психикалык өзгөчөлүктөрдү азайтып үйрөтүүнүн эффективдүүлүгүн жогорулатуу үчүн бир катар изилдөөлөрдү жүргүзүү менен окуп жаткан балдардын ким экендигин билип, ар бир окуучуга жекече мамиле жасоого болот. Ушундай факторлорду изилдеген ыкмалардын бири болуп «көңүл буруунун туруктуулугу жана бөлүнүүчүлүгү» деген ыкма аркылуу окуучуларды изилдейбиз.

Изилдөөнүн максаты: изилденип жаткан окуучулардын көңүл буруусунун туруктуулугун жана бөлүнүүчүлүгүн аныктоо.

Изилдөө объектиси: Мектеп окуучуларынын сабакка көңүл буруу денгээлдери.

Экспериментте колдонулуучу материалдар: туурасынан жана тигинен 30 дан машинкада түрдүү иретте жазылган тамгалардын бланкасы. Эгерде ошондой бланка болбой турган болсо, бир номердеги газета, журналдагы статьяларды же эски китептердеги тамгаларды да пайдаланса болот. Мындан сыркары убакытты өлчөгөнгө мүмкүндүк берген секундомер колдонулат.

Экспериментти жүргүзүүнүн инструкциясы:

Экспериментти класс группаларына, же ар бир окуучуга жекече жүргүзүүгө да болот (биздин шартта дистанттык студент өзүнө жүргүзүп, үйрөнүп алып, андан кийин жумушунда колдонсо болот).

Экспериментти жүргүзүүнүн алдында экспериментатор изилденүүчүлөргө төмөнкүдөй түшүндүрүү жумушун жүргүзөт.

«Азыр сиздерге бардыгы бирдей болгон Бурданонун таблицасын таратып берем (ушул методиканы жараткан англиялык психолог). Эгерде ал таблица болбосо бирдей номердеги газетаны же журналды» – деп, жазылган материалдын адресин айтат.

Менин командам боюнча сиздер тараптан берилген таблицадагы эки тамганы, окуп баратканда учурай турган болсо, сызып кете бересиздер. Качан «мен» минута дегенде ошол жерди өзгөчө сызык менен белгилеп жумуш аткарууну

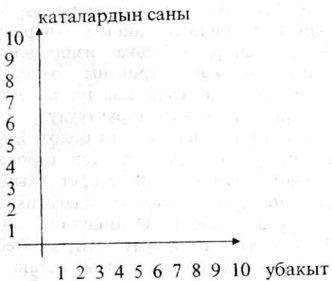
уланта бериңиздер. Z ошентип эксперименталдык жумуш 10 минутка созулат. M: K жана T тамгаларын сыз десек K, T деп сызышат. Экперимент аяктагандан кийин 10 минут эс алып, окуучулардан чогултуп алынган Бурзонун таблицаларгын текшерүүгө өтөбүз. Бул учурда окуучулар өтө көңүл буруу менен иштесе да айтылган тамгаларды сызбай, ката кетирген учурларды байкайбыз. Б.а., ошол кетирген каталарга карата ал окуучулардын көңүл буруусунун туруктуу жана туруктуу эмес экендигин аныктайбыз.

Эксперименттин жыйынтыктары. Эгерде класс окуучуларын толук ала турган болсок, экспериментке катышкан бардык окуучулардын-фамилиясы жазылган, 10 минутанын ар бир минутасында кетирген каталардын санын жаза турган төмөндөгүдөй таблица түзүлөт.

№	Окуучулардын фамилиясы	1 мин	2 мин	3 мин	4 мин	5 мин	6 мин	7 мин	8 мин	9 мин	10
1	Асанов Ф.	4	3	3	2	0	3	2	3	3	4
2	Үсөнөва Г.	0	2	1	0	4	2	1	0	2	2
3	Чыңгызов А.	1	2	1	0	2	1	0	2	3	1
	...										
n											
	Ариф. орточо	1,7	2,3	1,7	0,7	2	2	1	1,7	2,7	2,3

Бул таблицалары көрсөткүчкө маани бере турган болсок. Таблицадагы Асанов Фархат биринчи минутада 4 ката. Экинчи мин. 3 үчүнчү мин. 3 ж.б. Ушул сыяктуу болуп 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10-чу минутадагы кетирген каталарын билүүгө болот. Ушундай эле эрежеде Үсөнөва Гүлзаттын, Чыңгызов Алмаздын кетирген каталарына жараша көңүл бурууларынын туруктуулугун аныктоого жетише алабыз.

Ал эми класстын (группанын) көңүл буруусун, туруктуулугун ар бир минутасындагы экспериментке катышкан окуучуларынын кетирген каталарынын сандарын тигинен (вертикалдуу) суммалап жалпы окуучунун санына бөлүү менен класс коллективинин ар бир минутага карата көңүл буруунун туруктуулугун аныктай алабыз жана графикалык диаграммада төмөндөгүдөй көрсөтүүгө болот.

Эгерде жогорку таблицадагы 3 окуучуга карата арифметикалык орточо таап графикти тургуза турган болсок ал төмөндөгү көрүнүштү алат. Бул класс коллективинин орточо көңүл буруусунун туруктуулугун жооп сызык менен белгилеп, андан кийин ар бир окуучунун графигин таап үзүк сызык менен белгилеп, бирин экинчисинен айырмалайбыз. Ушул тургузган графиктерге жараша, ар бир окуучуга жана класс коллективине анализ жүргүзөбүз.

Анализ: Изилденүүчүлөр канчалык катанын санын аз кетирип, нолго жакындаган сайын, ошол окуучунун класстын, көңүл буруусунун туруктуу экендигин билүүгө болот. Мындай окуучулардын сабагына маани бере турган болсок, сабакты жакшы өздөштүрө алат деп түшүнсөк болот. Эгерде катаны көп кетирип, өздүк графиги класс коллективинин орто графигинен айырмалана турган болсо, окутуу алардын көңүлүн өзүнө буруу үчүн плакаттарды, чийме таблицаларды, слайдаларды, компьютерлердик технологияларды колдонуп сабак уюштурууну сунуш этебиз.

Ушул эле эксперименттин жыйынтыгы менен изилденүүчүлөрдүн (окуучулардын) сабакка карата көңүл буруусунун көлөмүн да аныктоого болот. Жогоруда алынган эксперименттеги Бурданонун таблицасындагы, изилденүүчүлөрдүн аткарган жумушунун ылдамдыгына жараша б.а. 10 минутанын ичинде таблицадагы канча строканы сызгандыгына жараша. Анткени лекциядагы түшүнүккө таяна турган болсок, көңүл буруунун көлөмү дегенибизде, эки же андан көп маалыматтарга бир эле убакытта жооп бере алуучу

психикалык процессти айтабыз. Бул аныктамалардан көрүнүп тургандай, көңүл буруунун көлөмү айрым учурларда убакытка жараша болот. Эгерде башка изилдөөлөргө салыштырмалуу таблицадагы көп строканы окуп, ал строкадагы сыз деген темаларды катасыз сыза турган болсо, анда окуучулардын, көңүл буруусунун туруктуулугу жана көлөмү жакшы иштеген окуучулар деп айтууга болот. Бирок мындай учурдагы окуучулар аз кездешет. Көп строканы окуганы менен, ал ошончолук катаны көп кетирет. Мындай окуучулардын жумушту сапатсыз аткарышы педагогикалык жумуштун максатына туура келбейт. Ошондуктан андай окуучуларга шашпай, катасыз аткарууну сунуш этебиз. Айрым окуучулар аз строканы иштөө менен катаны аз кетирет. Мындай окуучуларга убакыт берип, алардын сабак аткаруу мүмкүнчүлүгүн эске алуу керек.

№	Окуучулардын фамилиясы	1 мин	2 мин	3 мин	4 мин	5 мин	6 мин	7 мин	8 мин	9 мин	10 мин
1.	Асанова Ф.	4/7	3/9	5/4	6/10	4/2	3/5	2/4	3/2	3/7	4/6
2.	Үсөнөв Т.	0/2	2/6	1/3	0/3	4/5	2/1	1/3	0/0	2/2	2/1
3.	Чалов А.	1/5	2/6	1/2	0/2	2/1	1/5	0/6	2/1	3/2	1/3
N											
	Ариф. орточо	1,7/4,7	2,3/7	2,3/3	2/5	3,3/2,7	2/3,7	1/4,3	2,3/1	2,7/3,7	2,3/3,3

Үчүнчү этапта: Жогорку экспериментти улантып, «Көңүл буруунун алмашуу» деңгээлин аныктоого болот. Бул учурда эксперимент мурункуга караганда татаалдаштырылат.

Экспериментке керектүү каражаттар: - Баштагыдай эле Бурданонун таблицасы же эски журнал, газеталар колдонулат. Мындан сырткары бир эле мезгилде керектүү тамгаларды сызуу менен угуу аркылуу магнитофонго жазылган сөздөрдүн тизмесине же ар түрдүү строкадан топтолгон ырлардын мазмунуна, эң жөнөкөй экспериментатор иреттүү системада такылдаткан үндүн санына маани берип, эки жумушту бирдей алып баруу милдеттендирилет.

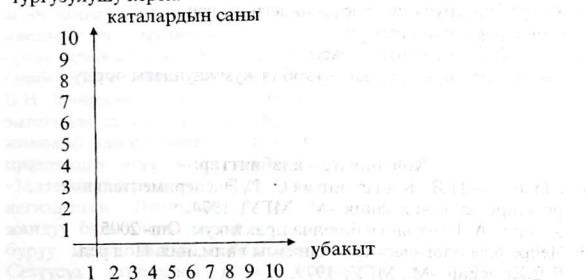
Инструкция: Бул учурда да 10 минутада бир эле мезгилде керектүү тамгаларды сызып, чыккан үндүн санына жараша ар бир минутасын өзүнчө аткаруу керек. М.:экспериментатор минута дегенде иштеп жаткан

стракалардын келген жерин белгилеп, анын жанына такылдагандын санын жазып туруу керек.

Изилденүүчүлөр ошол эле окуучулар болот. эксперимент аяктагандан кийин таблицаны чогултуп, класс окуучуларына карата төмөнкүдөй таблица толтурулуп, график түзүлөт.

Таблицада ар бир окуучунун тушундагы минуталар менен кесилишкен жерге кетирген катанын сандары тамгаларга жана такылдаткан үндүн сандары бир кавадратка бөлөк-бөлөк жазылат. Мисалы, 4/7 мында 4 деген сан 1 минутада сызбай кеткен тамгалардын саны, 7-такылдаган туура сан менен жетпей калган сандардын айырмасы ошол таблицада:

Ал эми график, убакыт (минута) менен каталардын ортосундагы катыштарга жараша тургузулат. Тамганын каталары башка түстөгү сызык менен, үндүн санын каталары башка түстөгү сызык менен тургузулушу керек.

Ошондой эле ушул график керектүү окуучулардын көрсөткүчтөрү тургузулуп, аларга анализ берилет. Класстын орточо көрсөткүчүнө жараша.

Анализ: Мында көңүл буруунун туруктуулугу көңүл буруунун алмашуучулугуна жараша боло тургандыгы анализге алынат. Изилденип жаткан окуучулардын бардыгы эле бирдей боло бербейт.

Көңүл буруунун алмашуучулугун күчтүү иштеген окуучуларда тамгалык каталар менен үндүк каталарында айырма аз болот.

Көңүл буруунун алмашуучулугу начар иштеген окуучуларда тамгалык ката менен үндүк каталардын айырмасы чоң болот.

Мунун негизги фактору болуп теориядагы маалыматтарга маани бере турган болсок, адам баласы да калган жаныбарлар сыяктуу эле дүйнөнү 5 анализаторлор менен аңдап тааный алат (көрүү, угуу, жыт билүү, даам татуу жана тери сезүү).

Биздин шартта көрүү аркылуу тамганы таанып атсак, угуу аркылуу үндү тааныйбыз. Бирок көптөгөн адамдарда булар айрым учурларда анализаторлор ирети менен иштейт. Ошондуктан мугалимдер эксперименттин көрсөткүчтөрүнө жараша ар бир окуучуга жекече подходдорду жасоону сунуш кылабыз.

Көңүл бурууну текшерүүчү суроолор.

1. Көңүл бурууну психологияда түшүнүү
2. Көңүл буруунун табияты
3. Көңүл буруунун физиологиялык негиздери
4. Көңүл буруунун окуу процесиндеги негизи
5. Көңүл буруунун түрлөрү
6. Көңүл буруунун структурасы
7. Көңүл буруунун окуу жана тарбия жумушундагы оорду

Колдонулган адабияттар:

1. Гальперин П.Я., Кабылницкая С.Л., Экспериментальное формирование внимания. -М., МГУ, 1974.
2. Закиров А. Психологи боюнча практикум. Ош- 2005.
3. Нейрофизиологические механизмы внимания. Под ред. Е.Д.Хомский. -М., МГУ, 1979.
4. Страхов И.В. Воспитания внимания школьников. -М., 1998.
5. Хрестоматия по вниманию. М., МГУ, 1976.
6. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. -М., 1999.
7. Миңбаев К. Адам психологиясы. Ош-2000.
8. Практические занятия по психологии. Уч. пособие. Под ред. А.В.Петровского. -М., 1976.

Тема: Сезүү.

§1. Сезүү жөнүндө жалпы түшүнүк

Сезүү материалдык дүүлүктүргүчтөрдүн сезүү органдарына түздөн-түз таасир этишинен пайда болгон организмдин ички абалын жана тышкы заттардын айрым касиеттерин чагылдыруучу жөнөкөй психикалык процесс.

Сезүү жөнүндөгү окуу алгач таануу теориясынын бир бөлүгү катары философия илиминин тутумунда пайда болгон жана өнүккөн. Философиялык көз карашта сезүүнү кең мааниде кабыл алуу, чагылуу сыяктуу кубулуштардын курамында каралган. Биздин эрага чейин V кылымда, Гераклит, Протогорлор сезүүнү адам таануунун булагы катары эсептешкен. 18-кылымда болсо ал эмприкалык психологдордун негизги дискуссиялык темасына айланган.

Сезүү механикалык мааниде элементардык психикалык «кышчалар» катары эсептелип, ассоциациялык психологияда өзгөчө орунда турган. В.Вунд сезүү менен кабыл алууну бири-биринен айырмалап түшүнүп, кабыл алууну сезүү менен ассоциациялык байланышта караган. Сезүүнү субъективдүү идеалисттик мүнөздө талкулоо И.Мюллердин «сезүү органдарынын спецификалык энергиясы» деген теориясында борбордук орунду ээлеген. Мындай көз караш өз кезегинде В.И.Лениндин «Материализм жана эмприокритизм» деген эмгегинде сынга алынган. Адамды жаратылышты таануусу жөнөкөй жандуу байкоодон абстракттуу ой жүгүртүүгө, андан практикага өтүү жолу менен жүрөрүн В.И.Ленин өзүнүн «Материализм жана эмприокритизм» деген эмгегинде негизделген. Лениндик формула боюнча, жаратылышты жандуу байкоонун биринчи этабы сезүү, кабыл алуу, көңүл буруу менен тыгыз байланышта болгондугун мүнөздөйт. Сезүүсүз заттардын жана кыймылдардын ар түрдүү формаларын үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк болбойт.

Бирок сезүүнүн таануу процессинде киргендигине жана баш мээде анын физиологиялык табиятынын аныкталганына карабай, окумуштуулар ал кубулушка ишенбөөчүлүк менен карашкан. Сезүүдө ар качан кандайдыр бир белгисиздик, бүтпөгөндүк өкүм сүргөндүктөн, сезүү аркылуу жаратылыштын мыйзам ченемдерин аныктоого мүмкүн деген эмес дешкен. Анын себеби, биринчиден, сезүү заттардын элементардуу айрым элементи менен иш жүргүзгөндүгү,

экинчиден, сезүүнү илимий теориялык абстракциялоонун бир жолу гана катары эсептегендикте.

Адамдын таануу процесси ар дайым сезүүдөн башталат. Ал адамдын эсин, кабыл алуусун, кыялдануусун курулуш материалдары менен камсыз кылат. Алсак, оператор локатордун экранынан ак такты көрөт (сезет). Ал так-асмандагы белгисиз объектилердин бир касиети. Оператор көргөн (сезген) ак так аркылуу асмандагы объектиге толук мүнөздөмө берүүгө мүмкүндүк алат.

Заттардын айрым касиеттеринен адамдын тийиштүү сезүү анализаторлоруна таасир этип, чагылышынын натыйжасында сезүү пайда болот. Мисалы, адам бир секунданын 1/100 үлүшүндө тартылган нерсенин өзүн көрө албайт, бирок аны кандайдыр бир так, шоола түрүндө көрүү сезими менен туюуга үлгүрөт. Же адам өзүнө тааныш эмес бир тилди укканда, аны түшүнбөсө да, ал тилдин тыбыштык айрым касиеттерин (тембрин, интонациясын ж.б.) угуу органы аркылуу сезет.

Сезүү алгачкы, эң жөнөкөй таануу процессине кирүү менен жаш баланын психикалык жактан калыптануусуна чоң таасирин тийгизет. Окумуштуулар жаш балдардын жана айбандардын дүйнө таануу аракеттерин изилдеп, сезүү алардын курчаган чөйрөгө карата багыт алышынын эң алгачкы формасы экендигин далилдешкен. Жаңы төрөлгөн бала өзүнүн жашоосунун алгачкы күндөрүндө дүүлүктүргүчтөрдүн айрым гана касиеттерине жооп берет. Ошондой эле жаныбарлар предметтердин, кубулуштардын кээ бир касиеттерин чагылдыруу менен жашайт. Сезүү процессинде предметтердин тигил же бул жеке касиеттери кабыл алынат. Алсак, заттардын катуулугун, жумшактыгын, сыйдамдыгын, одур-бодурдугун, салмагын, температурасын, жытын, үнүн, түсүн, адам өзүндөгү ооруну, ач калууну ж.б.

Сезүү өзүнөн татаалыраак кабыл алуу, эс, ойлоо сыяктуу психикалык процесстердин пайда болушуна түрткү берет.

Адам тийиштүү органдарынын жардамы менен сезүү формасында ички жана сырткы чөйрөдөгү ар түрдүү информацияны алып турат. Сезүү органдары адамдын, жаныбарлардын айлана - чөйрөгө багыт алышына мүмкүндүк түзөт. Эгерде адам ал органдарынан ажырай турган болсо, сырткы дүйнөдө жана ички организмде эмне болуп жатканын сезбейт. Орус врачы С.П.Боткин, оң колунда гана

сезүүсү калган бир ооруга байкоо жүргүзгөн. Ал кечке чейин уктаган, ач калуу жана башка дүүлүгүлөр болгон эмес. Врачтар оорулуунун оң колу аркылуу тамактандырышкан.

Азыркы учурда космосту жана океандарды өздөштүрүү күчтүү темп менен өнүгүп жаткандыгына байланыштуу адамдын денесин сенсордук жактан айлана-чөйрөдөн толук ажыраткандан кийинки психикалык өзгөрүүлөрдү изилдөө боюнча тажрыйбалар жүргүзүлүүдө. Сенсордук ажыроо социалдык, географиялык, аргасыз, чыныгы, эксперимент деп бөлүнөт. Мындай жагдайлар адамдын психикасына түрдүүчө таасир этет. Ошентип, сезүү материалдык дүүлүктүргүчтөрдүн сезүү органдарына түздөн-түз таасир этишинен пайда болгон организмдин ички абалын жана тышкы заттардын айрым касиеттерин чагылдырган жөнөкөй психикалык процесстен турат.

§ 2. Сезүүнүн физиологиялык негизи

Сезүүнүн физиологиялык негизи болуп анализатордун иш системасы саналат. Анализатор – адамдарды курчап турган чөйрөнүн айрым касиеттерин үйрөнүүгө мүмкүндүк берүүчү аппарат. Ал сырткы жана ички чөйрөдөгү татаал кубулуштарды майда элементтерге ажыратат. Анализатор төмөндөгүдөй үч бөлүктөн турат:

Рецептор-
кабыл алуучу
тышкы аппарат - рецепио деген латын сөзү, кыргызча «кабыл алуу».

Рецепторлор - адамдын денесинде ар түрдүү жыштыкта жайланышкан. Бүткүл денесинде тери аркылуу басымдарды, таасирлерди кабыл алуучу 500000 рецептор бар. Бул ар бир см² аянтка 25 рецепторлор туура келет. Алардын дене бөлүктөрүндөгү жыштыгы ар башка: шыйрактын 1см² да 9-10, баштын 1см² да 165-300 рецептор орун алган. Колдун алаканы рецепторлорго айрыкча бай. Жылуулукту, сууктуку кабыл алуучу рецепторлордун саны - 280000. Булардын 30000-и жылуулукту, 250000-и сууктуку кабыл алат. Теринин сырткы бетинин 1см² -ында орто эсеп менен 6-23 рецептор бар. Алардын божомолдуу түрдө 2-23 сууктук, 3ү жылуулук рецептору. Ооруну кабыл алуучу рецепторлор 1см² - та 100 рецепторго чейин жетет.

Рецепторлор таасир этүүчү дүүлүктүргүчтөрдү алгачкы талдоо операцияларынан өткөрөт. Ар бир рецептор өзү төмөндөгүдөй жөндөмдүүлүктөргө ээ.

А) Белгилүү өлчөмдөгү гана энергияны жутат.

Б) Өзүнүн физика-химиялык составын өзгөртөт.

В) Пайда болгон химиялык энергияны электрдик потенциалга айландырууга аракеттенет. Бир эле анализаторлордун өзүндө бир нече рецептор болот. Көрүү анализаторлорундагы көздүн торчосунда колбочка, таякча (палочка) сыяктуу рецепторлор бар.

Анализатордун экинчи бөлүгү - борборго умтулуучу жол. Бул жол рецептордо пайда болгон нервдик дүүлүгүүнү баш мээнин жарым шарындагы керектүү участогуна жеткизет.

Келтирген анализатордук үч бөлүк, өз ара аракеттенгенде гана сезүү эффективдүү жүрөт. Эгер алардын бир звеносу иштен чыкса, адам майып болуп калат. Ошентип, анализатордун бөлүктөрүнүн аракеттерине таянып, сезүү процессинин пайда болушун төмөндөгүдөй элестетсе болот. Адамды курчап турган заттар, кубулуштар түздөн-түз же обочо аралыктан химиялык, физикалык жолдор менен кайсы бир рецепторго таасир этет. Дүүлүктүргүч нервдик дүүлүгүүгө айланып, борборго умтулуу өзүнчө нервдик жолдор аркылуу баш мээдеги борбордук аппаратка берилет. Анда информация кайра иштелип, объективдүү тышкы дүүлүктүргүчтүн субъективдүү образы жаралат. Демек, сезүүнүн натыйжасы болгон аң-сезимдеги субъективдүү образ реалдуу нерсенин өзү, аны таанууга толук мүмкүнчүлүгү жетет.

§ 3. Сезүү жана чагылуу теориясы.

Көп кылымдардан бери таануу процесси материалисттер менен идеалисттердин ортосундагы талаш-тартыштын объектиси болуп келген. Ага таануунун алгачкы баскычы болгон сезүүнүн табиятын түшүнүү да кирет. В.И. Лениндин чагылуу теориясы сезүүнүн маңызын түшүнүүгө жана жалпы эле психология илимине методологиялык негиз болуп саналат.

Материалисттер адамдагы сырткы дүйнө жөнүндөгү маалыматтардын, заттардын аң-сезимде чагылуусу алардын чыныгы копиясы (көчүрмөсү) катары карашкан.

Идеалисттер болсо: «Адам өзүн курчап турган заттардын, кубулуштардын чыныгы касиеттерин таанууга кудурети жетпейт, анткени адамдагы зат жөнүндөгү

маалыматтар алардын символдору, белгилери, үрүл-бурул элестери гана боло алышат», - дешкен.

Чынында, сезүү адамды тышкы дүйнө менен байланыштырып, тийиштүү информацияларды баш мээге кийирип туруучу «эшик» болуп саналат. Ал эми идеалисттер сезүү менен тышкы дүйнөнүн ортосун ажыратып турган дубал дешкен. Дүүлүктүргүчтөр сезүү органдарына таасир эткенде, адам реалдуу заттардын өзүн эмес, сезүү органдарында жүрүүчү абалды гана байкоого күчү жетет деп, сезүүнүн тааниткыч кызматын, адамдын таануу мүмкүнчүлүгүн жокко чыгарышат.

Мындай идеалисттик ойду биринчи жолу философ Д.Ж.Беркли негиздеген. Ал «мен заттарды караганымда, сезүү органдарымда жүрүүчү өзгөрүүлөрдү гана байкоого мүмкүнчүлүгүм болот» дейт. Анын көз карашын немец философу **И.Кант** да уланткан. Кыскасы, идеалист философтордун ойлоруна ишенсек, адам иллюзиялардын дүйнөсүндө жашап жаткандай туулат.

Идеалисттик философиялык ой жалаң гана теориялык деңгээлде жашабастан, аны физиология илиминде фактылар менен далилдөөгө аракеттенген физиологдор да болгон. Алардын бири - И.Мюллер. Ал төмөкүдөй фактыларды келтирет. Көзгө түрдүү дүүлүктүргүчтөр менен таасир эткенде, алардын түрүнө көз - каранды болбогон сезүү пайда болгон. Тескерисинче, бир эле дүүлүктүргүч бир нече сезүү органдарына таасир этсе, анда ошол сезүү органына туура келген сезүү процесстери пайда болгон. Ошентип, сезүү органдарынын иштөөсү дүүлүктүргүч түрүнө көз каранды болбогон. И.Мюллер ушул физиологиялык далилге таянып, өзүнүн «Сезүү органдарынын спецификалык энергиясы» деген жобосун илимге тартуулаган. Анын оюнча, адамда пайда болгон сезүү - таасир этүүчү дүүлүктүргүчтөргө көз каранды болбогон сезүү органдарынын спецификалык энергиясы.

Ал эми В.И.Ленин мындай туура эмес пикирди төгүнгө чыгарып адамдагы информация тышкы дүйнөнүн аң-сезимдеги чыныгы копиясы экендигин, тышкы дүйнөнү так чагылдыруу сезүү органдарынын туура иштешине жараша болорун, аларды туура танууга мүмкүн экендигин далилдеген.

И.Кант (1724-1804) – немец философу, немецтик классикалык идеализмдин негиздөөчүсү.

§ 4. Сөзүүнү классификациялоо.

Сөзүүнүн пайда болушундагы анализаторлорго жана алардын иш-аракетинен карай сөзүүнүн беш түрү кездешет.

Көрүү сөзүү. Көрүү - сөзүү рецептордун кызматын аткарган жарык толкунунун карек аркылуу көздүн торчосуна таасир этишинен пайда болот. Анын жардамында заттын түрү, формасы, өлчөмү, аралыгы кыймылы жана мейкиндик жөнүндө маалымат алынат. Көз торчонун борбордук бөлүгү болгон өзгөчө нерв клетка колбочка жарык толкунунун таасиринде дүүлүккөндө түс спектрлерин сезет. Көз торчосунун четтеринде жайланышкан таякча нерв клеткасы ак, кара, боз түстөрдү чагылдырат.

Угуу сөзүү. Кулак сырткы, ортонку жана ички кулак деп аталган бөлүктөрдөн турат. Ички кулактын ичинде болжолу 24000 туурасынан жаткан булалардан турган мембрана жайланышкан. Куракка таасир эткен үн толкуну бул алардын бирин термелтип, үн сөзүүсүн пайда кылат. Адам баласынын кулагы секундасына жыштыгы 16дан 20000 герцке барабар болгон толкунду туюуга жөндөмдүү.

Тери сөзүү. Териде жана ооздун, мурундун былжыр челдеринде туюндургуч рецепторлор бар. Алар аркылуу адам жылуулукту, сууктукуту, ооруну сезет. Тери сөзүүнү рецептору болуп теринин түрдүү жеринде жана былжыр челдерде жайланышкан нервдик акыркы учтары сөзүүчү чекиттер кызмат аткарат.

Даам сөзүү. Даам таттыргыч рецепторлордун жыйындысы даам таттыргыч бүчүрлөрдө жатат. Бул бүчүрлөр тилдин былжыр челинин быдырларында – даам таттыргыч бүдүрлөрдө жайгашкан. Булар айрыкча тилдин учунда, капталдарында жана түп жагында, кулкундун жана көмөкөйдүн керегесинде көп. Тилдин алды жагы таттууну, түп жагы ачууну, каптал жактары кычкылды, тилдин учу менен каптал жактары туздууну кабыл ала тургандыгы аныкталган. Даам таттыргыч рецепторлор сууда же шилекейде ээриген заттардын таасири менен дүүлүгөт.

Жыт сөзүү. Мурун көңдөйүнүн былжыр челинде көптөгөн жыт сөзүүчү рецепторлору жайгашкан. Булар газ түрүндөгү жыттуу заттар менен дүүлүгөт. Аба аркылуу мурун көңдөйүнүн былжырлуу челдерге өткөн жыт нерв клеткаларына таасир анда таанылат. Кээ бир жыттар абанын

30млрд, бөлүгүнүн бир бөлүгүндө болсо да, жыт алдыргыч рецепторлор кабыл алышат.

Адамдын жүрүм-турумун башкарууга, дүйнө образдарын түзүүсүнө карай сезүү төмөндөгүдөй бөлүнөт:

Экстероцептивдүү (латын сөзү, экстеро, рецептор деген эки латын сөзүнөн турат, кыргызча «сырткы», «кабыл алуучу» маанилерин берет) сезүү. Англиялык физиолог Ч.Шерингтон психология илимине сезүүнүн үч түрүн киргизген. Алардын бири – экстероцептивдүү сезүү. Мында адамдын денесинин сыртында жаткан рецепторлорго тышкы дүүлүктүргүчтөр таасир этип, сезүү пайда болот. Өз кезегинде сезүүнүн бул түрү жанашадан (контрактуу) сезүү жана обочодон (дисттактуу) сезүү болуп экиге бөлүнөт. Жанашадан (контакттуу) сезүүдө таанылуучу, үйрөнүүлүчү объектилер рецепторлорго түздөн-түз таасир этет, аны менен жанаша турат. Буга даам татуу, тери сезүүлөрү мисал боло алат. Обочодон (дистанттуу) сезүүдө дүүлүктүргүчтү пайда кылуучу объектилер сезdirгич анализаторлордон обочо, белгилүү бир аралыкта турат, жанашкан түрдө келбейт. Буга көрүү, угуу ж.б. сезүүлөр кирет.

Интероцептивдүү (ички) сезүү - бул адам организмнин абалы жөнүндө маалымат берет.

Проприоцептивдүү сезүү - адамдын организмнин жайгашкан ордун жана кыймылдатуучу аппараттардын абалдарын (тең салмактуулукту, чыңалуу, деңгээлин, булчуңдардын тартылуу абалдарын ж.б.) анализдейт.

Органикалык сезүү - адамдын ички органдарынын абалын (ачкалыкты, суусагандыкты, бир жеринин ооругандыгын көңүл айланууну, абанын жетишпей калышын) чагылдырат.

§ 5. Сезүүнүн психо-физиологиялык закон ченемдүүлүктөрү

Сезүү көп түрдүүлүгүнө карабай, белгилүү ички закон ченемдүүлүктөргө ээ.

Алар: Сезгичтик жана сезүү босоголорунун (чектеринин) ортосундагы байланыш.

Адаптация жана контрастуулук кубулуштары.

Сезүүнүн өз ара таасир этиши.

Сезүүнүн төмөнкү негизги. Бардык дүүлүктүргүчтөр сезүүнү пайда кыла бербейт. Адамдын денесине чексиз майда чандар конот, бирок сезүүнү пайда кылбайт, анткени алардын

дүүлүктүргүч күчү чектен төмөн. Ар бир анализатор белгилүү чектеги дүүлүктүргүч күчтү талап кылат. Эгер таасир этүүчү күч чектен ашып кетсе, нормалдуу сезүүнүн ордуна ал органда оору сезими пайда болот.

Сезүүнүн төмөнкү чеги деп адамда алгачкы сезүү пайда кылууга себепкер болуучу эң кичине дүүлүктүргүчтүн күчүнүн негизинде пайда болгон сезүү процессин айтабыз. Ал анализаторлордун абсолюттук сезгичтигин көрсөтөт. Сезүүнүн төмөнкү чеги канчалык кичине болсо, адамдын сезгичтиги ошончолук жогору болот.

Сезгичтикти аныктоо үчүн практикада эки метод колдонулат. Биринчиси – табигый жагдайда аныктоо. Мисалы, изилденүүчүнүн колуна сезүүнү пайда кылбай турган эң кичине жүк берилет. Аны акырындап көбөйтүп отуруп, салмак сезилгенде, токтотобуз. Ушул жүк тери анализаторунун төмөнкү чегин аныктоо үчүн кол сааттын үнү угулганга чейин жакындата беребиз. Сааттын кагышы угулгандан кулакка чейинки аралык угуу анализаторунун төмөнкү чегин мүнөздөйт.

Сезгичтикти аныктоонун экинчи усулунда атайын жасалган куралдар пайдаланылат. Угуу анализаторунун сезгичтигин үн генератору, тери анализаторунун сезгичтигин эстеziометр менен өлчөйт.

Абсолюттук сезгичтик менен босогонун ортосунда тескери көз карандылык бар. Ал формула түрүндө төмөндөгүдөй туюнтулат:

$$E=1/P,$$

E - абсолюттук сезгичтик, P - дүүлүктүргүчтүн чегинин чоңдугу.

Турмушта ар бир анализатордун абсолюттук сезгичтиги аныкталат. Адамдын көзү түндө 45,7 км аралыкка күйүп турган шамдын жарыгын көрүүгө жөндөмдүү. Бул аралык – көздүн абсолюттук чеги. Бирок көрүү анализаторунун абсолюттук сезгичтиги ар кандай чоңдуктагы заттарга катары түрдүүчө болот. Завод турбасын 15-20км, көп кабаттуу үйдү, 8-10км, бир кабаттуу үйдү 5-8км, жалгыз адамды 4км, адамдын жалпы караанын 2км, адамдын колу, бутунун кыймылын 700 метрден, баш кийимин 400м, бети баштын түзүлүшүн, кийимдин түсүн 300м, адамдын бетин, колдун манжаларын 200м, дубалдагы кирпичтин формасын, жыгачтын

жалбырагынын түсүн 100м, көздүн, мурундун, манжаларды 60м, ээкти 20м аралыктан көрөт.

Угуу анализатору кол сааттын кагышын 6,1м аралыктан угат. Даам татуу анализатору 1136, 5л сууга аралашкан, 28,3гр, гуанина сульфатынын аралашмасын сезет. Жыт сезүү органы алты бөлмөлүү үйгө чачылган 0,001гр, жыттуу затты сезет.

Ошентип, дүүлүктүргүчтүн күчү белгиленген чекке жетпесе, адамда сезүү пайда болбойт, баш мээге жетпейт. Бирок мындай аз таасирге ээ болгон дүүлүктүргүчтөр адамдын турмушунда белгилүү роль ойнойт. Көп учурда начар таасирдүү дүүлүктүргүчтөр адамдын турмушунда белгилүү болот. Ал эми кандайдыр бир себептерден улам баш мээде кабыл алынып, анда таяныч борборлор түзүлөт. Ал борборлор адамдын иш- аракетин башкарууга жөндөмдүү. Адамда галлюцинацияларды же туура эмес кабыл алууларды иллюзияларды пайда кылат. Айрым адамдар чектен төмөн дүүлүктүргүчтөрдү кабыл алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ал **дегустатордук** жөндөмдүүлүк деп аталат.

Сезүүнүн жогорку чеги болуп адамдын сезүү жөндөмдүүлүгүн жок кылуучу максималдуу күчү аталат. Эгер дүүлүктүргүчтүн күчү чектен ашып кетсе, адамдын сезүү органдарына доо келтирет. Күчтүү жарыктан көз, жогорку күчтөгү үндөн кулак майып болуп калат.

Салыштырмалуу сезгичтик (чектин айырмасы). Сезүү органдарынын төмөнкү, жогорку жана абсолюттук сезгичтиктери жеңил аныкталат. Ал эми салыштырмалуу сезгичтикти өлчөө турмушта бир топ кыйынчылыкты туудурат. Мисалы, үй бир шам менен жанып турган учурда, экинчи шамды дагы жаксак, жарыктын өзгөрүш айырмасы оңой байкалат. Тескерисинче, бир канча лампочкалар жагылган үйгө кошумча дагы бир лампочканы жандырса, жарыктануунун айырмасын билүү өтө кыйын. Ошондуктан салыштырмалуу сезгичтин айырмасын өлчөө жолун билүү зарыл. Босогонун айырмасы сезүүнү пайда кылуучу эки дүүлүктүргүчтүн минималдуу айырмасын билдирет. Аны практикада мындайча аныктоого болот. Адамдын көзүн танып, колуна тараза табагын байлап, ага бир килограммга жакын жүк салынат. Салмакты туйдуруп алып, алгачкы жүктүн үстүнө акырындап 5, 10, 20, 30, 40 граммдык жүктөр

салына берет. Жүк кошуу изилденүүчү салмактын оорлошконун сезгенге чейин улантылат, анан токтотулат ж.б.

Билимди текшерүүчү суроолор.

1. Сезүү процессинин психикалык теориядагы мүнөздөлүшү.
2. Сезүүнүн физиологиялык негизи.
3. Сезүү жана чагылуу теориясы менен негизделиши.
4. Сезүүнүн класстары.
5. Сезүүнүн закондору.

Колдонулган адабияттар.

1. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии - М., 1999 стр.163-225.
2. Общая психология. Уч. под ред. А.В. Петровского - М., 1987 с тр. 247-265.
3. Ананьев Б.Г. Теория ощущений. - Л., ЛГУ, 1961.
4. Закиров А. Психология боюнча пратикум. Ош- 2005.
5. Лурия А.Р. Ощущение и восприятие. - М., 1978.
6. Хрестоматия по ощущению и восприятию. - М., 1975.

Тема: Кабыл алуу

§ 1. Кабыл алуу жөнүндө жалпы түшүнүк

Адам өзүн курчап турган дүйнө жөнүндөгү алгачкы маалыматтарды жалаң гана сезүү процесси аркылуу үйрөнбөстөн, кабыл алуу аркылуу да үйрөнөт. Эгер сезүү менен адамзаттын айрым касиеттерин, өзгөчөлүктөрүн гана билүүгө мүмкүндүк алса, кабыл алууда ошол зат жөнүндө жалпы түшүнүккө ээ болот. Мисалы, адам күндү кабыл алат, ал аминин жарыгын көрүү анализатору менен сезет. Канттын өзүн кабыл алат, даамын сезет.

Адам объективдүү чындыктагы заттардын айрым касиеттери менен аз мамиледе болгону менен, алардын бардык белгилерин бөлүктөрүн бирдикте кабыл алат, бүтүн катары тааныйт. Ошондунган Ф.Энгельс заттын сапаттары өзүнчө жашабастан, чексиз сапатка ээ болгон зат гана жашарын белгилеген. Предметтер, кубулуштар өздөрүнүн чексиз касиеттери менен баш мээде чагылып, нерсенин бүтүн бир образын берет. Адамдын мындай жөндөмдүүлүгү кабыл алуу деген психологиялык категория аркылуу туюнтулат.

Кабыл алуу сезүүсүз ишке ашпайт. Генетикалык жактан сезүү биринчи, кабыл алуу экинчи. Кабыл алуу болбогон жерде сезүү пайда боло берет. Алсак, катуу уйкуда жаткан адам будильниктин унун угуу анализаторунун жардамы менен угат. Кийин көрүү сезүүсү аркылуу сааттын жебесин көрөт. Акырында пайда болгон бардык дүүлүктүргүчтөр баш мээге берилип, заттын субъективдүү образын пайда кылат.

Сезүү менен кабыл алуу бири-биринен айырмаланат. Сезүү адамдын өзүндө жатат. Ал эми кабыл алуу кабыл алынуучу заттын касиети, анын образы мейкиндикте чектелген. Сезүүнүн пайда болушунун жыйынтыгы айрым-айрым касиет түрүндө сезимде (үндү жарыкты) байкалат, ал эми кабыл алуунун жыйынтыгы бири-бири менен байланышкан үчүн образдарды жаратат. Сезүү өзүнчө спецификалуу анализаторлор менен байланышта болуп, алардын айрымдарына берилген дүүлүгүүнүн натыйжасында пайда болот. Кабыл алуу болсо бир нече анализатор менен байланышын, алардын биргеленген аракеттеринин жыйынтыгы катары көрүнөт. Кабыл алуу менен сезүү (философиялык жактан) таануу аспектисинен караганда бирдей өз ара айырмаланбайт. Ал эми психология илиминде бул түшүнүктөрдүн айырмасы принципиалдуу мааниге ээ.

Гештальт психологдор кабыл алууну таануунун алгачкы формасы, ал эми сезүүнү абстрактуу кабыл алууга керектүү модель катары карашат. Материалисттер сезүүнү таануунун алгачкы формасы деп кабыл алууну сезүү менен маанилеш түшүнүшөт.

Ошентип, кабыл алуу – бул заттардын, кубулуштардын сезүү органдарына түздөн-түз таасир этишинин натыйжасында алардын касиеттеринин, бөлүктөрүнүн баш мээде бирдиктүү, жалпы чагылышы, же айрым анализаторлорго, анализаторлордун системасына түздөн-түз таасир этүүдөн пайда болгон заттардын кубулуштардын процесстердин субъективдүү образы.

Кабыл алууну сезүүнүн жөнөкөй гана суммасы жана адамды курчап турган затты пассивдүү чагылдыруучу процесс катары кароо жаңылыштык. Ал реалдуу дүйнөнүн адамдын аң-сезиминде татаал, активдүү, ойлонулган мүнөздөгү чагылышы болуп эсептелет. Ошондой эле аны адамдын акыл иш-аракетинин бир түрү катары караган оң. Курчап турган дүйнөнү терең таануу, кабылдоо адамдын жалпы психикалык турмушунун мазмунуна, анын иш-тажырыйбасына, маалыматтардын камына көз каранды. Кабыл алуунун мүмкүнчүлүгүн кеңейтүүнү социалдык-психологияда **апперцепция** аркылуу түшүндүрөт.

Апперцепция

– латын сөзү,
кыргызча
«кабыл алууга
кошумча» деп
айтылат.

Бул түшүнүк илимге немец окумуштуусу Г.Лейбниц тарабынан киргизилген. Курчап турган дүйнөнү терең таануу, кабылдоо адамдын жалпы психикалык турмушунун мазмунуна, анын иш-тажырыйбасына, маалыматтардын маңызына көз каранды. Кабыл алуунун мүмкүнчүлүгүн кеңейте турган мындай социалдык - психологиялык түшүнүк психологияда **апперцепция** деп аталат.

Апперцепция убактылуу жана туруктуу апперцепция болуп экиге бөлүнөт. Туруктуу апперцепция адамдын индивидуалдуу, туруктуу өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу. Мындай өзгөчөлүктөргө, биринчиден, личносттун көз карашы, ишеними, асылдык табити (кооздук сезими), шыгы кирет. Экинчиден, адам жашаган өлкөдөгү социалдык саясий түзүлүш, кишинин коомдук турмушта ээлеген орду, кесиби жана саясий-маданий деңгээли да туруктуу апперцепцияга

таасир этет. Мисалы, гезитке чыккан бир эле макаланын мазмунун ар башка өлкөдө жашаган адамдар ар башка кабыл алат, ар башка чечмелейт. Же тажрыйбалуу токой кыюучунун бир кароо менен дарактын түрүн, кай жакты көздөй жыгыларын аныктай тургандыгын эстейли.

Туруктуу апперцепция окуянын мазмунуна жараша өзгөрүп турушу да мүмкүн. Алсак, бир учурдагы ынак достор катуу араздашуудан кийин бирин-бири начар кабыл алып апперациялар өзгөрүп кетет.

Убактылуу апперцепция кабыл алууну пайда кылуучу конкреттүү кырдаалга, керектөөгө талапка, каалоого жана сезимге көз каранды. Эгер адамды коркуу сезими бийлеп турса, коркунучсуз нерселер да коркунучтуу көрүнөт.

§ 2. Кабыл алуунун табияты

Кабыл алуунун табиятын аныктоодо, негизинен, карама каршы эки көз караш белгилүү. Биринчиси -метафизикалык, экинчиси -эмприкалык көз караш.

Метофизиктер адам төрөлгөндөн баштап эле дүйнө жөнүндөгү айрым маалматтарга ээ дешет. Реалдуу зат менен эч мамиледе болбой туруп эле анын закон ченемдүүлүктөрүн билуу, дүйнөлүк ачылыштарды жасоо мүмкүнчүлүгүн айтышат. Чынында, кээ бир геометриялык теориялар, гипотезалар андай жолдор менен ишке ашат. Айрым жаныбарлар керектүү тажрыйбага ээ болбой туруп туулгандан аз убакыттан кийин коркунучтан коргонууну жана макулдуктарга кол салууну билет, бул жөндөмдүүлүктү үйрөнүүгө убакыт талап кылынбайт. Куштар болсо бир континенттен экинчи континентке учуп өтүүдө жолдогу тоскоолдуктарга биринчи туш келгенине карабай, учу жолунан адашпайт. Жаныбарларда, канаттууларда мындай жөндөмдүүлүктөр, жашоого керектүү тажрыйбалар мурас катары тукум куучулук механизмдери аркылуу өтөт.

Эмпириктер адамга керектүү бардык маалыматтар сенсордук тажрыйбага таянат, кабыл алуу тубаса мүнөзгө ээ болбостон, окутуунун, тарбиялоонун негизинде пайда болот деген идеяны жакташат. Албетте, бул ойду далилдей турган фактылар да турмушта көп кездешет.

С. Б. аттуу киши 52 жашка чейин көзү азиз жашаган. Ал велосипед тебүүнү билген, таяксыз көчөлөрдө сейилдеген, ордунда турган машиналарды эркин аралап баскан,

куралдары менен айрым нерселерди жасаган, машиналарды кыйналбай алардын, түрлөрүн так ажырата алган. Көзүнө операция ийгиликтүү жасалгандан кийин, ал алгач врачтын үнүн угуп, өзүн көрө алган эмес, күңүрт нерселерди гана байкаган. Белгилүү убакыт өткөн соң, көздүн кызматы калыбына келе баштайт. Бирок шашып кеткенде өз көзүнө ишенбей, аны жумуп, азиз учурундагы ориентирлер менен аракеттенген. Соо адамдар окуган китептерди окууга көнгөн эмес. Акыры абалы күндөн-күнгө начарлап, отуруп, үч жылдан кийин каза табат. Ошентип, адам ык-машыгуулардын, окуунун, тарбиянын, түрдүү мамиленин негизинде өз чөйрөсүндө кенен, эркин жашоого жетишет. Ушундай фактыларга таянуу менен Р.Л.Грегори «Көз жана мээ» деген эмгегинде адамга туулгандан баштап эмне берилерин жана окуунун жардамы менен эмнеге ээ болорун аныктоо кыйын экендигин белгилеген.

§ 3. Кабыл алуунун физиологиялык негизи

Кабыл алуунун физиологиялык негизи болуп анализаторлордун комплекстүү иш аракети саналат, тактап айтканда, сезүү процесси сыяктуу рефлектордук процесс. Белгилүү окумуштуу И.П.Павлов кабыл алуунун физиологиялык негизин объективдүү дүйнөдөгү кубулуштардын, заттардын рецепторлорго таасир этишинен баш мээнин жарым шарында пайда болуучу убактылуу нервдик байланыштар, шарттуу рефлекстер түзө турганын негиздеген.

Кабыл алуунун негизинде эки убактылуу нервдик байланыш жатат. Биринчисине бир анализатордун деңгээлиндеги нервдик байланыш, экинчисине бир нече анализаторлордун деңгээлиндеги убактылуу байланыш кирет. Биринчиси организмди модалдуу (модальность) комплекстүү дүүлүктүрүүлөрдөн келип чыгат. Ага угуу анализаторуна таасир эткен айрым үндөрдөн турган музыкалык күүлөрдү кошууга болот. Мында бир татаал дүүлүктүргүч аракеттенет. Ал эми бир канча анализаторлордун ортосундагы нервдик байланышта комплекстүү дүүлүктүргүчтөр түрдүү анализаторлорго таасирин тийгизе алат, дүүлүктүрөт.

§ 4. Кабыл алуунун негизги өзгөчөлүктөрү

Кабыл алуунун негизги өзгөчөлүктөрүнө предметтүүлүк, бүтүндүк, туруктуулук жана, ойлонуучулук касиеттер кирет.

Кабыл алуунун предметтүүлүгү нерсени кабыл алуудан пайда болгон ойдуң, элестин, издин ошол реалдуу заттын касиеттерине дал келүүсүн чагылдыра алган адамдын жөндөмдүүлүгүн билдирет.

Кабыл алуунун предметтүүлүгү - нерсенин фондон ажырап турушунан ачык байкалат. Кабыл алуучу нерсе бирдей мааниге ээ болгон эки түзүүчүдөн турат. Биринчиси – кабылдануучу нерсе (зат) ал алдынкы планда бардык касиеттери менен өзгөчөлөнгөн абалда болот. Экинчиси – фон, кабыл алынуучу нерсенин артындагы касиеттери толук белгисиз, ачык байкалбаган бир канча объектилердин суммасы.

Нерселер (китеп, танка, адам) адамдын аң-сезиминде анын субъективдүү ой жүгүртүүсү катары чагылбастан, объективдүү, аң-сезимге көз карандысыз жашаган зат катары кабыл алынат. Ансыз кабыл алуу адамдын практикалык турмушунда ага багыт берүүчү кызматты аткара албайт.

«Көрүү нервине таасири таасир эткен жарыктык - дейт Ф.Энгельс, көрүү нервинин субъективдүү үлүгүсү катары эмес көздөн сырткары жашаган заттын объективдүү формасы катары кабыл алынат».

Кабыл алуунун предметтүүлүгү тубаса мүнөзгө ээ эмес. Заттын предметтүүлүгүн кабыл алууда негизги ролду кыймыл жана тери сезгичтиги ойнойт. Жаш баланын психикалык жактан өнүгүүсүндө кабыл алуунун предметтүүлүгү чоң мааниге ээ. Бала айлана - чөйрөсүндөгү нерселердин, заттардын бар экендигин тааныйт. Өзүнө керектүү заттарды башкалардан айырмалап, ага ээ болуу үчүн аракеттенет. Балдардагы мындай аракеттер алардын психикалык жактан өнүгүшүнө түрткү берет.

Кабыл алуунун бүтүндүк касиети. Бул кабыл алуу учурунда сезүү органдарга таасир этпеген кубулуштардын, предметтердин жана алардын касиеттеринин жетишпеген элементтерин элестетүүнүн, алгачкы маалыматтын, тажрыйбанын жардамы менен толуктоого жумшалган адамдын психикалык иш аракетин түшүндүрөт.

Адатта адам нерсени бүтүн, бирдиктүү кабыл алат. Анан айрым элементтерин, касиеттерин, териштирет, кем белгилерин толуктайт. Кабыл алуунун бүтүндүгүн мейкиндиктеги бир нече чегиттерди сызыктар менен бир бүтүн фигурага бириктирген мүнөздө элестетсе болот. Же айталы, адам телефон менен сүйлөшүп жатканда, айрым сөздөр угулбай калышы мүмкүн. Бирок угулбаган сөздөрдү угулгандары менен байланыштырып, эмне жөнүндө сөз болуп жатканын толук түшүнөт.

Адам таануунун концепцияларына өз салымын кошкон. Онтопсихология, курак жана дифференциялык психологиянын жалпы биригүүсүн изилдеген авторлор.

Б.Г.Ананьев
(1907-1972) -
орус элинин
психологу.
Бехтеревдин
окуусун
улантуучулар-
дын бири.

Л.И.Котляров жана **Б.Г.Ананьев** - кабыл алуунун бүтүндүк касиети акырындык менен пайда болорун далилдешкен окмуштулар Предмет туура образга ээ болуу үчүн, адам аны, биринчиден, изилдейт, экинчиден, көзү менен көрүп колу менен кармап туят. Бул аракеттер затты туура кабыл алууга түрткү берет. Адам мурда кабылданган затты кайрадан кабыл алганда, анын изилдөөчү аракеттери кескин түрдө азаят, зат жөнүндө түшүнүк тездейт. Мисалы, азиз төрөлгөн адам көрүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгондо, ага тааныш заттын чоңдугу, формасы, көлөмү, жөнүндө биринчи эле көргөндө туура түшүнүк бере албайт. Аны кармап көрүп, изилдөөдөн өткөрүүгө тийиш.

Кабыл алуунун туруктуулугу кабыл алуу шартын кескин түрдө өзгөрткөн учурда нерсенин касиеттеринин салыштырмалуу туруктуулукта калуу өзгөчөлүгүн түшүндүрөт. Заттардын образдарынын кабыл алуу шартына салыштырмалуу көз каранды эместиги кабыл алуунун туруктуулугун мүнөздөйт.

Туруктуулук касиети заттын формасын, түсүн жана чоңдугун көрүү анализатору аркылуу кабыл алууда ачык байкалат.

1. Түстү кабыл алуу жарыктын түшүү мүнөзүнө көз каранды болбостон, заттын алгачкы түсүнүн туруктуу калышын белгилейт. Мисалы, ак кагаз күчтүү жарыкта да, караңгылыкта да, кара булганыч нерсени сүртүп салганда да

ак боюнча, көмүрдүн кичинекей сыныгын кандай шартта болсо да, көмүр катары кара түстө кабыл алабыз.

2. Чоңдукту кабыл алуу объект кандай аралыкта жайланышына карабай, анын чыныгы чоңдугу салыштырмалуу туруктуу болот. Адам 3,5 метр же 10 метр аралыкта турса да, көз торчосуна түшкөн кичине элесине карабай, анын чыныгы чоңдугу туура кабылдана берет.

Чоңдукту кабыл алуу көздүн торчосуна түшкөн сүрөттөлүшүнө гана көз каранды болбостон, көз булчундарынын чыңалуусуна жана башка заттар менен болгон салыштырма катышка да байланыштуу.

3. Заттын формасын кабыл алуу анын мейкиндиктеги абалынын өзгөрүшүнө карабай, формасынын алгачкы абалда калуу өзгөчөлүгүн билдирет. Айталы, тарелка мейкиндикте жайланышына карай бирде эллипс, бирде айлана формасында көрүнсө да, анын тегерек экенин тана албайбыз.

Кабыл алуунун туруктуулугу тубаса мүнөзгө ээ эмес. Тарбияга, көнүгүүгө байланыштуу. Психологдор калың токойдо жашашкан кишилерди тегиз талаага алып келип, же жалгыз жерде жашаган адамдарды көп кабаттуу үйдүн 16-17 кабатына чыгарып, алыста турган нерселерди көрсөткөндө, алар предметтердин чыныгы өлчөмдөрүн айта алышкан эмес. Улгайып калган азиз адам көрүү сезимине ээ болгондо үйдүн 10-12 кабатынан секирүүгө аракеттенген. Ал үчүн 10-12 кабаттан жерге чейинки аралык кичине жер сыяктуу сезилген.

§ 5. Кабыл алууну классификациялоо

Кабыл алуу төмөнкүдөй эки багытта классификацияланат:

1. **Кабыл алууда негизги роль ойногон анализаторго карай көрүү, жыт сезүү, угуу, даам татуу, тери сезими жана кинестезикалык кабыл алуулар болуп алтыга бөлүнөт.**

2. **Материянын жашоо формасына карай мейкиндикти, убакытты, кыймылды кабыл алуу деп үчкө бөлүнөт.**

Мейкиндик кабыл алуу. Марксизм-ленинизм классиктеринин пикири боюнча, мейкиндик – материянын жашоо формасынын бир түрү. Материалдык дүйнөнүн предметтери мейкиндикте белгилүү орунду ээлеп, адамга жана башка заттарга карай белгилүү аралыкта жайланышат. Алар тийиштүү чоңдукка, көлөмгө, формага ээ. Адамдын аң-сезиминде заттардын мейкиндик касиеттеринин (чоңдук,

көлөм, форма) чагылуусу мейкиндикти кабыл алуу деп аталат. Мейкиндикти, убакытты кабыл алуунун физиологиялык негизи болуп бир канча сезүү органдарынын биргелешкен иш-аракети жана баш мээнин чоң жарым шары саналат.

Чондукту кабыл алуу. Мейкиндикте жайланышкан заттардын өлчөмүн кабыл алуунун өзгөчө закон ченемдүүлүктөрү бар. Биринчиден, заттын өлчөмүн көрүү көздүн торчосуна түшкөн сүрөттөлүштүн чоңдугуна жаш зат менен көрүүнүн ортосундагы аралыкка байланыштуу. Ар башка чоңдуктагы зат бирдей аралыкта жайланышса, көзгө чоң заттан, чоң, кичине заттан кичине сүрөттөлүш түшөт. Түрдүү аралыктан орун алса, көрүү анализаторуна жакын турган кичине өлчөмдөгү заттын көздүн торчосунда чоң сүрөттөлүш чоң өлчөмдөгү заттан жерден алыс турса) кичине сүрөттөлүш чагылат. Экинчиден, заттын өлчөмүн кабыл алуу аккомодация жана конвергенция мыйзамы менен жүрөт.

Аккомодация - түрдүү аралыкта жайгашкан заттарды так ажыратуудагы көздүн ылайыкташуусу. Тактап айтканда,

Аккомодация – латын сөзү, кыргызча «ылайыкташуу, ыңгайлашуу».

көз торчосуна түшкөн сүрөттөлүштү так фокустоо максатында көздүн чечекейинин ийрилигинин өзгөрүшү. Башкача айтканда, аккомодация чечекейдин (көз хрусталигинин) ийрилигинин (кривизна) түрдүү аралыктагы заттарды кабыл алгандагы өзгөрүшүн түшүндүрөт.

Адамга жакын жайланышкан заттарды караганда, чечекейдин ийрилиги кеңейет, алыскы заттарды караганда, тескерисинче, кичиреет. Аккомодация – заттар адамдан 5-6 метр аралыкта турганда аракетке кире турган кубулуш.

Конвергенция – көздүн көрүү шоолаларынын - затка карай багыт алуу аракеттери.

Конвергенция 450 метр аралыкка чейин багыт ала алуучу психикалык процесс.

Үчүнчүдөн, аккомодация жана конвергенция чегинен алыс турган объектилердин өлчөмүн адам өзүнө белгилүү заттар менен салыштыруу аркылуу аныктоого аракеттенет.

Дүрбүлүү (бинокулдуу) көрүү. Бул затка тиешелүү болгон касиеттерди толугу менен чагылдырууну билдирет. Адатта көздүн торчосунда көрүлүп жаткан объекттин эки түрдүү сүрөттөшү чагылат: оң кезде оң жагы (ныптасы), сол

кезде сол жагы (ныптасы). Адамдын аң-сезиминде бул эки сүрөттөлүш кошулуп, бир сүрөттөлүштү заттын бүтүн образын пайда кылат. Дүрбүлүү (бинокулдуу) сезүү аралыкты аныктоодо да кызмат кылат.

Төртүнчүдөн, заттын чыныгы өлчөмүн аныктоо адамдын иш тажрыйбасына да көз каранды. Заттын формасын кабыл алуу кинестезикалык көрүү, тери сезимдеринин жардамы менен жүзөөгө ашат. Заттын формасын кабыл алуу анын **контурун** болуп алуудан башталат. Заттын контурун көздүн микрокыймылдары ажыратат, башкача айтканда, көздүн микрокыймылдары аркылуу формасы аныкталуучу заттын образын түзөт, андан керектүү информацияларды алат.

Контур – эки реалдуу объектинин грандарын бири-биринен бөлүп алуу дегендик.

Заттын формасын тери сезим менен кабыл алууда адам объектини колуна кармап, аны өз огунда айландыруу менен анын контурун табууга аракеттенет. Контурду ажыратуу заттын жалпы формасы жана башка түзүлүштөрү жөнүндө информация алуу дегендикти билдирет.

Убакытты кабыл алуу. Убакытты кабыл алуу объективдүү чындыкты алып жүрүүчү кубулуштардын иреттүүлүгүн, ылдамдыгын белгилейт. Убакытты кабыл алуунун негизин баш мээнин чоң жарым шарындагы козголуу менен тормоздолуунун ыргактуу (ритмикалык) алмашуусу түзөт. Көп кылымдардан бери убакытты кабыл алуу боюнча түрдүү философиялык теориялар жаралды. Идеалисттер: «Убакыт -жандын касиети, адамдын аң-сезиминин бир өзгөчөлүгү, аны кабыл алуу предметсиз ой жүгүртүүгө алып келет,»- дешкен.

Ал эми материалисттик багыттагы окумуштуулар убакыттын объективдүү жашоосунан шек санабайт. Ф.Энгельс: «Бытиенин мейкиндиктен тышкары жашоосу кандай маанисиздик болсо, бытиенин убакыттан тышкары жашоосу да ошондой эле өтө чоң маанисиздик болот,» - деп жазат. Көрүнүктүү физиологдор И.М.Сеченов, И.П.Павловдор да убакыттын объективдүү жашаарын көптөгөн тажрыйбалар менен илимий негизде далилдешкен.

И.П.Павлов, убакытты кабыл алууну шарттуу рефлекс катары карайт. «Жыт, үн, жарык, түс шарттуу рефлекстин пайда болушуна кандай өбөлгө түзсө, кубулуштардын

узактыгы, биринин артынан экинчисинин келиши ошондой эле роль ойнойт,» - дейт. Окумуштуу лабораториясында итке ар бир 30 мүнөттө тамак берип турган.

Мындай режимди бир канча жолу кайталагандан кийин, ар бир 30 мүнөттөн кийин тамак бербесе деле, иттин шилекей бездери иштелген. Демек, убакыттын жардамы менен итте шарттуу рефлекс түзүлгөн.

И.П.Павловдун окуучусу Никифоровский таш баканын башы аркылуу ар бир 4 мүнөттө электр тогун өткөзүп турган. Кийин электр тогун өткөзбөсө да, ташбака ар бир 4 мүнөттө башын өзүнүн калканына беките калууга өнөкөттөнгөн.

Ошондой эле убакыттын объективдүү жашоосун күндөлүк турмуштан да жеңил байкайбыз. Эгер адамдын көңүлү көтөрүңкү, убакыттын кандай өткөнү сезилбей калат, тез өткөндөй болот. Тескерисинче, көңүлү чөгүнкү, оор шарттарды, коркунучтуу кырдаалдарды күтүү абалында турганда, убакыт өтпөй калгандай туюлат. Демек, убакытты, кабыл алуу, адамдын жалпы психикалык абалына, иш - аракетине көз каранды.

Жыйынтыктап айтканда, үн, жарык, түс кандай объективдүү жашаса, убакыт да ошондой эле объективдүү жашайт.

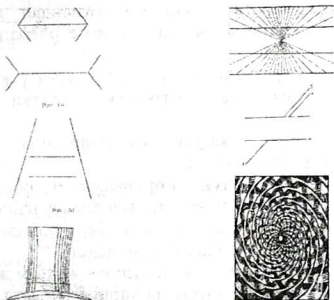
§ 6. Кабыл алуудагы иллюзия кубулушуу

Иллюзия реалдуу заттын жана анын касиеттеринин туура эмес бурмаланып кабыл алынышын туюндурат. Анын пайда болуш себептери өтө көп, бир жактуу теориялык негизде чечүү кыйын. Айрым изилдөөчүлөр иллюзиянын пайда болушун тери, фериялык факторлор менен башкача айтканда иррадиация аккомодация, көздүн кыймылы аркылуу түшүндүрүшөт. Окумуштуулардын башка бир топтору борбордук нерв системасы менен байланыштырат. Кээде иллюзиянын өзгөчө шартта (мисалы, бир көз менен кароодо, көздүн оптикалык сапатынын начарлашында) келип чыгарын да белгилешет. Иллюзиянын өзгөчөлүктөрү көбүнчө көрүү анализаторунун айланасында изилденген. Көрүү иллюзиясы заттын узундугу, чоңдугун ж. б. мейкиндик касиеттерин жана кыймылды кабыл алууда пайда болот.

Иллюзия - латын сөзү, кыргызча- «ката, адашуу, алдоо».

Иллюзиянын келип чыгышында фондун ролун эске алуу керек. Фонго карай иллюзия эки түрдө байкалат:

Фондун алкагында кабыл алынган заттардын бузулушу. Мисалы, Герингдин сүрөтү. Фонсуз нерсенин өзүнүн фигурасынын бузулушу.

Сүрөт № 1.

Сүрөттөргө караганда дүйнөнү кабыл алууга карата айрым учурларда жалган көрүнүштөр да болот. Алсак, бул сүрөттөрдө геометриялык сызыктар узундуктары боюнча бирдей өлчөмдө болгонуна карабастан, үстүнкү сызыкка караганда алдынкысы узун көрүнгөнсүйт. Ушундай иллюзиялык кабыл алуу калган сүрөттөдө да байкалат. Анткени рельефтердин параллельдүүлүгүн улам байкоо узап алыстаган сайын, алар жакындагансыйт. Турмушта алар андай эмес. Рельефтер жакындабайт. Бул жөн гана иллюзиялык кубулуш. Бул- кубулуштарды анализдеп, байкап көргүлө.

Инсандын өзүн-өзү жана экинчи бирөөнү кабыл алышы (Т.Лиринин ыкмасы колдонуу аркылуу)

Инсандык сапат тубаса берилбестен көпчүлүк учурда, инсан жашаган социалдык чөйрөнүн таасир этүү күчүнө жараша калыптанат. Ошондуктан изилдөөчүгө керек болгон инсандык сапаттын психикалык өзгөчөлүгүн аныктоодо Т.Лири тарабынын түзүлгөн ыкманы керектүү шартка жараша көнүктүрүү инсанды ар тараптан изилдеп чечмелөөгө мүмкүндүк берери шексиз. Анткени бул ыкма карама-каршы

мүнөзгө ээ болгон 8 фактор боюнча изилдеп жаткан инсандын 16 параметрин аныктап көрсөтөт.

Бийликке жетүүгө, чоңдукка, башкарууга умтулуу.

Өзүнө-өзү ишенүүчүлүк – бирөөнүн сөзүнө макул болбоо, катуу мүнөзгө ээ болуучулук фактору каршысында жаткан сапаттарга карата аныкталат. (Мындан кийинки факторлордун карама-каршысындагы параметрлерди өзүнөр аныктагыла).

Өзүн-өзү билүүчүлүк, ишенүүчүлүк, өзүн-өзү жактыруучулук фактору анын каршысындагы сапатка карата изилденет.

Өжөрдүк, көктүк, кежирдик сапаттар анын каршысындагы сапатка карата изилденет.

Бирөөгө жол коючулук, коркоктук, бирөөгө баш ийүүчүлүк факторлор алардын каршысы аркылуу изилденет.

Ишенчээктик – тил алчаактык фактору дагы өзүнүн каршысында жаткан сапатка карата изилденет.

Ак көңүлдүк – өзүн биле албоочулук – жакшы жашоону каалоочулук (конфоризм) фактору да каршысындагы сапатка карата изилденет.

Боорукердик – өзүмчүл эмес, кайрымдуулук фактору да каршысындагы сапатка жараша изилденет.

Урматуу изилденүүчүлөр, силерге берилген суроолорго беш баллдык система боюнча жооп бересиңер. (0,1,2,3,4,5). «0» деген балл берилген суроодогу сунуш этилген сапаттар изилденип жаткан адамда таптакыр жок деп эсептеген учурда коюлат. Ал эми «5» деген баллды сунуш этилген сапат изилденип жаткан адамда 100% бар деген учурда коесуз. Ушул сыяктуу башка баллдар дыгы өз деңгээлине жараша коюла берет.

Изилденүүчүгө берилүүчү суроолор.

1. Бирөө менен кызматташ болуп, ага жардам берүү.
2. Өзүнө-өзү ишенүү.
3. Бирөөнүн кадыр баркын өз жумушу үчүн колдонуу.
4. Бирөөнүн башкарганына жини келүү.
5. Мүнөзү ачык.
6. Арызчыл.
7. Дайыма бирөөдөн жардам сурайт.
8. Бирөөлөрдөн кубаттоону күтөт.
9. Өтө ишенчээк жана бирөөгө жардам берип аны

сүйүндүрөт.

10. Ачык болгонду жакшы көрөт.
11. Бирөөгө өзүнүн кадырлуу экенин көрсөтүү.
12. Өзүнүн туруктуу экенин көрсөтө алуу.
13. Жайдары мүнөз.
14. Кайрымдуу.
15. Өтө ачуулуу, жини тез.
16. Мактанчаак.
17. Өзүмчүлдүк.
18. Өз кемчилдигин сезе алуу.
19. Урматуу болууну каалоо.
20. Өз билгенин кое бербөө.
21. Өтө боорукер жана кемчилдигин сезе алуу.
22. Башкарганды жакшы көрүү.
23. Бирөөгө болушууга умтулуу.
24. Таң калтыруу.
25. Бирөөнүн чечим чыгаруусуна мүмкүндүк берүү.
26. Бардыгын кечирүү.
27. Түз, туура адам болуу.
28. Эч нерсе менен иши жоктук.
29. Өзүмчүл эместик.
30. Бирөөгө кенеш берүүнү жакшы көрүү.
31. Бирөөгө көз каранды болуучулук.
32. Өзүнө-өзү ишене албоочулук.
33. Дайыма капалуу.
34. Бирөөгө көңүлүн жибитпөө.
35. Сөзмөр ким менен болсо да мамилелешип кете алуучулук.
36. Өз билгенин кое бербөөчүлүк, бирок ачыктык.
37. Жамандык ойлоо, кара ниеттик.
38. Бирөөгө баш ийип кете берүүчүлүк.
39. Өзүнө сын көз карашта боло алуучулук.
40. Өз буюмун аябоочулук.
41. Кичипейилдик.
42. Бирөөгө жол берүүчүлүк.
43. Тарынчаак, уялчаак.
44. Бирөөгө жардам берүүгө умтулуучулук.
45. Өзү жөнүндө гана ойлоочулук.
46. Ийкемдүүлүк ызат көрсөтүүчүлүк.
47. Бирөөнүн сунушун чын дилден кабыл алуу.
48. Дайыма таң калуучулук, аңкоолук.
49. Колунан эч нерсе келбөөчүлүк.

50. Эрки бош, эзилме былжыраган.
51. Бирөөлөөгө сын мамиледе болуучулук.
52. Ынтымакчылык.
53. Бийлигине, даражасына карап мамиле кылуу.
54. Ишенбестик.
55. Авторитетке ээ болууга умтулуу.
56. Кызганчаактык.
57. Коркоктук.
58. Бирөө менен достошо албоо.
59. Демилгесиз, сунушу жок.
60. Бардыгына тегиз мамиле жасоо.
61. Колунан ар нерсе келүү, эптүү.
62. Өтө сыпайы, дилгир, кичи пейил.
63. Элдин сөзүн баалай алуучулук.
64. Ишенчээктик.

Эксперименталдык изилдөөнүн жыйынтыкталышы

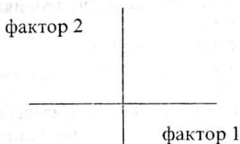
Мында ар бир суроонун жообуна коюлган баллдарды төмөнкү «ачкычка» таянуу менен изилденүүчүнүн инсандык сапаттарын жогорку же төмөн экенин факторлорду пайдаланып чечмелейбиз. Ошону менен бирге, группалык өзгөчөлүктү билсе да болот.

Изилдөөнү чечмелөөчү «ачкыч»

Факторлордун номери	Суроолордун номери							
	1	2	3	4	5	6	7	8
I	3	10	11	19	20	22	24	30
II	2	12	16	28	32	45	53	59
III	5	15	17	36	49	50	51	58
IV	4	6	33	34	37	48	54	56
V	18	27	39	42	43	46	57	61
VI	9	7	8	14	25	31	38	55
VII	1	36	41	52	60	62	63	64
VIII	13	21	23	26	29	40	44	47

Ачкычка таянуу менен изилденип жаткан инсандык сапатты дискограммага карата аныктоого болот. Дискограмманын борборундагы нөлгө жакындаган сайын изилденип жаткан сапаттын аз экендигин билдирет. Тескерисинче нөлдөн алыстаган сайын изилденип жаткан

инсанда тиешелүү сапаттын күчтүү мүнөзгө ээлиги түшүндүрүлөт.

Ушул сыяктуу Ф-3 менен Ф-4 тургузса болот; Ф-5 менен Ф6; Ф-7 менен Ф8.

Мисалы, группанын орточо жыйынтыгын да графикте берсе болот.

Ж. б. ушул сыяктуу Ф-3 тон Ф-8 чейинки факторлорду тургузса болот.

Мында рим цифрасы - инсандын сапатын мүнөздөгөн фактор. Ал эми ар бир айлана нолдон алыстаган сайын инсандык сапаттын жогорулагандыгын факторго жараша түшүндүрөт.

Ошентип, изилденүүчүлөрдүн жекелик жана группалык мүнөзгө ээ болгон сапаттарын дагы аныктоого болот. Ал үчүн төмөнкүдөй группалык таблица түзүлүп, ага карата дискограмма тургузулат.

Изилд. форма ФИО	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
1								
2								
...								
25								
Орточо балл								

Изилдөөнүн аягында группалык дискограммага салыштырмалуу ар бир изилденүүчүнүн инсандык сапатынын факторлоруна психологиялык чечмелөө (интерпретация) жүргүзүп, ал адамдын кандай сапаттык өзгөчөлүктөргө ээ экендиги айтылат.

Кабыл алуу темасын текшерүүчү суроолор.

1. Кабыл алуунун мыйзамын түшүндүрүүчү теориялар.
2. Кабыл алуунун закондору.
3. Кабыл алуунун физиологиялык негизи.
4. Кабыл алуунун негизги өзгөчөлүктөрү.
5. Кабыл алууну класстары.
6. Кабыл алуунун инсандар аралык мамилелердеги орду (Бодалевдун теориясы жана изилдөө жыйынтыктары).
7. Кабыл алуунун маалымат алмашуудагы маңызы.
8. Кабыл алуунун психо-физиологиялык формалары.

Колдонулган адабияттар.

1. Бодальев А.А. Восприятие человека человеком. - М., 1976.
2. Восприятие и деятельность (Под.ред А.Н.Леонтьев. -М., 1976.
3. Закиров А. Психология боюнча пратикум. Ош-2005.
4. Миңбаев К. Адамдын психологиясы. Ош-2000.
5. Рубинштейн С.А. Основы общей психологии. -М.,1999.
6. Общая психология. Уч. под ред. Петровского, -М., 1959.
7. Фресс П.,Пиаже Ж. Экспериментальная психология. - М.,1978.
7. Хрестоматия по психологии. Под ред. Ю.Б.Гипенрейтер, А.С.Романов, - М., 1977 стр. 247-263.

Тема: Эс

§ 1. Эс жөнүндө жалпы түшүнүк

Белгилүү учурда сезилген, кабыл алынган заттар, кубулуштар изсиз жоголбойт. Алар тигил же бул деңгээлде эсте калат. Керектүү учурда кайрадан эске түшөт. Эс – бардык психикалык процесстерди мүнөздөөчү негизги процесс болуу менен адамды личность катары аныктоочу башкы белги. Эгер адам эсинен ажыраса, анда ал личносттук касиеттерин да жоготот, личность болуудан калат.

Психолог К.К.Платонов төмөндөгүдөй мисалды келтирет: Фелида коркунчаак, оорукчан, маанайы пас, жеке жүрүүнү жакшы көргөн жаш француз кызы болгон. Бул анын нормалдуу абалы эле. Ал бир нече мүнөт аң- сезимин жоготкондон кийин кыймылдуу, шайыр, жеңил ойлуу болуп, таптакыр башкача мүнөзгө өткөн. Кайрадан аң сезимин

жоготуп, мурунку, нормалдуу абалына келген. Психиаторлор XX кылымдын башында мындай эки личносттук абалдагы 20га жакын адамды катташкан. Ал эми бир бала 10 личносттук абалды башынан кечирген.

Эс (И.М.Сеченов) – психикалык турмуштун негизги шарты, психикалык өнүгүүнүн пайдубалы. Эссиз пайда болгон сезүү, кабыл алуу жаңыдан жаралгандай изсиз жоголуу, адамды ар качан жаңы төрөлгөн баланын денгээлинде кармап турат.

Психолог Т.Рибо «Эстин нормалдуу жана оорулу абалы» деген төмөнкүдөй амнезия оорусунун баянын келтирет. Күйөөсүн өтө сүйгөн бир жаш келин толгоо учурунда эсин жоготуп, көп жатып калат. Ал эсине келгенде өзүнүн үй-бүлөлүү экендигин, күйөө, төрөлгөн баласы баардыгын эч эстей албайт. Күйөөсүн, жаңы төрөлгөн баласын чоочун кишидей көрүп, өзүнөн алыстатат. Туугандары ага үй-бүлөөсү жөнүндө кан какшап айтса да, таң калып эстей алган эмес.

- Эс бардык психикалык өнүгүүнүн негизгин түзүүчү кыймылдатуучу күч. Эссиз, өткөн тажрыйбанын жардамсыз келечекте боло турган ишти пландаштырууга мүмкүндүк болбойт. Ал адамдын иш-аракетинде негизги, багыттоочу ролду ойнойт, адамдын мүмкүнчүлүгүн кеңейтип, жогорку тепкичтерге көтөрөт.

Атактуу кол башчылар Ю.Цезарь, А.Македонский өздөрүнүн 30 миңге жеткен солдаттарынын аттарын гана билбестен, ар бирин жекече тааныган. Көрүнүктүү шахматчы А.А.Алехин атаандаштары менен ойногон партияларынын баарын эсинде сактаган.

Бул инсандарда эстин сапаттарына эстин көлөмү (чектелген убакытта көргөн заттардын, анын элементтеринин саны), тактыгы, тездиги, узактыгы жана даярдыгы кирет. Бирок бардык эле адамдардын эси саналган критерияларга 100% ээ боло бербейт. Айрым сапаттары жакшы, айрымдары начар өнүгүшү мүмкүн.

Эс адамдын өзүнчө автономдуу өзгөчөлүгүнө кирбейт. Ал личносттун өзгөчөлүктөрү, кабыл алуу, элестетүү ж.б. бардык процесстер менен тыгыз байланышта.

Эс башка психикалык процесстер сыяктуу эле объективдүү чындыкты чагылдырат. Бирок кабыл алуу, сезүү процесстери учурдагы реалдуу дүйнөнү анализаторлордун жардамы менен чагылдырса, эс - анализаторлорсуз эле адамга

өткөн чакта таасир этип, баш мээде калтырылган издердин, ар түрдүү объектилердин адамзат кылымдар бою топтоп кеткен тажрыйбалардын кайрадан баш мээде жанданышы.

Ошентип, эс – индивиддин өз тажрыйбасын эсте калтыруу, сактоо жана керектүү учурда кайрадан эске түшүрүү функциясын аткарган психикалык процесс.

§ 2. Эстин физиологиялык негизи.

Эстин физиологиялык негизги али илимде такталган теорияларга ээ боло элек. Бул маселеге байланыштуу ассоциациялык, физиологиялык, химиялык, (молекулалык, биохимиялык) нейрондук, физикалык гипотезалар бар.

1. Эстин ассоциациялык табияты. Ассоциациялык теориянын мазмунун ачуудан мурун айрым түшүнүктөр ортосундагы ажыратууларды жүргүзүү зарылчылыгы келип турат. И.П.Павлов негиздеген «убактылуу нервдик байланыш» нагыз физиологиялык түшүнүк болуу менен психологиялык мазмунга да ээ. Ошондуктан психологдор аны кээде ассоциация деген термин менен атап жүрүшөт. Демек, эстин ассоциациялык табияты менен эстин физиологиялык негизги деген терминдерди бири-биринен так чектеп кароо зарыл.

Эстин физиологиялык негизин түшүндүрүүдөгү алгачкы теориялардын бири – ассоциациялык агым. Ассоциация түшүнүгүн илимге Джон Локк киргизген. Ассоциация деп аңсезимде чагылган, эске бекемделген айрым кубулуштардын, фактылардын, окуялардын ортосундагы байланыштарды түшүнөбүз. Тактаганда адамды курчап турган объективдүү чындык бири-биринен ажыраган түрдө эсте сакталып же кайрадан эске түшпөйт, алар өз ара тыгыз байланышта, «топтобу», «катар-катары» (Сеченов И.М.) менен эске түшөт. Бир нерсени эстесек, анын артынан ага окшош, үндөш объектилер чубап чыга келет. Мисалы, 1941-жылдын 22-июнь күнүн эстесек, аны менен катар Улуу Ата Мекендик согуш, канча кейиштүү алаамат көз алдыбызга тартылат. Адамдын атын же тааныштарыбыздын атын эстесек, анын толук тулкусу пайда болот. Адамдын мындай өзгөчөлүктөрү ассоциация кубулушу аркылуу түшүндүрүлөт. Ошентип, бул теория жөнөкөй изилдөө менен так экспериментти талап кылбай эле эске сактоонун негизин аныктагандай таасир калтырат. Ал эми эс баш мээ менен тыгыз байланышта болгондуктан, аны

ассоциациянын деңгээлинде түшүндүрө салууга болбойт. Бирок мындай жол менен информацияларды эске сактоону жокко чыгарууга да мүмкүн эмес.

Аристотель анын үч түрүн ажыраткан:

а) Жакындык ассоциациясы: отун-балта, марка-конверт, кез-кез айнек.

б) Окшоштук ассоциациясы: Кабыл алуучу жана эсте кармалуучу заттар башка предметтер менен болгон окшоштук белгилери боюнча жалпыланат: самолет менен канаттуу куштар; кант менен кар, ай менен топ ж.б..

в) Карама-каршылык ассоциациясы. Жаңы кабыл алуучу зат өзүнө карама-каршы касиеттерге ээ болгон заттарды элестетет: жарык караңгыны, тирүүлүк – өлгөндүк, дени соо-ооруну, кең пейилдик- тардык ж.б.

Ассоциацияны И.П.Павлов эки же андан ашык дүүлүктүргүчтөрдүн бирдей учурда же биринин артынан экинчиси таасир этүүдөн келип чыккан убактылуу нервдик байланыш деп атаган. Убактылуу нервдик байланыш ассоциациясынын материалдык негизи болуп саналат.

Эстин физиологиялык теориясы. Эстин физиологиялык механизмин И.П.Павловдун жогорку нерв иш-аракетинин мыйзам ченеми менен байланыштырышат. Шарттуу убактылуу нервдик байланыш эске тутуунун физиологиялык механизми болуп саналат. Жаңы менен алгчык эсте сакталган байланыш, шарттуу рефлекс катары эсептелгендиктен, бул эсте сактоо актысынын физиологиялык негизин түзөт.

Эстин химиялык (молекулалык, биохимиялык) негизи.

1950-жылы Кац жана Хальстед биринчи жолу эс нерв клеткаларынын малекулаларында сакталышы мүмкүн деген идеяны сунуш кылышкан. Бул божомолдон белгилүү биологиялык макромолекулалардын ичинен белок жана нуклеиндик кислоталары көп информацияларды сактап турууга жөндөмдүү деген тыянак келип чыккан.

Жүргүзүлгөн көптөгөн эксперименттер химиялык зат деп эсептелген ДНК (дизоксирибонуклейин) кислотасынын тукум куучулук белгилерин берүүдө, ал эми РНК (рибонуклейин) кислотасынын эс процессинде негизги орунду ээлей тургандыгы далилдеген. РНК нерв клеткаларына түшкөн информацияларды сактоо механизмин аткарат. Бул процесс төмөнкүдөй жүрөт: тийиштүү информациялар нерв клеткасындагы белоктук малекулалардын структурасына

таасир этип, анын өзгөрүшүнө алып келет. Бул өзгөрүү нерв клеткаларда чектелген убакытта болсо, анда кыска убакыттагы эске, нерв импульсу нерв клеткаларында узак-узак (30-45мм) болсо, узак убакыттагы эске негиз түзүлөт. Ошентип, окумуштуулардын ойлоруна караганда, биотоктун жардамы менен нейрондун протоплазмасында өзгөчө белоктук молекула пайда болот. Ушул молекулаларда информация сакталат деп божомолдошот. Мындай молекулаларды мээнин составынан бөлүп алуу аракеттери эксперименттик деңгээлде жүргүзүлүүдө. Экспериментке узундугу бир канча миллиметр келген жалпак куртту (планарияны) алышкан. Бул курттун бир өзгөчөлүгү аны операциянын негизинде экиге бөлсөк, куйругунан баш, ал эми башынан куйрук өсүп чыккан. **Планариянын** нерв системасы өтө жөнөкөй. Негизги органы болуп ганглий саналат. Анда жүздөгөн нерв клеткалары жайланышкан. Окумуштуулар планарияга жүрүш-туруштун кандайдыр бир түрүн үйрөтүп, аны толук өздөштүргөн деңгээлге жеткирген, шарттуу рефлестти пайда кылган. Анан аны өлтүрүп, кургатып, порошокко айландырып, башка планарияга жедиришкен. Ал порошокту жегенден кийин, эч кандай көнүктүрүүсүз эле биринчи планарияга атайын үйрөтүлгөн кыймыл-аракетти кайталоого жөндөмдүү болуп калаган. Демек, өлгөн планариянын тажрыйбасы молекулаларда топтолуп, экинчисине өткөн деген жыйынтыкка келүүгө болот. Мындай эксперименттер чычкандарга ж.б. жаныбарларга да жүргүзүлүүдө.

Информациянын молекулаларда сакталуу теориясы окумуштуулардан арасында түрдүү карама-каршы пикирлерди пайда кылып жатат. Айрым учурда акылга сайбаган, антигумандык ойлорго түртөт. Мисалы, өлгөн акылдуу кишилердин башынан керектүү заттарды алып, алардан «эс таблеткаларын» жасоого болбойбу? Мындай препараттрадын жардамы менен эч кандай окутуусуз, тарбиясыз, эле адам зат тарабынан иштелип чыккан тажрыйбаларды, акыл-эсти жаш муундарга өткөрүүгө мүмкүнбү? Бирок мындай антигумандуу жүрөк титиреткен нерселерге, албетте, адамзаттын адеп-ахлахтык, ыймандык маңызы жол койбойт.

Нейрондук теория. Окумуштуулар молекулалык теорияга каршы чыгышып, эстин нейрондук теориясын сунуш

кылышат. Бул гипотезага караганда адамдын баш мээсинде биотоктун жардамы менен синапсда өзгөрүү жүрөт. Бул өзгөрүү улам кийинки биотоктун өтүшүнө түрткү берип турат да, нейрондук чынжырларды түзөт. Ошол биоток айлана турган нейрондук чынжырда адамга таасир эткен информация сакталат.

Эстин физикалык теориясы. Бул теориянын авторлорунун ойлоруна караганда, нервдик импульстар конкреттүү нейрондор группасы аркылуу өткөндө, нейрондо (физикалык) магнитофондун лентасындагыдай из калтырат. Издин физикалык материалдашуусу синиста электрдик механикалык өзгөрүүнү пайда кылат, бул өзгөрүү импульстардын «тааныш жол» менен экинчи жолу өтүшүнө шарт түзөт да, мурунку издер, «жанданат», ошол издерде информациялар сакталат.

§3. Эстин негизги процесстери

Адамдын психикалык иш-аракетиндеги, турмушундагы, эстин аткарган кызматына карай эстин: эсте калтыруу (запоминание), эсте сактоо (сохранение), эске түшүрүү (восприозведение) деген түрлөрүн кездештиребиз. Эстин бул процесстери бири-бири менен тыгыз байланышта турат. Эгер үчөө тең бирдикте натыйжалуу иштесе, адамдын мүмкүнчүлүгү жогорулары бышык. Бирок кандайдыр бир себептерден улам алардын бирөөнүн кызматы башкаларына зыян келтирбестен бузулушу да ыктымал. Мисалы, аракеттер ичкиликке ууланып, эсте калтыруу жөндөмдүүлүгүнөн ажырайт. Ал эми эсте сактоо эске түшүрүү процесстери зыянга учурабайт. Ошондуктан мындай оорулар бир саат мурун көргөн дарылоочу докторлору менен кайрадан саламдаша берет.

Көп эле адамдар бири-бири менен аңгемелешкенде, керектүү маалыматтарды учурунда эске түшүрө албай кыйналып, «баягы-жанагы, сен да билесиң го» деген жардамчы өбөлгөлөргө кайрылып, эске түшүрүүгө аракеттенишери белгилүү. Кантсе да, белгилүү убакыттан кийин ал информациялар өзүнөн-өзү эсте калат. Мындан эстин кайрадан эске түшүрүү процесси бузулгандыгын билүүгө болот. Калган эки процесс нормалдуу аракетте болот.

Эсте калтыруу. Алдыга коюлган максаттын түрүнө карай эсте калтыруу экиге бөлүнөт:

а) Эрктүү эсте калтыруу.

б) Эрксиз эсте калтыруу.

Эрксиз эсте калтырууда адам бир нерсени эстейин деп атайын умтулбайт. Материалдар өзүнөн-өзү эсте калат. Сабак учурунда студенттердин негизги максаты лекциянын мазмунун түшүнүп, эсте сактап калуу дейли. Мындан тышкары алардын эсинде ар бир студенттин кийими, сүйлөгөн сөздөрү, келбей калган студенттердин аттары жана башка маалыматтар өзүнөн-өзү сакталат. Эрксиз эсте калуучу объектилерге бизди курчап турган предметтер, кубулуштар, окуялар. Кишилер менен болгон мамилелер, күтүүсүз окуялар ушул сыяктуулар кирет.

Психологдор (А.А.Смирнов ж.б.) үйрөнүлүүчү объект адамдын иш-аракети менен дал келсе, эрксиз эсте калаарын белгилешет. Бул тезисти далилдөө үчүн үч этаптан турган атайын эксперимент жүргүзүлгөн. Биринчи этапта окуулар өздөрү тандап, башка керектүү көрсөткүчтөрдү экспериментчи берген шарт менен чыгарышкан. Өздөрү эч нерсе кошкон эмес. Экинчи этабында чыгарылуучу маселенин шартын окуучулар өздөрү тандап, башка керектүү көрсөткүчтөрдү экспериментчи берген. Үчүнчү этапта окуучулар маселени эч кандай жардамсыз өздөрү чыгарышкан. Эксперименттин сонунда маселелерди чыгаруунун бардык этабында колдонулган сандарды сураганда, окуучулардын эсинде үчүнчү этапта чыгарылган маселелердеги сандар көп калганы аныкталганы. Эрктүү эсте калтырууда материалды эсте калтыруу үчүн адам атайын максат коет. Уюштурулган эрктик аракеттер жумшалат. Ал механикалык жана ойнолган эрктүү эсте калтыруу болуп экиге бөлүнөт.

Механикалык эсте калтырууда адам материалдын ички закон ченемдүүлүгүн табууга, түшүнүүгө аракет жасабай, аны сырткы байланыштары аркылуу эстейт. Ойлонулган эсте калтырууда болсо адам объектинин мазмунун аңтарып, закон ченемдүүлүктөрүн аңдап, ошол элементтери боюнча эсте сактайт.

Эгер жаттай турган материал ички байланыштарга ээ болсо, аны эсте калтыруу жеңил болот. Буга Г. Эббингауздун төмөндөгүдөй эксперименти – далил. Окуучулар ички байланышы болбогон 12 муундуу сөздү жаттоо үчүн 16,5 жолу, 36 муундуу сөздү 54 жолу кайталашкан. Ал эми «Дон-

Жуан» китебинен алынган, ички байланышка ээ болгон 280 муундуу сөздү 8 жолу гана кайталап, эсте калтырган.

О.э. материалдарды эффективдүү эсте калтыруу:

- а) аны түшүнүү,
- б) ага богон адамдын жекече кызыкчылыгы,
- в) аны угуу менен бирге керектүү жерлерин конспектилөө,
- г) аны кайталоо,
- д) үйрөнүү үчүн коюлган максат сыяктуу шарттарга да байланыштуу.

Эсте сактоо. Адамдын баш мээси эсте калган маалыматтарды чектелген же узак убакытка чейин кармап турууга жөндөмдүү. Баш мээнин кабыл алынган информацияны сактап туруу жөндөмдүүлүгү эсте сактоо деп аталат.

Эсте сактоонун динамикалык жана статикалык эсте сактоо деген түрлөрү бар. Динамикалыгы оперативдүү эсте ачык байкалат. Статикалык эс узакка сакталган эсте көрүнөт. Динамикалык эске сактоодо баш мээде сакталуучу материалдар кайрадан түзүлөт.

Эс процесстеринин иш аракетине тескери болуп унутуу саналат.

Унутуу - объектилердин, заттардын, кубулуштардын бардык элементтеринин эсте калышы адамга жаратылыштан берилген маалыматтар менен эле чектелбестен, керектүү объектиге карата кызыгууга, анын ички түзүлүшүндөгү байланыштарга, сезимге, түшүнүүгө коюлган максатка, тажрыйбага да көз каранды. Эске сактоо унутуу процесси менен тыгыз байланышта. Унутуу адамдын жакынкы же качандыр бир убакта билген, жаттаган маалыматын эстей албоосун же толук түрдө унутуусун белгилейт. Унутуунун себебин аныктоодо эки көз караш кездешет. Биринчиси немец психологдору Г.Э.Мюллер менен А.Пильцекердин аттары менен байланыштуу. Алар мурда эсте сакталган материалдар менен жаңы материалдардын өз ара таасири информацияны эске сактоого тоскоолдук кылат деп божомолдошкон. Экинчиси З.Фрейддин психоанализ теориясына таандык. З.Фрейд унутуу механизмдин адамдын өзүн-өзү коргоо өзгөчөлүгү менен байланыштырат, тактап айтканда адам өзүн коргой албагандан, травмалык, эффективдүү сезим туудуруучу кырдаалдарга дуушар болуп турат. Бул абалдар

эсте сактай турган же сакталган материалдарды аң-сезимден сүрүп салат да информация унутулат. Маалыматтар жөндөн-жөн эле унутула бербейт. Материал унутулуш үчүн төмөнкүдөй түрдүү факторлор таасир этет.

- 1) Адамдын жеке турмушунда негизги орунду ээлебей калат.
- 2) Адамдын керектөөсүнө туура келбеши мүмкүн.
- 3) Иш-аракетинде негизги орундан сүрүлүп кетет.

XIX кылымдагы англиялык физиолог-психолог Карпентер мындай бир кызык окуяны жазган. Бир актер оюн болордон бир күн мурун ооруп калат. Анын ролу досуна тапшырылат. Ал бир күндүн ичинде аткара турган каарамандардын текстин толук жаттап, эртеси ролду эң жогорку деңгээлде аткарат. Тилекке каршы, сахнанын көшөгөсү жабуулар менен, ойногон ролунун сөздөрүн толук унутууга үлгүргөн.

Унутуу менен күрөшүү үчүн анын ички закон ченемдүүлүгүн билүү зарыл. Бул маселени биринчилерден болуп изилдеген психолог Г.Эббингауз (1880-1909) немец психологу. Психофизик Фехнердин таасиринде жөнөкөй психикалык (сезүү) процесстер менен бирдикте эсти да изилдеген. Ал 2300 муундан турган маани бербеген сөз тизмектерин алып, өзүнө эксперимент жүргүзүп, унутууну изилдеген. Унутуунун «ийри сызыгын» ачкан. О.э. окуучуларга маани жактан байланышпаган 13 сөздү жаттоону сунуш кылган. Окуучулар материалды 100% жаттаганына көзү жеткен соң, эс алууга убакыт берет. Бир саатан кийин кайталатканда сөздөрдүн 44% ти, эки суткадан кийин кайталатканда 28% ти эсте калган. Мында өздөштүрүлгөн материалдын мазмуну, убакыт өткөн сайын, жоголгону байкалган.

Г.Эббингауз эксперименттин жыйынтыгынын негизинде унутуунун законун ачкан. Унутуу материалды үйрөнгөндөн кийин өтө тез жүрүп, андан ары бир калыпта же туруктуу уланган. Бул мыйзам ченемдүүлүк башка изилдөөчүлөрдүн эксперименттеринде да такталган. Бирок угуудан, сөз жүзүндө алган информациялар жай унутулат. Унутуу убакытка жараша өзгөрүп тураары – чындык. Ал көп учурда материалдардын мазмунуна көз каранды. Өз ара маанилик байланышы бар маалыматтарды унутуу алгачкы этаптан тарта эле жай жүрүш ыктымал. Мисалы, англиялык психолог

У.Джемс студенттерге лекция окуунун алдында мазмунун акырында сурарын эскертүү менен баштаган. Натыйжада, төмөндөгүдөй статистикалык көрсөткүчтөрдү алган. Лекция окулуп, бүткөндөн кийин, анын мазмуну 65% ти, 3-4 күндөн кийин 45,3и, 6 күндөн кийин 43,6% ти, эки айдан соң 30,6% ти, 8 жумудан соң 24,1% ти студенттердин эсинде калган.

Материалды унутуу мындан башка да бир катар психологиялык кубулуштарга да жараша болот. Андай психологиялык кубулуштарга **реминисценция, ретро-активдүү, проактивдүү тормоздолуу** сыяктуулар кирет.

Реминисценция кыргызча «элес-булас эске түшүрүү» деп которулат. Реминисценция түшүнүгүн илимге Сербиялык окумуштуу В.Урбанчин 1907-жылдары киргизген. Бул кубулушту түшүндүрүүдө төмөндөгүдөй пикирлер бар. «Адамдагы материалды жаттоо учурундагы чарчоо жатталган материалдарды эске түшүрүүгө тоскоолдук кылат», «адамдагы жаттоо аракеттери токтогондон кийин да байкалбай жүрүп турган жаттоо аракеттери материалды эске сактоого тоскоолдук кылат». Бирок бул божомолдорду унутуунун табиятын ачып бере албайт. Реминисценция практикадан материалдын мазмунун окуучу: «Терең, ар тараптан түшүндүрөм», деген сезимди кабылдаган учурда же ага зор кызыгуусу пайда болгондо көрүнөт. Кызыгуунун күчтүү илеби кайталоого кедерги болуп, баш мээдеги убактылуу тескери индукция законунун негизинде тормоздолуу кубулушу келип чыгат жана үйрөнүлгөн материалды эффективдүү эске түшүрүү кыйындайт. Үйрөнгөн материалдын негизги мазмунун окуучу мугалимге толук айтып бере албайт. Бирок ал материалдын мазмунун эч кайталоосуз эле 2-3 күндөн кийин эсине толук түшөт. Бул учурда баш мээдеги тормоздолуу механизми өзүнөн-өзү жоюлган болот. Адамдагы мындай өзгөчөлүктү психологияда реминисценция дейбиз.

Реминисценция кубулушунун закон ченемдүүлүгүн Красильников изилдеген. Бул кубулуштун мектепке чейинки балдарда 74%, 5-8 класстын окуучуларында 35,5% кездешерин, кендери тараганын жана көбүнчө адамда ашкере кызыкчылыкты туудурган материалды үйрөнүүдө келип чыгарын аныктаган.

Ретроактивдүү тормоздолуу (кайрадан таасир этүүчү тормоздолуу) материалдарды өздөштүрүү жана жаттоо жалаң

гана алардын мазмунуна жараша болбостон, ички окшоштуктарында да байланыштуу. Эгер объектилердин мазмуну бири-бирине өтө окшош болсо, эстөөдө бири-бирине тоскоолдук кылат, аларды окуучулар натыйжалуу өздөштүрө алышпайт. Практикада мындай кубулуштардын бар экендигин психологдор эксперименттик деңгээлде далилдешкен. Экспериментчи окуучуларга 53, 21, 82, 36, 48, 61, 26, 94, 89, 95 деген сан катарын бир канча жолу кайталатып, толук жаттаткан. Кошумча текшерүүдөн сон аларга төмөнкү сөздөрдү жаттатат: гүл, дары, доска, саат, булут, стол, китеп, көз айнек, үй, температура. Анан биринчи жатталган сандарды кайталатканда, окуучулар, эч жаңылган эмес. Дагы 25, 56, 38, 65, 84, 26, 62, 29, 96, 52 сыяктуу сан катарын жаттатып, биринчи жаттаган сандарды кайра сураганда, көп ката кетиришкен. Ошентип, мазмуну бирдей материалдардын ички структурасына жараша болорун аныктаган.

Эске түшүрүү - эс процессинин бир түрү, кайсы мезгилде тажрыйбада белгилүү болгон ойлордун, образдардын, сезүүлөрдүн, кыймылдардын кайрадан жанданышы, калыбына келтириши эске түшүрүү деп аталат. Эске түшүрүү эрктүү жана эрксиз эске түшүрүү болуп экиге бөлүнөт. Эрктүү эске түшүрүү аң-сезимдүү установкаканын негизинде эстин издеринин жандануусу, эрксиз эске түшүрүүдө эч кандай максатсыз өзүнө-өзү эле маалыматтар калыбына келе берет. Эске түшүрүү тандалмалуу келет, б.а., адамдын керектөөсүнө, максатына, убактысына жараша тийиштүү материалдар эске түшүрүлөт.

Эске түшүрүү - татаал процесс. Айрым материалдар эч кыйынчылыксыз эле өзүнөн-өзү эске түшсө, кээлерин эстөө үчүн көп этап талап кылынат. Биринчи этабы таануу процесси деп аталат. Экинчиси – эстөө.

Таануу – кайра кабыл алуунун шартындагы объектини эске түшүрүү. Ал адамдардын жашоо турмушунда, психикалык жактан өнүгүшүндө чоң мааниге ээ. Эгер адам качандыр бир учурда кабыл алган объектини кайра жаңы объект катары таанып отурса, анда адамзаттын тажрыйбасы байыбас эле. Таануу такталуу, толукталуу мүнөзүндө жүрөт. Таануу эрктүү, эрксиз эске түшүрүү болуп экиге бөлүнөт. Эрксиз эске түшүрүүдө максатсыз ассоциация законунун негизинде нерселердин образдары өзүнөн-өзү пайда болот,

атайын максат коюлбайт эрктүү эске түшүрүү босо, адамдын аң-сезимдүү умтулуусунан, багытталган аракетинин жардамынан өнөт.

Эстөө белгилүү мейкиндикте, убакытта өткөн локалдашкан образдарды эске түшүрүүнү билдирет. Мында жалаң гана объект кайталанбастан, анын жашаган, убактысы, кайсы жерде, кандай шартта өткөндүгү такталат. Мисалы «Бул окуя Октябрдын 50 жылдыгында болгон», - деген маалыматты угуу менен түрдүү ассоциациялык абалдар пайда болот.

Элес. Бул кубулуш мурда же берилген учурда кабыл алынган информациялардын образдарын, элестерин кайрадан эске түшүрүп туюндурат. Көз алдынан убактылуу кетпөө көз алдына тартылуу дегендик.

Элестин физиологиялык негизин, кубулуштарды, заттарды кабыл алууда пайда болгон чоң жарым шардагы козголуунун жанданышы убактылуу жандануунун ордуна келиши түзөт. Элес кабыл алууга окшош келет, бирок ага караганда элестетүүгө туура келген заттардын чыныгы касиеттери күнүртүрөөк, жеткиликсиз, ачык кабыл алынбаган процесс. Элестин төмөндөгүдөй түрлөрү бар:

1. Көрүү элеси. Бул адамдагы качандан бир көргөн заттарды көрүп тургандай көз алдына келтирүү сезими.

2. Угуу элеси. Мында тааныш музыканын же адамдын үнү угулуп тургандай ички сезим пайда болот.

3. Жыт сезүү элеси. Адамдын алдында жок заттын жытын кадимкидей туюу жөндөмдүүлүгү.

4. Тери сезүү элеси. Бул кубулуш ой жүзүндө жумшак, катуу заттарды адам ж.б. касиеттерин дене аркылуу туюу сезиминин пайда болушунун билдирет.

§ 4. Эстин түрлөрү.

Эс төмөкүдөй үч негизги критерийдин негизинде классификацияланат:

1). Иш-аракеттеги Психикалык иш – аракеттин активдүүлүгүнө карата - мотордуу, эмоционалдык, образдык, сөздүк-логикалык эс болуп бөлүнөт.

2). Иш-аракеттин максатынын мүнөзүнө карай эрксиз эрктүү эс болот.

3). Материалды баш мээде сактоонун узактыгына карай кыска, узак эс болуп бөлүнөт.

Мотордук эс – ар түрдүү кыймылдарды, алардын системаларын эске тутуу жана эске түшүрүү аракетин көрсөтөт. Ал өзүнүн пайда болуу мөнөзүнө карай эмчекти бир-эки жолу эмгенден кийин эле ага толук үйрөнүп кетет.

Адамдын чексиз автоматташкан машыгууларынын негизин мотордук эс түзөт. Демек, ал бардык жумуштук машыгуулардын негизги. Мисалы, тишти тазалоо, көчөгө чыгаарда жарыкты өчүрүү, бийге түшүү эрежелери ж.б.

Академик И.С.Беташвили мотордук эсти шарттуу рефлекс менен окшоштурат. Мотордук эс бардык адамдар үчүн мүнөздүү экенине карабастан, аларды түрдүүчө көрүнөт. Мотордук эс айбандарда өтө күчтүү өнүккөн. Айрыкча жылкыда жогорку чеките жеткен.

Эмоционалдуу эс адамдын өткөн турмушунда болгон эмоционалдуу кырдаалдарды мүнөздөйт, адамда эмоциялуу абалды козгойт. Ал адамдардын ишмердигинде чоң мааниге ээ. Анткени адамдын башынан өткөзгөн оң, терс мазмундагы бардык окуялар анын иш-аракетине, жүрүш-турушуна өз таасирин дайыма тийгизет.

К.С.Станиславский: «Эгер кайсы бир убакытта башыңыздан өткөн нерсе оюңузга келгенде, кызарып, же бозоруп кетсеңиз, анда сизде эмоционалдык эс бар», - деп белгиленген.

Образдуу эс. Образдуу эс адамдын сезиминин эси десе да болот. Мында мурда кабыл алган заттардын, кубулуштардын касиеттери толук ийне жибине чейин эмес алардын жалпы образдары эсте сакталат.

Образдуу эс өзүнчө угуу, көрүү, жыт сезүү, даам татуу эстери болуп 4 кө бөлүнөт.

Күчтүү көрүү эсине сүрөтчүлөр ээ. Мисалы, сүрөтчү И.Левитан кыштын пейзажын жазда, жаздын пейзажын кышта тарта алган.

Образдуу көрүү эсинин өзгөчө түрүнө эйдерикалык эс кирет. Ал эске эгедер адам кабылданган объект көз алдында турбаса да, көрүү мүмкүнчүлүгүнөн толук ажырыганда да, анын элементтерин жаңылбастан кайталап берүүгө күчү жетет. Эйдетикалык эс чоң адамдарга караганда, жаш балдарда көп учурайт. Ошондуктан алар материалды механикалык жаттоого жөндөмдүү.

Эйдетикалык эсти ХХ кылымдын башталышында В.Урбанич, изилдөөнү угуу эсин жоготкон адамдардан

баштаган. Алар эйдетикалык эстин кенже мектеп жашындагы балдарда жакшы өнүккөнүн далилдешкен жана эстин бул түрү аркылуу личносттун типтерин аныктоого аркет жасашкан. Бирок эйдетикалык эсти аны менен байланыштуу кубулуштарды жалпы адамзатка эмес, немец улутуна гана энчилеп, улуттук идеяда болушкан.

Угуу эси. Угуу эси белгилүү сөз топторун, сөз айкаштарын, тексти же музыкалык информацияларды бир угуу менен аны алгач мазмунун бузбай толук кайталоо эске сактоо жөндөмдүүлүгүн билгизет.

Угуу эси көбүнчө композиторлорго, музыканттарга тиешелүү. Улуу композитор Моцарттын феноменалдуу эси далил. Ал Рим папасы тарабынан бекитилип, жылына бир жолу ойнолуучу симфониялык музыканы бир угуу менен нотага түшүргөн, жана эл арасына таратып жиберген. Даам татуу, жыт сезүү эстери адамдарда сейрек кездешет. Адамдын табияттагы жыттарды даамдарды бири-биринен так ажыратуу, аныктоо жөндөмдүүлүгүн мүнөздөйт.

Логикалык эс. Үйрөтүлгөн материалды механикалык түрдө сөзмө-сөз эмес, анын негизин, керектүү жерлерин эсте кармап, кайрадан керек болгон учурда эске түшүрүүнү туюндурат.

Бүтпөгөн аракет эффектиси. (Зейгарниктин эффектиси)

Күчтүү таасир калтырган зор мотивациялык кудуретке ээ болгон иш-аракеттин же окуянын аягына чыкпай үзгүлтүккө учурап, адамдын эсинде жакшы калышын бүтпөгөн аракет эффектиси дейбиз. Окуянын үзүлгөн жери эсте көп калат. Бул эффект адамдын жашына, маселенин кыйындыгына, окуянын таасиринин денгээлине да байланыштуу болот.

Феноменалдуу эс. Бул эске ээ болгон адам мааниси жагынан байланышкан же байланышпаган ар түрдүү маалыматтарды эч өзгөртпөй толук эсине сактап, зарыл учурда айтып берет жана пайдалана алат.

Импринтинг (англис сөзү бизче «тутуп калуу, эстеп калуу» дегенди билдирет). Бул жогорку омурткалуу жаныбарларда жашоосунун алачкы этабында же туулгандан кийинки объектилердин өзгөчө белгилерин эсинде калтыруу; кээ бир тубаса жүрүм-турум актыларына үйрөнүүнүн спец-ификалык формасы, көбүүрөөк изилденген формасы «ээрчүү реакциясы» - жетилип туулган балапандар же сүт эмүүчүлөрдүн ата-энесин жана бири-бирин ээрчиши.

Имринтинг феномени же эси канаттуулардын балапандарында 12 сааттан, маймылчаларда 20 же 40 күндөн кийин, бөбөктөрдө 6 айлык курсакта байкалат.

Жогоруда белгиленгендей, эс материалды сактоо узактыгына карай кыска жана узак эс деп экиге бөлүнөт.

Көз ирмемдиктеги эс. Көз ирмемдеги эстеги маалыматтар башка эске сактоо формасына өтпөсө бир нече секундадан кийин унутулат. Маалыматты эрктүү башкарууга, эсте кармап калууга ачык, так формага келтирүүгө болбойт. Угуу, көрүү, даам татуу анализаторлору өздөрүнө мүнөздүү бири-бирине окшобогон көз ирмемдиктеги эске ээ. Бул эс модулдуу келет.

Кыска убакыттагы эс. Материалдын али баш мээге изи кала элек, ички байланыштары түзүлө элек, анын элеси адамдын көз алдынан кетпей, үнү кулакка угулуп турган моменттин, эсте тутуусунун баштапкы этабын мүнөздөйт. Кыска убакыттагы эс ар түрдүү тажырыйбаларды топтоодо, аларды колдонууда чоң мааниге ээ. Анын убактысынын узактыгы бир канча секундадан минутага чейин созулат. Ушул убакыттын ичинде жаңы кабыл алынган объектилерди таанып, тигил же бул операцияларды жүргүзүүгө мүмкүндүк болот. Анан ал объектилер эстен чыгат. Кыска убакыттагы эс механикалык мүнөзгө ээ. Бул эс көбүнчө адамдын алдына койгон установкасына жараша болуп, котормочуларда, машинисткаларда, стенографисттерде, операторлордо учурайт.

Эстин бул түрү көз ирмемдеги эстен кийин пайда болот. Көз ирмемде калган маалыматтардын айрымдары өчпөй, кыска убакыттагы эс модалдуу эмес, б.а. көрүү, угуу анализаторлорунун ар бири өзүнчө тиешелүү кыска убакыттагы эсти тейлебейт.

Узак убакыттагы эс болсо кабыл алынган маалыматтардын узак убакытка же түбөлүк калышын мүнөздөйт.

Эске тутуунун типтерин изилдөөчү ыкма.

Теориялык түшүнүккө караганда эстин типтери адам баласынын дүйнөнү таануу процессиндеги анализаторлорго жараша 4кө бөлүнөт. Алар көрүү эси, угуу эси, мотордук угуу эси, бириктирилген эс. Анткени адам баласы дүйнөнү андап билүүдө башка анализаторлору өтө көп колдонулат. Айрым

бир адамдарда мындай эстин типтери тубаса да берилет. Эгерде окутуучу балдардан тубаса эсти байкай турган болсо, аны ишке киргизип өркүндөтүүсү зарыл. Ал эми ал балдарда тубаса эс болбосо, бир катар көнүгүүлөрдү жасоо менен балдардын эс процесстерин өркүндөтүүгө болот. Мындай жумушту аткаруу үчүн алдын класс коллективиндеги балдарга эксперимент жасоо менен ар бир окуучунун эске тутуу типтерин аныктоого жетишет. Андан кийин ар бир балага жекече мамиле жасоо менен эстин типтерин пайдалануу аркылуу окуу жана тарбия жумуштарын өркүндөтө алышат.

1. Бул эксперименталдык жумуштун негизги максаты: Окуучулардын эстик типтерине жараша сырттан келген маалыматтарды сактап, калуу мүмкүнчүлүгүн аныктоо.

2. Экспериментти уюштурууга керектөөчү каражаттар: эстин типтерин аныктоого керектүү болгон сөздөр тандалат, ар бир эстин тибине 10 дон 40 сөздүн тизмектери кирет.

I. Көрүү эсинин тибине.

1. Самолет
2. Чайнек
3. Көпөлөк
4. Казан
5. Булут
6. Дөңгөч
7. Шам
8. Жүзүм
9. Оюн
10. Газета

II. Угуу эстин тибине

1. Дирижабль
2. Чырак
3. Алма
4. Крушка
5. Чагылган
6. Отун
7. Ланпочка
8. Алма
9. Жумуш
10. Кагаз.

III. Мотордук угуу тибине.

1. Паракход
2. Бочка
3. Карга
4. Самовор
5. Жамгыр
6. Балта
7. Айнек
8. Карагат
9. Эс алуу
10. Китеп

IV. Бириктирилген этин тибине.

1. Машина
2. Тарелка
3. Өрдөк
4. Чайнек
5. Кар
6. Араа
7. Жарык
8. Козу карын
9. Тамаша
10. Журнал

Мындан сырткары убакытты өлчөө үчүн керектелүүчү секундамер керектелет:

3) Изилдөө объектиси болуп изилденип жаткан окуучулардын эске тутуу жөндөмдүүлүгүнүн типтери (көрүү, угуу, мотордуу кыймыл, бириктирилген эстин типтери) саналат.

4) Эксперименти жүргүзүүнүн инструкциясы: Экспериментти жекече жана группада жүргүзсө болот. Ал үчүн жогорудагы сунуш этилген ар бир эстин типтерине колдонуучу сөздөрдүн тизмектери өз-өз багыттарына 4 бөлөк картинага ар бир изилдөөчүгө жетишкендей машинкада (компьютерде) жазылып атайын конверттерге салып даярдалат. Эгерде «көрүү эстин тибинен» баштай турган болсок, экспериментатор алдын изилдөөчүүлөргө (окуучуларга) төмөндөгүдөй түшүндүрмө берет.

Балдар азыр ушул эксперименттин негизинде силердин көрүү эсиңерди аныктайбыз.

Ал үчүн силер төмөндөгү мен айткан инструкцияны иреттүү, так аткарышыңар керек. Эгерде инструкция так аткарылбаса, башка эстин тибин өлчөп алышыбыз мүмкүн. Демек, силерге таратып берген каточкада 10 сөздүн тизмеси жазылган. Ар бир сөздү 5 сектордон токтолуп окуш керек (кайталаш керек) ошондо 10 сөздү окуп жатташ үчүн 50 секунд берилет. Бул убакытты менин командам менен аткарасыңар. Качан мен баштагыла дегенде алдында тескерисинен жаткан карточканы колуңарга алып жогорку инструкция боюнча жаттай баштайсыңар. Качан, бүттү жапкыла дегенде карточканы ошол момент буйталбастан, тескерисинен столдун бирине коюп, андан кийин 10 секундта ичинден кайталап турасыңар. Качан команда жазгыла деп берилгенде, алдын ала даярдалган депдерге (барака) эсиңде калган карточкадагы сөздөрдүн тизмесин жаза баштайсыңар. Жазып бүткөндөн кийин экспериментатордун уруксаты менен жазылган сөздөр менен карточкадагы сөздөрдү салыштырып, текшерип, ашыкча башка сөздөрдү жазып алсаңар аларды сызып таштап өзүң жазган карточкадагы сөздөрдү гана калтырасыңар. Унутуп калган сөздөрдү текшенрип жаткан мезгилде кошуп жазып алуу болбойт. Анда эксперимент жарабай калат.

Ошентип, маалыматтар төмөнкү формула аркылуу аныкталып, группалык түзүлгөн таблицадагы ар бир окуучунун фамилиясынын тушундагы «көрүү эси» деген колонка менен кесилишкен жерге жазылат. Мисалы: изилденүүчү көрүү эси аркылуу 10 сөздүн ичинен 7-ни туура жазасың. Анда анын коэффициентин төмөндөгү формулада аныктайбыз:

$$K = \frac{a}{b}; \quad (1) \text{ мында } K - \text{көрүү эсинин коэффициенти}$$

a – карточкадагы 10 сөздүн ичинен эсте каалаган сөздүн саны (7 болсо)

b - карточкадагы жалпы сөздүн саны (биздин шартта 10 барабар)

Ошентип жогорку изилденүүчү үчүн көрүү коэффициенти:

$$K = \frac{a}{b} = \frac{7}{10} = 0,7 \text{ ге барабар болот б.а.}$$

Бул изилденүүчүнүн көрүү эси 70% иштей тургандыгын түшөнөбүз. Мындай коэффициент бардык изилденүүчүлөрдө бирдей боло бербейт. Ал коэффициент 0,1-ден баштап 1 ге чейин болушу мүмкүн. Коэффициенттин көрсөткүчү канчалык төмөн болсо, ал адамда ошол эстин тибинин төмөн экендигин түшүнүүгө болот. Улам коэффициент жогорулаган сайын эстин тибинин жогору экендигин түшөнөбүз.

Ал коэффициенттин көрсөткүчтөрү башка эстин типтеринде да жогорку инструкцияда жүргүзүлөт.

2) Угуу эсинде: Карточкадагы 10 сөздү экспериментатор ар бир сөздү 5 секундатордун 50 секундада окуп берет. Андан кийин 10 секунда өткөндөн кийин жогоркудай эле эсте калаган сөздөрдү тетрадкага жазып, текшерип, жогорку көрсөтүлгөн **Ф** формулага салып чыккан коэффициентин өзүнүн фамилиясын тушунда угуу эси деген колонкага жазат.

Эскертүү: Эксперимент учурунда колу, буту, эриндери кыймылдабашы керек.

3) Моторду угуу эси дегенде эксперимент дагы башкача жүрөт. Б.а. сөздү 5 сек. токтолуп окуйт. Ушул учурда изилденүүчү уккан ар бир өзү сөөмөйү же ручканын аркасы менен тамгаларды абага жазат. Мисалы: п-л - а - н - е - т - а деп. Эгерде жазбай кое турган болсо, эксперимент жүрбөй, угуу эсинин эксперименти болуп калат. Булардын коэффициенти жогоркулардай табылып группалык таблицага жазылат.

жазылган карточкаларды бардык окуучуларга алдын ала тескерисинен коюлган шартта таратып, экспериментатордун командасы менен балдар карточканы колуна алып, көздөрү менен ал сөздөрдү абага жазып, ошол эле моментте экспериментатор окуп берип жаткан сөздөрдү, колундагы сөздөр менен салыштырып эстерине тута башташат. 50 секунд бүткөндөн кийин, жогорку эрежелер боюнча коэффициент табылып группалык таблицкага өзүнүн фамилиясынын турмушундагы биргелешкен эстин тибинин калонкасына жазылат.

Группалык таблица төмөндөгү көрүнүштө болот:

№	Изилденүүчү- лөрдүн фамилиясы	Көрүү эси	Угуу эси	Мот. кый..эси	Бирик- кен эси
1	Аскарлов Т	0,7	0,9	0,6	0,5
2	Камалова Р	0,9	0,4	0,4	0,7
3	Мамырова Ч	0,3	0,8	0,7	0,5
n					
	Арифмет. орточо	0,62	0,7	0,58	0,58

Анализ: Кандай гана окутуучу болбосун, өз предметин окуучуларга жеткиликтүү түшүндүрүп, мазмунун ачууда окуучулардын эске тутуу тибине жараша сабакты уюштуруусу билимдин эффективдүүлүгүн жогорулатат. Ал ишти жасаш үчүн экспериментте алынган таблицкага таянып, класстагы окуган окуучулардын ар биринин жакшы жана начар деңгээлдеги эске тутуу тибин аныктап, андан кийин класстын группага түзүлгөн таблицкадагы арифметикалык орточо салыштырмалуу ар бир типтеги калонкага катар ар окуучуларды үч группага бөлгөн. Б.а. 0,1-0,3 коэффициенттерди эске тутуусу начар окуучуларга, 0,4-0,6 коэффициенттеги окуучуларды орточо типтеги окуучуларга, ал эми 0,7-1ге чейинки коэффициенттеги окуучуларды эске тутуусу жогорку типтеги балдар деп, ар бир (көрүү, угуу, мотордоочу жана бириккен) типтерге бөлүштүрүп класстык группаны 12 группага бөлүү менен, аларга сабак жана тарбия учурунда дифференцияланган подход керек. Мисалы, сабак учурунда көзү жакшы көргөн (0,7-7 коэффициенттеги) окуучулар. Класстын арткы парталарында, (0,4-0,6 коэффициентиндеги)

көзү орточо көргөндөрдү ортонку столгө же партага, ал эми көзү начар көргөн (0.1-0,3 коэффициентиндеги) балдарды алдыга олтургузуп сабактын мазмунун түшүндүргөнү жакшы. Ушундай эле иш-аракеттер угууга да жараша уюштурулса жакшы болгон.

Мындан сырткары анализдөөнүн мазмунун башкача да уюштурса болот. Көрүү эси жакшы иштеген окуучуларга көбүрөөк өз бет алдынча окууну сунуш эте турган болсок, угуу эси жакшы балдарга көп түшүндүрүп, айтып берүү ыкмасын колдонгон жакшы болот. Ал эми «мотордуу угуу» эси жакшы иштеген мазмунун түшүнүүнү сунуш этүү керек.

Ал эми «бириктирилген эси» жакшы иштеген балдар жогорку үч этапты колдонуу менен сабакка даярданууну сунуш кылыш керек.

Ошентип, бул эксперименттин жыйынтыгын ар бир эксперименттер өз түшүнүгүнө жараша кеңейтип анализдөө менен, өз жумушунда кенири колдонууну сунуш кылабыз.

Ретроактивдүү тормоздолууну изилдөөчү ыкма.

Алынган эксперименттин жыйынтыгы төмөнкү таблицага толтурулуп, экспериментке катышкан окуучулардын ретроактивдүү тормоздолуу процесси аныкталат.

№	Эксперим. катышкан. аты - жөнү	Кетирилген катаанын саны (санга карата)	Кетирилген катаанын саны (сөздүн мазмун. карата)
1.	Аскарров Т.		
2.	Камалова Ф.		
3.	Мамырова З.		

Эксперимент эки жолу жүргүзүлөт.

Биринчи учурда 10 катарда эки сандан турган сандар 1005 жатталгандан кийин, дагы ушул сыяктуу 10 катар, эки сандан турган сандар жатталып 5 минута өткөндөн кийин биринчи катардагы сандар текшерилгенден көп ката кетет (теория боюнча).

Экинчи учурда мурункудан башка 10 катар эки сандуу сандарды 100% жаттап, андан соң 10 сөздү жаттап, кайра

биринчи 10 катар сандарды 5 минутадан кийин суранганда, биринчи учурда караганда аз ката кетет (теория боюнча).

Ушул теориянын негизинде окуучулардын жекече ретроактивдүү тормоздолуусун текшерип үчүн ушул эксперимент жүргүзүлөт.

Ошондой эле мектеп окуучуларындагы ретроактивдүү тормоздолууну төмөндөтүү үчүн предметтер аралык жазылбагандардын (расписаниянын) түзүлүшүн корректирофка жүргүзсө, ошол эле мезгилде окуучулардын сабакты өтүү чеберчилигиндеги технологияга дагы маани берүүнү эскертип турат.

Мисалы, математикадан мазмунду жалаң сандар менен түшүндүрүүгө балдар ретроактивдүү тормоздолууга учурай тургандыгын айтууга болот.

О.э. гуманитардык сабактарды (адабият, философияны ж.б.) жалаң сөздүн мазмуну менен да түшүндүрүү баланы ретроактивдүү тормоздолууга алып келе тургандыгын эскертебиз.

Ошондуктан сабактын мазмунун жакшыртууда сөзсүз ушул жагдайдагы психологиялык технологияны эске алуу азыркы мазмундан коомдун бирден-бир талабы деп эсептелет. Ушундай эле эс проблемасын өлчөгөн, изилдеген бир канча материалдарды, төмөнкү сунуш этилген адабияттардан таап, практикада колдонсо болот деген сунуштарды айтабыз.

Эс темасын текшерүүгө керек болгон суроолор:

1. Эстин психология предметтеринде аныкталышы.
2. Эсти түшүндүрүүчү теориялар.
3. Эстин физиологиялык негиздери.
4. Эстин процесстери.
5. Эстин индивидуалдуу айырмачылыктары.
6. Эстин түрлөрү.
7. Унутуу жана аны жакшыртуунун жолдору.
8. Эске калтыруунун жолдору, психологиялык технологиясы.
9. Эске сактоонун психикалык негизи.
10. Эс жана индивидуалдуулук.
11. Эс процессин окуу жана тарбия учурундагы ролу.

Колдонулган адабияттар:

1. Зининко П.И. Не произвольное запоминание. -М.,1998

Колдонулган адабияттар:

1. Зининко П.И. Не произвольное заповинание. -М.,1998
2. Заборни Ю.М. Нейропсихология памяти. -М.,1977
3. Закиров А. Психология боюнча практикум. Ош-2005
4. Практические занятия по психологии. Учеб. пособие. Под ред. Петровского, -М., 1972, 84-104 стр.
5. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. -М.,1999.
6. Смирнов А.А. Проблемы психологии памяти. -М., 1966
7. Соколов Е.Н. Механизмы памяти. -М., МГУ 1969.
8. Лурия А.Р. Потерянный и возвращенный мир.М., 1971
9. Лурия А.Р. Нейропсихология памяти. -М.,1974.
10. Минбаев К.М. Адам психологиясы. Ош, 2000 120-134 беттер.
11. Хрестоматия по общей психологии. -М.,МГУ, 1981

Тема: Ойлоо

§ 1. Ойлоо жөнүндө жалпы түшүнүк

Ойлоо психологиядан башка бир катар илимдин изилдөө объектиси болуп ар кандай аспектилерде талданат. Мисалы; философия ойлоо менен материянын ортосундагы байланышты, ойлоо аркылуу дүйнөнү таануунун жолдорун, социология болсо коомдун социалдык структурасына жараша ойлоонунун тарыхый жактан өнүгүш жолдорун изилдейт. Ал эми физиология ойлоонун мээлик механизмдин, мээнин тигил же бул бөлүктөрүнүн ойлоого тийгизген таасирин, ролун үйрөтөт ж.б.

Ойлоону активдүү изилдөө 17-кылымда башталган. Узак убакытка чейин ойлоо логикада каралып, бирдей түшүнүк катары эсептелип келген.

Психология ойлоону таануу иш-аракети катары, анын адам ишмердигиндеги маанисин, жүрүү механизмдин башка психикалык процесстерден айырмасын, личносттун калыптануусундагы ролун үйрөнөт.

Объективдүү чындыкты үйрөнүү сезүүдөн, кабыл алуудан башталып, ойлоо процессине өтүү жолу менен жүрөт. Сезүүдөн жаратылышты үйрөнүүгө нук чабылса, ойлоо аны терендетет, улантат. Ошондуктан В.И.Ленин объективдүү чындыкты үйрөнүү жандуу сезүүдөн абстрактуу ой жүгүртүүгө, андан практикага өтүү жолу менен жүрөрүн белгилеген.

Дүйнөнү таанууда сезүү, кабыл алуу процесстери зарыл, бирок жетишсиз. Сезүү менен заттардын, окуялардын, кубулуштардын өз ара мамилелерин, анын себебин, натыйжасын биле албайбыз. Мисалы, адамдын колу заттардын жылуулук деңгээлин так аныктай албайт, анткени ал адамдын жалпы ден соолугуна жана заттын жылуулук даражасына жараша болот. Ал эми ойлоо саналган факторлорсуз эле абстрактуу мүнөздө заттын температурасын аныктайт.

Кабыл алууда болсо объектилердин составдык бөлүктөрү аң-сезимде жеке-жеке чагылат. Айталы, адам дарактын бутактарын, жалбырактарын, сөңгөгүн бири-бирине көз карандысыз формасы түсү ж.б. касиеттери боюнча аныктайт. Ойлоодо дарактын ички мазмунун, бөлүктөрүн, (күндүн, абанын, топурактын химиялык составынан) бирдикте карайт.

Ойлоо качан адам баласы алдында турган объектини сезүүнүн, кабыл алуунун жардамы менен таанууга мүмкүн болбогон учурда пайда болот.

Ойлоо башка психикалык процесстерге караганда татаал, кандайдыр бир зат жөнүндө ой жүгүртүү дегендик алгач анын башка заттар менен болгон байланышын, касиеттерин тактоо, анын ал зат жөнүндө жалпы жыйынтыкка келүүнү түшүндүрөт. Ал кабыл алуу, сезүү процесстери аркылуу тышкы дүйнө менен түздөн-түз байланышта болуп, алардын чагылуусу катары көрүнөт.

Ойлоо сезүүдөн, кабыл алуудан алынган маалыматты колдонот, керек болгон учурда анын чегинен чыгат. Алсак, көп кылымдар бою кабыл алуунун натыйжасында жерди кыймылсыз, күн аны айланып турат деп далилдешкен. Чындык бурмаланып кабылданган. Кийин ойлоо процессинин жардамы менен күндүн айланасында жер айланып турганы аныкталды. Ал эми ойлоо аркылуу адам сезүүгө, кабыл алууга мүмкүн болбогон тышкы дүйнөнүн касиеттеринин, ички байланыштарын үйрөнө алат. Мисалы, майда элементардуу бөлүкчөлөрдү эң күчтүү микроскоптор менен да көрүү кыйын. Алар жөнүндө ой жүгүртүүнүн гана маалыматынан бөлүкчөлөр теориясы түзүлүп олтурат.

Ойлоо иш-аракеттери личносттун эмоциялык абалына байланыштуу. Алар бири-бирине өздөрүнүн оң-терс таасирлерин тийгизет. Адам терс эмоциялык абалда турганда анын эркине баш ийгенде, алдындагы проблеманын реалдуу ички закондорун түшүнүүдөн алыстайт. Чындыкты аныктоого күчү жетпей калат. Тескерисинче, оң эмоциялык абал үйрөнүлүүчү объектиге болгон сүйүү адамдын ички энергиясын толук тутантып, проблеманы туура чечүүгө жол ачат.

Объективдүү чындыкты таануудагы адамдын ойлоосу тикеден-тике же кыйыр түрдө жүрөт. Тикеден-тике ойлоодо адам өзүнүн кабыл алуу, сезүү жөндөмдүүлүктөрүн колдонот. Мисалы, эшиктеги абанын температурасын сыртка чыгып, тери сезимдеринин жардамы менен болжолдуу аныктоого мүмкүн. Бул жерде ойлоо процессине кабыл алуу, сезүү катышкандыктан, ойлоо конкреттүү категория деп айтуу тура эмес. Ошондуктан ассоцианисттер чыга албайт дешет.

Кыйыр түрдө ойлоодо кабыл алууга мүмкүн болбогон кубулуштардын маңызын анализатордун жардамсыз эле

башка объектилер менен салыштырып, татаал математикалык эсептөөлөрдү жүргүзүп, тааный алабыз. Же көздүн жардамы менен жарыкты көрүүгө болот, анын негизинде жаткан электромагниттик толкунду көрүүгө мүмкүн эмес. Аны логикалык түрдөө ойлоо керек.

Адамдын курчап турган объективдүү дүйнө иретсиз, байланышсыз баш-аламан кубулуштардын, нерселердин жыйындысы эмес, тыгыз байланышта, өз ара мамиледе, алар белгилүү тартипте, системада жайгашкан, бирин-бири шарттап турат. Дүйнөнүн мындай бүтүндүгү, биримдиги, ички байланышы адамдын сезүү органдарына көз карандысыз, объективдүү жашайт. Адам өзүнүн аң-сезиминде ойлоонун кудурети менен ал ички байланыштарды чагылдыра алат. Бир караганда бул чагылдырылган байланыштар ойлоонун иш-аракетиндей туюлушу мүмкүн. Бирок алардын объективдүү жашары талашсыз. Мисалга И.П.Павловдун рефлекс жөнүндөгү окуусун алалы. Байкоо жүргүзүүдө иттин этти көргөн сайын шилекей бездери бөлүнүп чыга берет. Эт менен шилекей безинин ортосундагы байланыш И.П.Павловсуз эле объективдүү жашаган И.П.Павловдун улуулугу ошол байланышты биринчи көрүп, аны чечмелегендигинде.

Заттардагы байланыштар, таасир этүүлөр маанилүү (чыныгы) маанисиз (чыныгы эмес) мүнөздө болот. Алар ойлоо процессинин эффективдүү жүрүшүнө түрткү берет. Эгер кылдат карасак, конкреттүү аудиториядагы студенттердин чуулдашы менен коридордогу чуунун ортосунда эч кандай байланыш жок. Бул – чыныгы эмес байланыш. Ал эми аудиториянын ичиндеги студенттердин муноп угуп отуруусу менен лекциянын мазмунунун ортосундагы байланыш чыныгы байланыш. Термометрдеги сымалтын көтөрүлүшү менен температуранын ортосундагы байланыш да чыныгы байланышты чагылдырат.

Ошентип, **ойлоо** – объективдүү чындыктагы заттарды, кубулуштардын ортосундагы жана алардын өздөрүндөгү байланыштарды ачып көрсөткөн психикалык процесс.

§ 2. Адамдын ойлоосунун индивидуалдуу өзгөчөлүгү, аутизм

Ойлоо бардык психикалык процесстердин ичинде өзгөчө абалда турат. Адамдын жогорку аң-сезимге ээ болушунда ойлоо бирден-бир негизги фактор болуп эсептелген.

Адамдын аң-сезими кандай жекелик менен мүнөздөлсө, ойлоо да ошондой жекеликке ээ. Адамдардын ойлоосунун жекелик өзгөчөлүктөрүн аныктоочу негизги белгилерге ойлоонун өз алдынчалыгы (жаңы проблемаларды коюу, аны чечүү өз алдынча жолдорун табуу), кенендиги, көп нерселерди билүү аракети, таануу дараметтин бакубаттыгы, ийкемдүүлүгү маселени чечүүнүн ыктарын шартка жараша өзгөртө билиши, тереңдиги (татаал маселенин ички маңызын андашы), сындуулугу (өзүн жана башкаларды баалай билүү) жана проблемаларды чечүү тездиги кирет.

Адамды курчап турган реалдуу дүйнөдөгү чындыкка шайкеш, ага жакын информациялары башка адамдардын ишмердигинде ишенимдүү колдонулат, адаштырбайт.

Бирок айрым адамдар реалдуу чындык жөнүндө туура эмес мааныматтарды галлюцинация, жөөлүү, гипноз

Аутизм – грек сөзү, кыргызча «өзүм» деген мааниде.

абалында же норма менен птологиянын чегинде турган деген түшүнүк аркылуу берилет.

Аутизмдик ойлоо бир жактуу, көпчүлүк учурда мазмунду түшүндүрүп турган белгилери так болбогондуктан реалдуу ойлоодон алыс турат. Анда ой жүгүртүү тигил же бул кырдаалдарды талдоодо логикалык мыйзам

ченемдерге баш ийбейт.

§ 3. Ойлоонун физиологиялык негизи

Ойлоонун физиологиялык негизин баш мээнин кыртышында пайда болгон убактылуу нервдик байланыш же мээнин рефлектордук иш-аракети түзөт. Бул байланыштар реалдуу чындыкты чагылдыруучу экинчи сигналдык системанын жардамы менен ишке ашат. Бирок биринчи-сигналдык системага (сезүүгө, кабыл алууга, элестетүүгө) түздөн-түз таянат. Экинчи сигналдык система - биричи сигналдык системага байланыштарды чагылдыруучу система. Кантсе да, ойлоо процессинде эки маалымат бири-бири менен тыгыз байланышта болот. Экинчи сигналдык система маалыматтарды кабыл алууда уюшулган, жогорку чекте

өнүккөн инструмент болуу менен, личносттун айлана-чөйрөгө кеңири багыт жасашына мүмкүндүк берет.

§ 4. Ойлоо жана кеп

Ойлоо, тил жана кеп өз ара тыгыз байланышта. Ойлоонун негизи болгон экинчи сигналдык система сөздөн жана кептен түзүлөт. Ойлоо – түшүнүктөр аркылуу ишке ашуучу операция. Өз кезегинде түшүнүктөрдү сөздөр туюндурат. Ойлоо – тормоздолгон кеп, кеп болсо - үн чыгарып айтылган ой.

Ойлоо менен кепти бирдей кароого болбойт, өз бөтөнчөлүктөрү бар. Ойлоо кеп сыяктуу сөз менен толук жасалбагандай, көп учурда кыскартылган мүнөзгө ээ болуу менен, стили телеграфтык тилге окшош. Ал автордун карамагындагы, аң-сезимдеги чагылуу процесси адамдар ортосундагы карым-катнаш кызматын аткарбайт. Ал эми-кеп карым-катнаш процессин жүргүзөт. Кеп активдүү (сүйлөгөн учурда), пассивдүү (эгер сөздү укканда) түрүндө болот.

Кеп менен ойлоонун өз ара мамилеси психологиядагы эң татаал маселелерден. Бул маселе жөнүндө Дж. Уотсон: «Менин оюм боюнча, ойлоону процесси көмөкөйдүн мотордук машыгуусу болуп саналат», - деп жазат. Мындан кептин ойлоого көз каранды эместиги сезилет.

Тескерисинче, И.М. Сеченовдун, И.П. Павловдун эмгектеринен ойлоо менен речтин ортосунда тыгыз байланыш бар экендигин далилдеген пикирлерди кездештиребиз. Чынында, жаш бала купуя ойлонгондо, көп учурда шыбыроо, эриндердин, тилдин кыймылдашы байкалат. Мындай абалды чоң кишилер ойлогон учурда да көрөбүз. Бирок чоң кишилерде ойлоо өнүккөн сайын тилден алыстай баштайт.

§ 5. Ойлоо жана маселе чечүү

Адам тигил же бул иш-аракетти аткарууда түрдүү белгисиз проблемага туш келет. Алсак, 11-класстын бүтүрүүчүсү болочок кесибин тандоо түйшүгүнө батат. Бул маселени чечүүдө анын каалаган кесиби менен мүмкүнчүлүгүнүн, калоосу, коомдун, ата-эненин каалолорунун ортосунда карама-каршылык келип чыгат. Мындай карама-каршылыктарды чечүүдө проблемалык кырдаал түзүлөт. Проблемалык кырдаалды чечүү маселени чечүүнүн биринчи этабы болуп саналат.

Ойлоодогу маселе чечүүнүн экинчи этабында личность туура чечимге келиш үчүн алдына бир нече гипотезаларды коюп, болжолдуу, түрдүү жолдорду караштырат.

Гипотезаларды, анализдөө маселени чечүүнүн үчүнчү этабына алып келет. Мында шарттар такталып, туура жол тандалып, маселе чечилет. Мисалы, окуучу математикалык маселени чыгарууда маселе чечүүнүн үчүнчү этабында алгач сыноо ката деңгээлинде иштейт. Маселени чыгаруунун жолун так элестете албагандыктан бардык божомолдоолорду бирден текшерип чыгат. Эгер бул сыноо – ката жолу менен да чыгара албаса, пассивдүү алгоритмдик ыкманы колдонот. Аталган жол да натыйжа бербесе, активдүү алгоритмге өтөт: алдында турган маселени бир канча майда түзүүчүлөргө бөлүп, схемаларын, моделин, сызмаларын түзөт. Ошентип, маселени чыгаруунун бирден-бир чечүүчү жолун табат, окуучу өзүнүн ойлоосунун инертүүлүгүн, жеңил маселе чыгаруунун жаңы стратегиясын жаратат. Маселени чечүүдөгү жаңы стратегияга жетишүү личносттун өзү жасаган иштерин анализдөө - өзүнүн алгачкы тажрыйбасын колдонуу дегендик. Кээде маселени чечүүдө адамдын талбаган эмгеги натыйжа бербей, тунгуокка камалышы ыктымал. Мындай жагдай адамдын ойлоосун активдештирет, ички түрткүнү ойготот. Белгилүү бир убакытта маселенин чечилишинин бирден-бир жолу өзүнөн-өзү жарк этүү түрүндө (озарение) көрүнө калат. Адамда жарк этүү пайда болот. Мындайда маселе интуиция ыкмасы менен чечилет.

Алдыга коюлган маселени чечүүнүн төртүнчү этабы – натыйжаны практикада текшерүү этабы. Ошентип, ойлоо процесси аркылуу маселени чечүү төмөнкү төрт этаптан турат:

1. Маселенин пайда болушу жана аны фомулировкалоо.
2. Маселени чечүүдө пайда болгон гипотезаларды тактоо, анализдөө.
3. Маселени чечүү.
4. Маселенин туура чечилегенин практикада текшерүү.

§ 6. Ойлоонун социалдык табияты

Ойлоо башка психикалык процесстер сыяктуу эле баш мээнин продуктысы болуп саналат. Эгер баш мээге доо кетсе, анда ойлоо процесси бузулат. Ойлоону учурунда мээнин кыртышынын керектүү жерлеринде электр толкундары пайда

болот. Алар атайын электроэнцефалограмманын жардамы менен катталат. Демек ойлоо - баш мээнин каражаты.

Бирок ойлоону жалаң гана биологиялык көрүнүш катары кароо туура эмес. Адам өзүнүн тарыхий өнүгүүсүндө башка адамдар менен карым-катнашта, мамиледе болот, тарбияланат, башкача айтканда социалдык шарт ойлоонун өнүгүшүнө өз таасирин тийгизет. Азыркы учурда жалаң гана эксперимент эмес турмуштук фактылар да далилдөөдө. Эгер жаш бала төрөлгөн чагынан баштап айбандардын чөйрөсүндө жашаса, ал психикалык жактан өнүкпөйт, анда ойлоо пайда болбойт. Айбандардын деңгээлинде кала берет. Же өтө төмөн экономикалык, маданий-социалдык чөйрөдө төрөлгөн баланы өнүккөн өлкөдө тарбияласак, ал психикалык жактан ошол балдардан айырмаланбайт. М; Парагвайдагы гуайкуру уруусунда жашаган адамдардын маданий дейгээли общиналык коомду элестеткен. Франсуз этнографтары гуайкурулардын журтунда калган кызды Парижге алып келип тарбиялашкан. Кыз кийин илимдин доктордук даражасын ийгиликтүү коргогон.

§ 7. Ойлоо процесстери

Ойлоо процесстери өзгөчө акыл операциялары аркылуу ишке ашат. Аларга салыштыруу, анализдөө, синтездөө, абстракциялоо конкреттештирүү жана системалаштыруу кирет.

Анализдөө кандайдыр бир бүтүн нерсени ой жүзүндө бөлүктөргө ажыратууну же анын деталдарын; аракеттерин, мамилелерин бөлүп алууну билдирет. Мисалы, окуучу кандайдыр бир аппараттын деталдарын өздөштүрүү үчүн, аны бөлүктөргө ажыратып, ар бир тетигин өзүнчө үйрөнөт. Анализ практикалык жана теориялык мүнөздө жүрөт. Практикалык анализдөө үйрөнүлүүчү реалдуу затты колго кармап, көздөн өткөрүп, анын ички закон ченемдүүлүктөрүн ачууда колдонулат. Ал эми теориялык анализдөө объектини кыялый элестетүү, ал жөнүндө ой жүгүртүү менен ишке ашат. Буга адамдын өткөн тарыхий окуяны талдашы, көз алдына келтирип, себептерин, закондорун, этаптарын үйрөнүшү айкын мисал боло алат.

Синтездөө – анализдөөгө тескери операция. Бүтүн заттын деталдары, касиеттери кайрадан жыйналып үйрөн-

үлөт. Ал – анализ процессинин натыйжасы. Бул дагы теориялык жана практикалык синтез болуп экиге бөлүнөт.

Салыштыруу – кубулуштарды, заттарды бири-биринен айырмалоо жана алардын окшоштуктарын табуу дегендик. Анда анализдөө операциясы колдонулат. Салыштыруу натыйжалуу болсун үчүн, салыштырыла турган объектилер жөнүндөгү маалыматтар так болууга тийиш. Салыштыруу бир жактуу, көп жактуу толук эмес деңгээлде өтөт.

Абстракциялоо – кандайдыр бир конкреттүү нерсени үйрөнүүдө анын айрым белгилеринен, жактарынан ой түрүндө алыстоону түшүндүргөн татаал процесс. Ал объектиге (зат, тирүү организм, жаратылыштын кубулуштары, коомдук окуялар, адамдын жүрүш-туруштары), анын үйрөнүлүү деңгээлине, максатына, үйрөнүүнүн тактыгына, жараша болот. бул операциянын жардамы менен адам нерсени бир жактуу, конкреттүү таануудан алыстап, ойлоонун жогорку чеги болгон теориялык жалпылоого жетет.

§ 8. Ойлоонун формалары

Ойлоонун формаларына ой жүгүртүү, түшүнүк, ой корутундулоо кирет.

Ой жүгүртүү үйрөнүлүүчү объектини, анын касиеттерин жокко чыгарууну же чыгарбоону, тактоону билдирет. Анын предметине, мазмунуна түздөн-түз кабыл алынуучу, элестетилүүчү, ойлонулуучу жалгыз объект же объектилердин тобу жана бир класска кирген объектилер, алардын касиеттери тартылат.

Эгер ой жүгүртүү конкреттүү бир зат жөнүндө болсо, жекелик ой жүгүртүү деп аталат. Мисалы; Бишкек – Кыргызстандын борбору. Эгер ой жүгүртүү бир канча заттар тууралуу жүрсө, ал жалпы ой жүгүртүү болот. Мисалы, кээ бир заттар электр тогун өткөрөт. Ой жүгүртүү чыныгы жалган болушу ыктымал.

Ой корутундулоо – эки же бир канча корутундунун натыйжасында жалпы корутундуга келүү. Анын индуктивдүү жана дедуктивдүү ой корутундулоо деген түрлөрү бар.

Индуктивдүү ой корутундулоодо адам жеке ой жүгүртүүдөн жалпы ой корутундулоого өтөт. Суунун кайноо чеги 100 градуска барабар деген чындыкты далилдөө үчүн бир канча идиштерге сууну куюп, кайноо температурасын аныктап жалпы корутундуга келебиз.

Дедукциялык ой корутундулоо жалпы жоболордун негизинде жеке ой корутундулоого өтүп түшүндүрүлөт.

Түшүнүк – бул предметтин, кубулуштун жалпы жана негизги касиеттери жөнүндөгү маалымат. Аны сезүүдөн, кабыл алуудан айырмалоо керек. Сезүү кабыл алуу процесстери сезүү органдарынын натыйжасы болсо түшүнүк эстин, элестетүүнүн негизинде жаралган ойлоонун бир формасы ойлоо пайда болгондо келип чыгат.

Ойлоо түшүнүктөр менен операция жүргүзөт. Түшүнүк анын алгачкы элементи, кубулуштардын, заттардын негизги жалпы белгилеринин суммасы.

Түшүнүк -көлөмүнө карай жеке жана жалпы болуп экиге бөлүнөт. Жеке түшүнүк конкреттүү бир объект жөнүндө болот. Жалпы түшүнүк предметтердин кубулуштардын тобун, классын өз ичине алат: мал, адам, чөп ж.б.

§ 9. Ойлоонун түрлөрү

Ойлоо – заттын маңызын ачуучу идеялардын кыймылы. Анын жыйынтыгы катары образ эмес идея эсептелет. Ойлоонун спецификалык жыйынтыгын заттардын кубулуштардын жалпы өзгөчөлүктөрүн өз ичине камтыган түшүнүктөн көрөбүз. Ойлоо өзгөчө теориялык жана практикалык иш - аракеттин түрү болгондуктан, ал теориялык жана практикалык деп эки чоң топко бөлүнөт.

Теориялык ойлоо. Ойлоонун бул түрү тигил же бул маселени түшүнүктөр аркылуу чечүүдө колдонулат. Мында операция тажрыйба жүргүзүлбөй, сезүү органдарынын жардамына кайрылбайт, даяр маалыматтарды башка адамдардан алынган информацияларды колдонуу менен акылдын деңгээлинде жүзөөгө ашат. Ойлоонун бул түрүн илимий кызматкерлер кеңири пайдаланышат.

Теориялык образдуу ойлоо. Ойлоонун бул түрүндө аалам түшүнүгүн ой жүгүртүүнү, ой корутундулоону колдонбостон образдарга таянат. Керектүү образды эске түшүрүү же чыгармачыл жол менен максатка ылайык кайра түзүү аркылуу пайда кылат. Ойлоонун мындай түрүн искусство, адабият тармагында же образ менен көп иштеген илимий кызматкерлер колдонушат. Теориялык ойлоонун аталган эки түрү бири-бирин толуктап турат. Адам теориялык түшүнүктүү ойлоодо так, текшерилген абстрактуу материалдарды жаратса, ал эми теориялык образдуу ойлоодо

заттын объективдүү образын түзөт. Практикалык ойлоо да көргөзмө-образдуу, көргөзмө-аракетүү ойлоо деп экиге бөлүнөт.

Көргөзмөлүү образдуу ойлоо. Ойлоо процесси ойлоого жөндөмдүү адамдын кабыл алуусу менен түздөн-түз байланышып, аны курчап турган чөйрөдөгү заттар менен бирдикте жүзөөгө ашат. Көргөзмө образдуу ойлоодо адам чындыкты көрүп, аны менен тыгыз байланышта турат. Ойлоонун бул түрү практикалык иш менен иштеген адамдардын иш - аракетинде негизги орунду ээлейт.

§ 10. Чыгармачыл ойлоонун өзгөчөлүктөрү

Чыгармачыл ойлоо деп эмнени айтабыз? Кандай адамды чыгармачыл адам дейбиз? Анын башка адамдардан кандай өзгөчөлүктөрү бар? Мындай суроолорго биринчи Г. Гильфорд жооп берүүгө аракет жасаган. Чыгармачыл адамдын мүнөздүү белгилери төмөнкүлөр: биринчиден, ойлоонун чыгармачыл мүнөзгө ээлиги, б.а., коюлган идеянын өзгөчөлүгү, терең интеллектуалдуу жаңылыгы менен айырмаланат.

Экинчиден, үйрөнүүчү объектинин жаңы, башкача нукта көрө билүү жөндөмдүүлүгү, анын практикада колдонулуш чөйрөлөрүн ачып бериши.

Үчүнчүдөн, кабыл алынуучу объектини өзгөртө билүү башка бирөөлөрдүн көзү түшпөгөн, өзгөчө касиеттерин табуу аракеттеринин бардыгы.

Төртүнчүдөн, изилденүүчү объектиге туура келген же туура келбеген идеяларга бай экендиги, көптөгөн проблемаларды чечүүнүн жолдорун көрсөтүү мүмкүндүгү.

Практикада чыгармачыл ойлоо дараметине тоскоолдук кылуучу субъективдүү факторлор көп кездешет. Аларга жаңы маселени чечүүдө мурда ийгилик алып келген эски жолду, ыкманы, колдонуу аракети кирет.

Ойлоонун стереотиптүүлүгү.

Мурда татаал маселелерди чечүүдө жолу болбой, адамдын жалкып, ички бай дараметин толук колдоно албай калуу абалы. Тигил же бул идеяларды жаратуу адамдын индивидуалдуу өзгөчөлүгүнө, эмоционалдуу абалына байланыштуу болгондуктан, эмоционалдык мокоо чыгармачыл ойлоого тоскоолдук кылат. Ошондой эле чыгармачыл адамдын табигый бай мүмкүнчүлүгүн толук эффективдүү

колдонууга тоскоолдук кылуучу объективдүү факторлор кездешет.

1. Конформизм механизминин таасири тактап айтканда башка адамдардан бөлүнбөө, аларга окшошуу өзүнүн идеясын алардын идеясына жакындатуу аракетин.

2. Башка адамдардан (башка адамга окшобогон, өзгөчө, бирөө гана) өзгөчөлөнүп, сөзгө калбоо, кеп болбоо аракетин.

3. Экстраваганттуу болуп, сындалуудан чочуу. Башка адамдарды сыңдоо менен бирге алардын өч алуусунан коркуу. Өзүнүн идеясынын пайдалуу экендигин баалоо менен башка идеяларга көңүл бурбоо. Жеке тынчсыздануу абалына туш келүүсү.

Окуучулардын моралдык ой-жүгүртүү процессин изилдөөчү ыкма.

Эксперименттин максаты: Экспериментке катышкан окуучулардын моралдык ой-жүгүртүүсүн аныктап, изилдөө көрсөткүчкө карата окуу жана тарбия жүргүзүү.

Экспериментти жүргүзүүдөгү объектилер: Экспериментке катышкан окуучулардын ой-жүгүртүүчү психикалык процесси. Экспериментке ар бир окуучуну жекече катыштырса да, же экспериментти класс коллективине бир мезгилде жүргүзсө да болот.

Экспериментти жүргүзүүнүн инструкциясы: Экспериментти жүргүзүү үчүн окуучуларга, ар бири өзүнчө мазмунга ээ болгон, моралдык ой-жүгүртүүнү мүнөздөгөн төмөнкүдөй суроолор берилет.

Сабакта окуучулар контролдук ишти аткарышууда. Сен контролдук ишти туура түшүнүп, чыгарып жатасың, ал эми сенин досуң кантип чыгарышты билбейт. Эгерде сенден көчүрүп алууну суранса, анда сен эмне кыласың? Жолдошуңа жардам бересиңби? Жолдошундун көчүрүп алуусуна макулсуңбу? Эмне үчүн мындай чечимге келдиң?

Тескерисинче, сен контролдук ишти чыгаруунун жолун билбейсиң. Ал эми досуң сага даяр ишти көчүрүп алууну сунуш кылса, сен кандай жолду тандайт элен? Маселени өзүн чыгарууга аракет кыласыңбы же көчүрүп аласыңбы? Эмне үчүн анттиң?

Тыныгуу учурунда досундун кокусунан терезени сындырып койгонун көрүп калдың. Ал эми досуң мугалимдин алдында күнөөсүн мойнуна албай, жашырууга аракет кылса,

сен ак көңүлдүк кылып, досундун терезени сындырганын мугалимге айтар белең? Эмне үчүн?

Иштин жыйынтыгы төмөнкү таблицаны толтуруу менен аяактайт.

№	Изил. катыш-дын. аты-жөнү.	1- суроо		2- суроо			3-суроо		
		көчүрөм	көчүртпөйм	Эмне үчүн мындай чечимге келдин?	өзүн чыгарасыңбы?	көчүрүп аласыңбы	эмне үчүн?	мугалимге аятам	айт маймын
1	Б. Т.	жок	ооба		ооба	ооба	о	ж	
2	К. Н.	жок	ооба		Жок	ооба	о	ж	
3	А. Б.	ооба	жок		ооба	ооба	ж	о	
п									
	Ариф. сумма								

Таблицага таянып, экспериментке катышкан окуучулардын «ооба», «жок» деген жоопторунун суммасын чыгаруу менен төмөнкү маселелерди чечүүгө аракеттенгиле:

Класстагы жалпы окуучулардын моралдык ой жүгүртүүлөрүнүн деңгээлин аныктоо.

Туура моралдык принциптеги окуучулардын тобун табуу. Алардын сабакты өздөштүрүүсү.

Туура эмес принциптеги окуучулардын тобун табуу. Алардын сабакты өздөштүрүүсү жана жүрүш-туруш өзгөчөлүктөрү.

Экспериментти анализдөөдө берилген таблицаны аягына чейин бүтүрүп «ооба» деген макул болгон маалыматтарды «+» белгиси, себептерди бир сөз менен жооп берүүгө аракет жасалат. Мисалы, биринчи суроодогу «көчүрөм» же «көчүрбөйм» деген маалыматтын санын эсептөө менен жыйынтык чыгара турган болсок, экинчи суроону «эмне үчүн мындай чечимге келди?» деген суроону» кыска бир же эки сөз менен берүүсүн изилденүүчүлөрдөн сурануу керек. Алар өз оюн жазып бүткөндөн кийин жалпы мазмунга карата окуучулардын моралдык ой-жүгүртүүлөрүн анализге алабыз. Ушундай эле ыкмалар үчүнчү суроодо да колдонулат жана ал окуучулардан алынган проценттин көрсөткүчүнө карата жалпы окуучулар үч группага бөлүнөт. Ошондо экспериментке 25 окуучу катышса ал 100% ди түзөт. Ал эми

моралдык ой жүгүртүүсү төмөнкү, орточо жогорку балдар х% ди түзүшөт. Ушул катышкан жалпы класка карата класстык (элдик) моралдык ой жүгүртүүнү аныктап, ошого жараша саясий-идеялогиялык тарбия жана окуу процессин жүргүзүүнү мугалимдерге сунуш кылабыз.

Мисалы, 25 окуучунун ичинен 14 окуучу көчүртпөймүн, 5 окуучу «билбейм», 6 окуучу «көчүртөм» деп жооп бере турган болсо, ал төмөнкүдөй иштелип чыгат.

а) көчүртпөймүн. 25-100% анда 14-х математикалык эреже боюнча $25x=14*100$ болот. Эгерде х-ти таба турган болсок:

$$x = \frac{1400}{25} = 56\%$$

чыгат. Башкача айтканда жалпы класстагы балдардын ичинен 56% ди көчүртпөйм классташтарына жардам бербейм деген ойдо экенин билебиз. Эмне себептен экендигин экинчи суроонун жообуна жараша анализден себебин табабыз. Эгерде алар өз ойлорунун объективдүү түшүндүрө алса, ушул байланыштагы саясатты кармоо керек. Эгерде өзүмчүлдүк менен коомдук, маданияттык, конституциялык закон ченемдүүлүккө тескери мазмунда боло турган болсо, ал балдарга жекелик жана класстык негизде туура мазмунга ээ болгон саясий-идеялогиялык тарбияны сунуш этүү керек.

Ушундай эле эреже менен нормалдуу 5 окуучу 20% ди көчүрөм деген 6 окуучу 24%ди түзөт, ушул проценттик масштабды эске алып, класстын моралдык саясий нормасын, ошондой эле ал классты окутуп жаткан мугалимдердин билим денгээлин саясий моралдык жүрүм-турум ыкмаларында аныктоого жетише алабыз.

Ойлоо процессин аныктоо үчүн атайын түзүлгөн методикалар бар. Эгерде кызыккан студенттер боло турган болсо төмөндөгү биз сунуш эткен адабияттардан, методикаларды таап, биз жүргүзгөн эксперимент сыяктуу, ар кандай эксперименттерди жүргүзүп, аны күндөлүк турмушта колдонсо болот.

Ойлоо процессин текшерүүчү суроолор.

1. Ойлоо процессин психологиялык мыйзамда таануу.
2. Ойлоо башка психикалык процесстер менен болгон байланышы.
3. Ойлоонун эмоционалдык абалдардан болгон айырмачылыктары жана окшоштуктары.

4. Ойлоо жана речъ.
5. Ойлоонун формалары.
6. Ойлоонун түрлөрү.
7. Ойлоо жана акыл (интеллект)
8. Ойлоо жана информация (маалымат)
9. Ойлоо жана маселе чыгаруу.

Колдонулуучу адабияттар:

1. Брушлинский А. Психология мышления и проблемное обучение. -М., 1983.
2. Выготский Л.С. Мышление и роль. -М., 1982.
3. Давыдов В.В. Визы обобщения в обучении. -М., 1972.
4. Закиров А. Психология боюнча практикум Ош – 2005.
5. Мышление: процесс, деятельность, общение. Под ред. А.Б.Брушлинского -М.,1982.
6. Минбаев К.М. Адамдын психологиясы Ош 2000.
7. Психология человека. Уч. пособ. -М.,1995.
8. Тихомиров О.К. Психология мышления. -М., МГУ, 1984.
9. Общая психология. Под ред. А.В. Петровского, - М., 1987.
10. Лук А.Н. Мышления и творчества. -М., 1983.

Тема: Кыялдануу (Воображение)

§ 1. Кыялдануу жөнүндө жалпы түшүнүк

Адам ар түрдүү заттардын образдарынын мазмунун талдаганда, кабыл алынган заттардын касиеттерин толук эске түшүрүү менен чектелбестен, жаңы, ойлоого мүмкүн болбогон элементтер менен кошумчалап, кайра элестетет. Элестегилген образ кабыл алынган реалдуу заттын бардык касиеттери менен толук кайталанышы эмес анын болжолдуу модели болуп саналат. Адам кабыл алынган затты элестеткенде жалаң гана кыялга батуу менен чектелбестен, аны өзү каалагандай кайра жаратат, өзгөртөт. Бул – анын айбандардан айырмаланган бир касиети. Ошол үчүн М.Горький: «Кыялдануу, ойлонуу жана ой-пикир гана адамды айбандардан жогору көрсөтөт», - деп жазган.

Кыялдануу процесси адамдардын күндөлүк турмушунда кенири колдонулуп, практикалык жардам берет. 1890-жылы Петербургда гезитке адамды кейиткен бир окуя жарыяланган. Анда белгисиз адамдын бой жеткен бир кызды чатырга алып чыгып, кордоп өлтүргөнү баяндалган, трагедияга таасирленген бир сүрөтчү кыздын табытын, өлтүрүлгөн жерин көрүп, чыгарма жаратат. Кийин кылмышкер көргөзгөндөгү ал сүрөттөн өзүн таанып, кайгырып турган жеринде колго түшөт. Кылмышкер сүрөтчү менен бирге сурак берип, ал күнөөсүн толук мойнуна алган. Сүрөтчү киши өлтүргүчтү элестетүү менен гартканын айткан. Ошондуктан В.И.Ленин: «Материализм жана эмпирокритизм» деген эмгегинде «Фантазия - бул эки улуу дөөлөттүн сапаты» - деген.

Кыялданууда конкреттүү окуянын образы толук кайталанып эле коюлбастан, кабылданбаган, жаңы кыялый, белгисиз элементтер да ойлоп табылат. Кыялдануунун табиятын терең билүү үчүн аны башка психикалык процесстер (эс, эмоция, ойлоо) менен салыштырып кароо зарыл.

Кыялдануунун негизин эске түшүрүү жана кайта жаратуу деген эки процесс тейлейт, бирок алар бири биринен аткарган кызматы боюнча айырмаланат. Эске түшүрүүдө кабыл алынган заттардын образдары өзгөрүлбөй кайталанат. Мындай процесс эске таандык, ансыз эс кубулушу жашабайт. Кайра жаратуу да заттын образынын мазмунун каалагандай өзгөртөлөт. Бул – элестетүү үнүн негизги кызматы. Кыялдануу менен адамдын өткөн тажрыйбасы башка нукка бурулат,

бийиктикке көтөрүлөт, эски образдардын негизинде жаңы образдар жаралат.

Кыялданууда эмоция процесси негизги орунду ээлейт. Эмоция адамды чыгармачылык деңгээлге көтөрүп, кабыл алган зат менен болгон байланышын активдештирет. Он эмоционалдуу абалда турган адам ойлоо мүмкүнчүлүктөрүн кеңири колдонуп, жаңы чектерди, шөкөттөрдү табат. Мисалы, адам конкреттүү сүйгөн адамдын өзү каалаган касиеттер менен аруулап, өзүнүн идеалын жакындатып, реалдуулуктан алыстаган образды түзөт. Байыркы грек санатында: «Нерселердин өзү эмес, алар жөнүндө кыялда жаралган элес кыйнайт», - деп бекер айтылбаган. Адамдын бул өзгөчөлүгүн Оноре де Бальзак «Унутулган кыялдар» деген чыгармаларында айкын сүрөттөйт. «Бул атактуу аялдын бетинин түсү көздү уялтат. Анын сурмалуу кой көздөрү жанып турат. Ал эми куюлуп түшкөн мурду чап-жаак келбетине жарашып, өзгөчө мээрим төгөт. Аппак көйнөктөн кеңири жакасынан акыреги, көкүрөкө карай түшкөн кооз сайча ачык байкалат» Ушул эле каарман, аялды эки-он айдан кийин Парижде театрда жолуктурганда анын реалдуу портретин жазуучу төмөндөгүдөй берет. «Бою өтө узун, өңү сепкилдүү, сапсары, катыңкы тартып турат. Эпсиз мен менсип кылыктанат. Элеттик манерада сүйлөйт жана эң негизгиси жаралыксыз кийинген». Ойлоо менен элестетүүнүн жалпылыгы, биринчиден, бул эки процесстин жардамы менен адам келечекти көрө билген-дигинде. Экинчиден, экөө тең көбүнчө проблемалык кырдаалдарда пайда болуп, личносттун талабы менен мотивдешет. Бирок проблемалык кырдаалдардын ар түрдүү аныктыкта, тактыкта болору маалым. Эгер илимий проблеманын алгачкы материалдары белгилүү болсо, анда маселени чечүү үчүн ойлоо закондору ишке чегерилет. Тескерисинче, проблеманын алгачкы материалдарында белгисиз, анык эмес жактар арбын учураса, элестетүү закондорун колдонгон оң. Ошентип, алдыга койгон проблемалык жагдайларга жана алардын андалуу тактыгына, даражасына жараша бирде ойлоо, бирде элестетүү процесстери алгоолошуп урунула берет. Бирок кантсе да элестетүү алдыга коюлган проблемада так эместиктер үстөм учурда чечүүчү роль ойнойт.

Кыялдануу башка психикалык процесстерден негизги чечимди кабыл алууда, ойлоо үчүн керектүү материалдар

жетишсиз учурда проблемалык кырдаалды туура чечип, ага оптималдуу жол көрсөтүш жагы менен айырмаланат жана баалуу. Ал- адамда болгон маалыматтардын негизинде жаңы идеяларды, элестерди пайда кылуучу чындыкты чагылдыруунун өзгөчө формасы.

Ц.П.Короленко, Г.В.Фролова өздерүнүн «Кыялдануунун керемети» деген китебинде кыялдануу боюнча жазылган окумуштуулардын, жазуучулардын ар түрдүү ойлорун иреттеп берген. Анда төмөндөгүдөй кызыктуу материалдар бар.

Гарвард университетинин профессору Ричард кыялдануу түшүнүгүнүн беш маанисин келтирет:

- адамдын өз оюн ачык, метафорлорлошуп же салыштырып билдирүү жөндөмдүүлүгү;
- адамдагы башка адамдардын акыл-эсин, абалын күчөтүү жөндөмдүүлүгү;
- адамдын чыгармачылыкка, тапкычтыкка карата ийкемдүүлүгү, жанаша коюлбаган, жакындашпаган нерселерди бир бүтүнгө бириктирүү касиети;
- нерселердин кандайдыр эффективдүү, адаттан тышкаркы байланыш жолдору;
- кыялдануу - адамдагы синтетикалык жана логикалык күч.

Советтик психолог А.В.Брушлинский жаңы нерсени жаратуу элестетүүнүн функциясына карабастан, ойлоонуну бири-бири менен өтө тыгыз, ажыратууга мүмкүн болбой турган процесстер катары караган.

Ошентип, кыялдануу - адамда болгон маалыматтарга таянып, жаңы идеяларды, элестерди пайда кылган чындыкты чагылдыруунун өзгөчө формасы.

§ 2. Кыялдануунун физиологиялык негизи

Кыялдануу процесси баш мээнин иш-аракеттеринин натыйжасы экендигине эч ким шек санабайт. Башка психикалык процесстердей эле мээнин кыртышынын ишмердигинен келип чыгат.

Бирок элестетүүнүн эмоция менен болгон байланышын эске алсак, жалаң гана кыртыш эмес, баш мээнин тереинде жайгашкан участкалар да катышат. Бул божомолду акыркы илимий фактылар да далилдейт. Кыялданууну (элестетүүнү) пайда кылуучу мээнин тереинде жайланышкан бөлүктөргө гипоталомолимбикалык система кирет. Кокус бул системага доо кете турган болсо, адамдын иш-аракеттери пландашпаган

үзгүлтүктүү мүнөзгө өтөт, берилген жумушту инструкциянын жардамы менен гана аткарып, өз алдынча аракеттенүүгө жөндөмсүз болуп калат.

Бирок азырга чейин психологияда кыялдануунун механизми, физиологиялык негизи жөнүндөгү маселелер аныктала элек. Ал мээнин кайсы бөлүгүнөн орун алган, объективдүү жашайбы, нерв структурасынын кайсыл звеносу менен байланышкан? деген суроолор жоопсуз калууда. Биз да мындай суроолорго жооп бере албайбыз. Кыялдануунун физиологиялык негизи жөнүндө психикалык процесстердей (сезүү, эс, кабыл алуу, көңүл буруу) белгилүү деңгээлде ишенимдүү сөз айтууга мүмкүнчүлүк жок.

§3. Кыялдануунун түрлөрү

Кыялдануу активдүү жана пассивдүү болуп экиге бөлүнөт:

1. Пассивдүү кыялдануу. Адам кетирген катасынын натыйжасында, же жашоо шартынын оордугунан, же өз күчүнө ишене бербегенден ишти аткарууда реалдуу ой жүгүртүүдөн алыстап, фантазияга - кыялда аткарыла турган жеңил жолдорду издөөгө өтөт. Адамдын мындай абалы пассивдүү элестетүү деп аталат. Ага Н.В.Гоголдун чыгармасындагы Маниловдун образын мисал келтирсе болот. Манилов өзүнүн короосунда эски креслосунда отуруп алып, жанындагы кичинекей көлчөснө көз чаптырып, жер алдына заңгыраган туннел каздыруу, көлдүн үстү менен чоң көпүрө салдыруу, көпүрөнүн эки жагына дыйкандарга керектүү түрдүү буюмдар сатыла турган чакан магазиндерди ачуу жөнүндө ойго чөмүлөр эле. Ал бул ойду ойлогондо, жүзү тамылжып, өзүнчө магдырап кетчү. Бирок мындай ойлор ар дайым кыял деңгээлинде гана калчу.

Пассивдүү кыялдануу **ниеттелген** жана **ниеттелбеген** элестетүү болуп экиге бөлүнөт. Ниеттелген кыялданууга таттуу кыял (грёзы) ачык мисал. Таттуу кыял образдын артынан экинчи образдын иретсиз удаалаш келүүсү менен мүнөздөлөт. Анда образдар системага, багытка ээ болбойт, ойлоо аркылуу иретке салынбайт. Көп учурда пайда болгон образдар адамга жагымдуу туюлат. Таттуу кыял дем алууда, өтө чарчаганда, катуу уйкуга киргенде, өлүк уйкудан ойгонордо, нерв системасы начарлаганда пайда болот. Француз психологу Т.Рибо бир кызык мисал келтирет.

Кичинекей дарыкананын сатуучусу иш маалында креслосунда отуруп, таттуу кыялга берилип кетет, өзүн чексиз байлыкка ээ болгон, малайларды жумшаган, атактуу меймандарды күткөн чоң мырза катары сезип магдырап, мурутунан жылмайып отурганда, сырттан кардар: «сатуу дагы кирүүгө мүмкүнбү?», - деп сурап калат. Кыял сүрүп отурган дарыканачы: «Сизди бүгүн мырза кабыл албайт!» - деп жооп берип жибериптир. Бирок өзүнүн абалын тез түшүнө коюп, кечирим сурайт. Таттуу кыялда адам реалдуу дүйнөдө болбогон, өзүнө жагымдуу образдарды, дүйнөнү түзөт, анын кучагында убактылуу жашайт.

Пассивдүү кыялдануу ниеттелбеген түрдө да учурайт. Бирок ал ан-сезимдин иш-аракетинин начарлашынан, адамдын убактылуу ишсиз отурушунан, эффективдүү абалда, патологиялык өзгөрүүдө пайда болот.

2. Активдүү кыялдануу дагы чыгармачылык жана кайра түзүүчү кыялдануу болуп экиге бөлүнөт.

Кайра түзүүчү кыялдануу – адам баласынын иш тажрыйбалары топтолгон схемаларды, сызмаларды, ноталык белгилерди, белгисиз объектинин бир элементин үйрөнүүдөн пайда болгон образ. Бул элестетүүдө үйрөнүлүүчү нерсе объективдүү жашайт. Башка кишилердин тажрыйбасында учураса да, конкреттүү үйрөнүүгө адамдын иш-аракеттеринде биринчи кездешет. Мисалы, курула элек машинанын схемасы менен таанышып, анын пайдаланып жүргөндөрдүн артыкчылыгын байкоо кыйын эмес. Шаардын келечектеги өнүгүш картасын кароо менен керектүү маалыматтарга ээ болобуз.

Биолог Ж.Кювье бир канча миндеген жыл мурун жашаган белгисиз жаныбардын бир элементин таап, анын толук облигин кайта түзө алган. Советтик антрополог. Герасимов байыркы адамдын баш сөөгүн изилдеп, анын толук тулку боюн кайра жараткан. Чыгармачылык кыялдануу личносттун объективдүү түрдө жашабаган жана анын иш-аракетинде кездешпеген нерселердин образдарын түзүү жөндөмдөмдүүлүгүн түшүндүрөт. Чыгармачылык кыялданууда адам өзгөчө жаңылыкты же оригиналдуу нерселердин образын кайрадан түзө алат. Чыгармачылык кыялданууда, анын натыйжалуу жүрүшүндө эңсөөнүн, эргүүнүн ролу чоң.

№1 сүрөт

№2 сүрөт

№1 сүрөттө элестетүүнүн сан жагынан көбөйтүү турасындагы образдар берилген, б.а., ажыдаардын башы жети болуп кеткен. Мындай элестетүү аркылуу «күч», «мүмкүнчүлүк» факторлорун билебиз. №2 сүрөттө элестетүүнү мазмунуна жараша да «баалоо» факторуна карата адам экинчи адамды жаман көргөндүктөн аң-сезимде ал адамдын айрым белгилери сан жагынан күчөп жана азайып кеткен. Бул учурда күчөп кеткендиги көрсөтүлгөн. Алсак, чачы көбөйүп, көзү бакырайып, мурду узарып, муруттары да узаргандыгын көрүүгө болот. Чындыгында, ал адам андай эмес. Чыныгы көрүнүшү сүрөттүн сол жагындагысы.

Энсөө объективдүү чындыкты кайрадан өзгөртүп түзүүгө карата адамдын чыгармачылык күчүнүн багытталышы, Ал илимий алдын ала көрүүнүн негизги элементи болуп саналат. «Мен, - деп жазган К.Э.Циалковский физикалык күч жөнүндө - салмактын толук түрдө жоголушун элестетип жана угуу үчүн дарактарга, үйдүн чатырына чыгып, жиптерге аркандарды байлап учурап элем. Менин ушундай маанисиз ойлорумду угушу үчүн кичинекей иниме акча төлөгөн күндөрүм болгон».

Ал эми англиялык улуу фантазичы Г.Ж.Уэллс «Караңгылыктагы Россия» деген китебинде большевиктердин алдына койгон планын элестете албай, «В.И.Ленин –Кремлди энсеген кыялкеч» деп жазган.

Энсөө кандайдыр бир себептер менен аткарылбай калган ишти аягына чыгарууда, адамдын иш-аракетинин мотиви жана кыймылдаткыч күчү катары кызмат кылат.

Эргүү (илхам) деп личносттун аң-сезими өтө ачык болушун, образдардын, ойлордун агым-агымы менен жүрүшүн, ойлоонун эң жогорку тездикте, түшүмдүү өтүшүн айтабыз.

Көңүл эргүү өзүнөн-өзү пайда болбойт. Ал адамдын алдыдагы кыйын проблеманы чечүүдөгү активдүү аракет менен байланышкан. Эргүү келгенде, маселеге тиешеси жок жагдайлар көңүлдүн сыртында калат, аракет жемиштүү жүрөт. Ага психикалык процесстер ыңгайлуу өтө турган өзгөчө шарттар талап кылынат.

§ 4. Кыялданууда образдарды түзүү процесстери

Адам өзү ойлогон объектини түрдүү чондукта, түрдүү түстө, түрдүү абалда, жагдайда элестете алат. Анын мындай мүмкүнчүлүктө чексиз. Бирок образдарды жаратуунун белгилүү жолдору бар.

1. Реалдуу нерселердин образдарын сан, көлөм жагынан өзгөртүү (кичирейтүү, көбөйтүү, азайтуу ж.б.) аркылуу. Буга жомоктогу алптардын, гиганттардын, эргежээлдердин образдары мисал боло алат.

2. Клейлөө (желимдөө) жолу менен жаңы образдарды түзүү. Бири-бирине окшобогон эки объекттин айрым элементтери бириктирилип, клейленип элестейт. Мисалы, Русалканын, Кентаврдын образдары биригиши мүмкүн.

3. Комбинациялоонун жардамы менен жаңы образдарды түзүү. Буга көркөм чыгармалардагы типтүү образдар айкын мисал. Жазуучулар реалдуу адамдарга жакшы, жаман сапаттарды топтоштуруп келип, оң, терс типтештирилген адабий образдарды жаратат ж.б.

§ 5. Кыялдануу жана органикалык процесстер

Кыялдануу процесси менен физиологиялык процесстердин ортосунда байланыштын бар экендиги практикада аныкталган. Тигил же бул иш-аракеттин натыйжасында пайда болгон элестетүүлөр организмдин түрдүү системаларына өз таасирин тийгизет, изсиз өтпөйт. Психикалык ооруларга, нервдик бузулууга, ысытманын көтөрүлүшүнө, кан басымынын жогорулашына алып келери белгилүү. Орто кылымдардагы теңсиз социалдык шарт, оор эмгек адамдарды нервдик ооруларга, колдорунда, тамандарында, кандып топтолушуна, жара пайда болушуна алып келген. Мисалы, жазуучу Вольтер (1694-1778) Ворволомей түнүн (1572-жылдын 24-августка караган түнү Парижде Екатерина Медичи жана Гиздер уюштуруп, католик гугенотторлорду массалык түрдө кырганды) эстегенде,

ысытмасы көтөрүлүп, кан тамырдын кагуусу жогорулап, иштөөсү жоголгон. Москвада Психология институтунда феноменалдуу, күчтүү, образдуу элестетүүгө ээ болгон С.Шерешевский аттуу кишини көп жылдар бою психолог А.Р.Лурия изилдеген. Ал киши кандайдыр бир нерсени көрүү менен денесинде укмуштуудай өзгөрүүлөр жүргөн. Оң колун ысык плитада турат деп элестетип, колунун температурасын 2 градус жогору көрсөткөн, сол колун муздак сууда турат деп, анын температурасын, 1,5 градуска төмөндөткөн. С.Шерешевский өзүн катуу жүрүп бараткан вагондун алдында калдым деп элестетип жүрөгүнүн кагуусун бир канча эсеге көтөргөн, тескерисинче, жылуу-жумшак төшөктө жатамын деп, жүрөгүнүн кагышын нормалдаштырууга жетишкен.

Кыялдануу айрым кесиптик ооруларга себепчи болушу да мүмкүн. Медицинада **ястроген** деген оору кездешет. Ал сыркоо адамга авторитеттүү дарыгердин же врачтын туура эмес айтылган сөздөрүнөн пайда болот. Ошондой эле мугалимдин окуучуларга туура эмес мамилесинен, туура эмес сөзүнөн окуучулар арасында кеңири тараган **дидаскоген** оорусу бар.

Психолог К.К.Платонов «Сөз дарылайт» деген китебинде дидастогендик ооруга учураган кызды мисалга келтирет. 4-класста окуган Людмила бир мектептен экинчи мектепке которулат. Жаңы мектептеги орус тил, адабияты мугалими кызды жылуу кабыл алган эмес. Ал өзүнүн алгачкы сабагында: «Тилиң буудай кууруйт, сочинениени кантип жазар экенсиң! - деп кекетет. Кыз класска: «Эгер сочинение жаза албай калсам, эмне болот? Мугалимдин айтканы чын болобу? Башым иштебеген болобу?» - деген ой менен отуруп, сочинение жазат. Мугалим сочинениенин баасын угузганда: «Көрдүңбү, менин айтканым чын экен, сочинениенин баасын угузганда: «экиге» жазыпсың» - дейт. Ушул күндөн баптан адабият сабагы болордон бир күн мурда кыздын иштөөсү (аппетити) жоголуп, кан басымы жогорулап, ысытма чыгып, кадимки оору кишиге айланат.

Ошентип, түрдүү таасирдин натыйжасында пайда болгон кыялдануу адамдын денесиндеги физиологиялык өзгөрүүлөргө гана алып келбестен, психикалык ооруларды да пайда кылат.

§ 6. Сезим туудуруу жана идеомотордук акт

Сезим туудуруу (внушение) - объект субъект тарабынан сын көз менен кабыл алынбаган учурда пайда болуучу өзгөчө психикалык абал. Көп учурда алсыз аркылуу жүрөт. Сөздүн адамга тийгизген таасирин грек софисттери төмөндөгүдөй мүнөздөйт. Сөз өтө кичине, көзгө чалынбаган телого ээ. бирок укмуштай иштерди жүзөөгө ашыруучу, улуу бийлик кылуучу феномен. Ал, бир жагы, кайгыны, коркууну жок кылып, адамга кубаныч туудурса, экинчиден, капалантат, үчүнчүдөн, жүрөгүн түшүрүп, коркутуп салат.

Сезим туудуруу сөздүн гана маанисн менен байланышпайт, таасир этүүчү кишинин абороюна, кабыл алуучу субъектинин сөзгө сын көз сала албаганына, психикалык жактан али өнүкпөгөндүгүнө да көз каранды. Айрыкча сезим туудуруу таасирленүүчүнүн берилген көрсөтмөлөргө, кеңештерге жеңил багынып берүүсүнөн келип чыгат. Адам өзүн курчал турган кишилердин таасирине сын көз менен карабастан, ага берилип, анын буйругун аткаруу аракетин. Таасирге берилүү, албетте аргументтүү, жүйөлүү айтылган ойдун, кептин негизинде пайда болот. Мында адам өзүнүн көз карашынын туура экендигине ишенсе да, андан кечип, таасирленген кишинин сөзүнө кирип кетет. Мисалы: өлүм жазасына тартылган бир адамга көзүн таңып: «Кан жүрүүчү венаңыз кесилди, кан жүрөккө барбай, жерге тамчылоодо», деген жалган информацияны берип колуна кандын температурасына барабар келген сууну тамчылатканда, ал бир канча мүнөттөн кийин жан берген.

Академик В.Ф.Зеленин оорулардын ысытмасын көтөрүү үчүн аларды терморегулин бердим деп ишендирип, шприц менен терисине таза сууну тамчылаткан. Натыйжада оорулардын ысытмасы кескин түрдө жогорулаган.

Врач-гинеколог П.И.Буль сезимге тез берилип кетүүчү ооруну кароодон өткөрүп болуп, керектүү маалыматтарды оору тарыхына жазып жатканда, сырттан бирөө чакырып калат. Врач: «Көк боор жок», - деген сүйлөмдү жазууга үлгүргөн. Сыркоо киши абалдан пайдаланып, ачык калган китепчедеги жазууну окуп алат. Врач келип, оорунун акыбалы жакшы экенин айтып үйүнө жиберет. Ал үйүнө келип, аялына «Менин көк боорум жок, экен, мен өлөм» - деп, кейип-кепчип ысытмасы кескин жогорулаган. Үйгө врач П.И.Буль чакыртылат. Врач жагдайды баамдап, көк боордун жоктугу

дени сактыкты түшүндүрөрүн баяндагандан кийин оорунун абалы жакшырат.

Сезим туудуруунун физиологиялык негизин И.П.Павлов түшүндүрүүгө аракеттенген. Анын ою боюнча, сезим туудуруучу дүүлүктүргүчтөр таасир эткенде, адамдын баш мээсинин кыртышы тормоздолуу абалына өтөт, бирок айрым частоктору термелүү абалында болуп, тышкы чөйрө менен байланыштуу функциясын жүргүзө берет.

Сезим туудуруу **сугестия** деген ат менен илимге белгилүү. Ал эми сезим туудуруунун жардамы менен окутуу сугестопедия деп аталат. Бул ыкманын авторлорунун бири - болгар психотерапевти Георгий Лазонов.

Сугестопедия чет тилин үйрөнүүдө кенири колдонулат. Мында мугалим окуучуларды сөздүн жардамы менен өзгөчө абалга өткөрөт, аларга тоскоол болуучу дүүлүктүргүчтөрдү жоготот. Балдар уйку-соо абалына жеткенде, программалык материалдарды бере баштайт. Мугалим өзүн кадимки артисттей кармайт.

Идеомотордук акт. Ал атайын элестетүүнүн натыйжасында кандайдыр бир заттын өзүнөн-өзү кыймылга келип кетүүсүн билдирет. Бул кубулушту 1850-жылы Англияда химик М.Э.Шеврель, физик М.Фарадей ачкан. Практикада аны пайда кылуу үчүн, узундугу бир метрге барабар болгон ичке жиптин бир учуна салмагы 5-15 грамм жүктү бекитип, экинчи учу адамдын оң колунун сөөмөйүнө байланат. Адам көзүн жумуп, (таңып) маятник байланган колун горизонталдык абалда түз кармап, бардык оюн маятникке топтогон. «Маятник оңго, солго, өз огунда термелүүдө», деген сөздөрдү ичинен кайталаганда, маятник өзүнөн-өзү» кыймылга келип кетет.

Идеомотордук акт турмушта кенири кездешет жана практикалык мааниси бар. Мисалы, спортсмендер аренага чыгардын алдында өзү жасай турган мотордук кыймылдарды ой жүзүндө кайталайт.

Идеомотордук актынын физиологиялык негизин И.П.Павлов негиздеп: «Идеомотордук акт баш мээнин кыртышындагы белгилүү клеткалардан келген эффектордук импульстардан пайда болот», - деген. Бул кубулуш жаңы үйрөнчүк шоферлордун керектөө аракеттерди кыялында кайталоосунан ачык байкалат.

Билимди текшерүүчү суроолор.

1. Кыялданууну түшүндүрүүчү теориялар.
2. Кыялдануунун психо-физиологиялык негиздери.
3. Кыялдануунун формалары.
4. Кыялдануунун түрлөрү.
5. Кыялдануу жана фантазия.
6. Кыялдануу жана органикалык процесстерге тийгизген таасири
7. Кыялдануу жана гипноз, ишенимдердин өз ара байланыштары

Колдонулган адабияттар.

1. Беркимблит М.П., Петровский Л. Фантазия и реальность. -М.,1968
2. Выготский Л.С. Воображение и его развитие в детском возрасте, Сбор. сочн. Т 2. - М.,1982 стр.435-454
3. Закиров А. Психология боюнча пратикум. Ош-2005.
4. Практическая знания по психологии. Под ред. А.В. Петровского -М., 1972 стр. 123-130
5. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. - М.,1999.
6. Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Психология человека. - М.,1995
7. Леонтьев А.А. Практикум по психологии. Учеб. пособия. -М.,1972
8. Минбаев К. Адамдын психологиясы. Ош-2000.

Тема: Сезим жана эмоция

§ 1. Сезим жана эмоция жөнүндө түшүнүк.

Адам реалдуу дүйнөнү таанууда ага пассивдүү мамиледе болбойт, активдүү аракеттенет. Ошол эле учурда өзү курчап турган ал заттын таасирине да кабылат. Ушундай кайчылаш мамиленин негизинде таасир эткен дүүлүктүргүч жана өзүнүн аракети жөнүндө адамда ички субъективдүү ой толгоо пайда болот. Жасаган ишинин натыйжасына, таасир эткен дүүлүктүргүчтүн мүнөзүнө карата сүйүүнү, өкүнүү, канаатанбоо, жек көрүү сезимдери калыптанат. Бир объект адамды кубантат, сыймыктантат, экинчиси кайгырат, үчүнчүсү кайдыгер абалда калтырат.

Адамды өзүн курчап турган объектилерге болгон өкүнүчү, кубанычы жана башка мамилеси психология илиминде эмоция жана сезим деген категориялар аркылуу белгиленет.

Эмоция, сезим процесстери адамдын өзүн курчап турган чындыктагы кубулуштарга, заттарга болгон субъективдүү мамилесин көрсөтөт. Дүйнөнү таануу, өзгөртүү аракетинде личностто жекече мамиленин пайда болушуна алып келет. Алар субъективдик, жекелик гана мүнөзгө ээ болуп, адамдын түрдүү жактары менен сырдуу байланышта турат.

Эмоция менен сезимдин (чувство) табиятын ачык түшүнүү үчүн аларды сезүү (ощущение) процесси менен салыштырган оң. Сезүүдө личность заттардын айрым касиеттери менен мамиледе болуп, ошол касиеттер аркылуу зат жөнүндө маалымат алат. Сезүү сезим процесстери бири-бири менен тыгыз байланышта турат. Сезүү - эмоция процессин пайда кылуучу булак. Ошол эле мезгилде өзү эмоциянын негизинде пайда өзгөрүүгө дуушар болот.

Эмоция – латын сөзү «толкундоо, козголуу» дегенди түшүндүрөт

Адамды курчап турган объективдүү чындык эмоцияны козгойт жана эмоциянын жардамы менен дүйнө таанылат. Адам баласынын эмоциясыз чындыкты изилдөө эч качан болбогон жана болбойт. Жазуучулардын акындардын улуу эмгектери да дайым эмоциянын таасиринде жаралган. Анткени тигил же бул иш - аракетин аткарууда эмоциялык абал адамдын өзүндөгү ички жашыруун энергиясын колдонууга мүмкүндүк берет. Буга мисалдар көп. Катуу ылдамдыкта жаткан автобустун дөңгөл-

өгүнөн эне баласын куткарып калууга үлгүрө алат. Же Ата-Мекендик согуш учурунда солдаттардын оор согуш куралдарын татаал жерлерге көтөрүп чыгышын элестетели.

Эмоция өзүнүн тар маанисинде адамдын алгачкы органикалык керектөөсү менен байланышкан (канааттануу, канааттанбоо) жөнөкөй органикалык талаптарда (тамак-аш, үй-жай, кийим-кече) пайда болот. Сезим болсо - адам баласынын тарыхый өнүгүүсүндө керектөө менен өзөктөшкөн татаал психологиялык мамиле, өзгөчө процесс. И.П.Павлов да эмоция менен сезимди бир, мазмундаш кубулуш деп караган эмес. Эмоцияны инстингт, сезимди социалдык турмуш менен байланыштыган. Кыскача айтканда, эмоция менен сезим процесстеринин ортосундагы айырмачылыктар төмөнкүдөй.

- Сезим адамга гана тиешелүү, эмоция адамга да макулдуктарга да таандык.

- Сезим социалдык турмушка көз каранды.

Адамдагы сүйүү, жек көрүү, жолдоштук ымала, түрдүү умтулуулар коомдук тарыхый өнүгүүнүн негизинде келип чыккан. Эмоция мындай мүнөзгө ээ болбойт. Эволюциялык өнүгүүдөн, органикалык керектөөлөрдү канаатандыруу зарылдыгынан пайда болгон жана сезимге караганда алгачкы. Көп учурда адам менен айбандын эмоциясынын пайда болуусу окшош келет. Аны ачынуудан, жыныстык канааттануудан ачык байкайбыз. Бирок сезим социалдык таасирдин жардамы менен иретке салынып турат. Дегинкиси, сезим кишинин социалдык муктаждыктарына негизделген. Эмоция - анын дифференцияланган бир түрү. Демек, эмоция жана сезим турмушундагы же таануу аракетиндеги, иш процесиндеги же башка ар түрдүү кырдаалдагы адамдын ички мамилесинин түрдүү формаларын чагылдыруучу психологиялык түшүнүктөр.

Стеникалык
(грек сөзү -
бизче
«күч»)
сезим.

**Стеникалык, астеникалык жана
амбивалентүү сезимдер**

Астеникалык сезим сөзүлдүн туруксуз-дугу, уйкунун бузулушун, сөзгичтиктин чектен төмөндөшүн, тез чарчагандыкты жана начарлоону туюндуруучу процесс. Бул сезимде ишке болгон аракет төмөндөйт, энергия пастайат.

Стеникалык сезим индивиддин жогорулаган иш жөндөмдүүлүгүн, түрдүү тоскоолдуктарга болгон

Астеникалык (грек сөзү - астения «алсыз, начар») сезим.

туруктуулугун, узак убакытка чейин иштөө жөндөмдүүлүгүн мүнөздөйт. Бул сезимде жүрөк кубатуу иштеп, кан басымы жогорулайт, энергия күчөйт.

Амбиваленттик сезим (амбивалент - латын сөзүнөн бизче «эки», «күч»). Бул амбиваленттик сезим түшүнүгүн швейцариялык психиатр Э.Блейлер сунуш кылган. Бул сезим бир эле мезгилде, бир эле кубулушка, бир эле затка адамдын эки башка көз карашта болуусун билдирет. Мисалы, Сүйүү менен жек көрүү, ыраазычылык менен нараазычылык ж.б. Бул сезимдердин бирөөсү четтетилет экинчиси далдаасында калат.

§ 2. Эмоция менен сезимдин физиологиялык негиздери

Физиологдор, психологдор - невроз, инфаркт, миокард, гипертония, аш казан ооруусу, он эки эли ичегинин жараты, кант диабети сыяктуу ооруулар терс эмоциянын натыйжасы экенин танышпайт. Саналган ооруулар акыркы жылдары 20 эсе жогорулаганы байкалган. Мындан тышкары азыркы учурда дене гигиенасы менен өз ара мамиле «гигиенасы» актуалдуу мамилелердин бирине айланууда. Ушундай кырдаал эмоция менен сезимдин физиологиялык негизин билүү зарылчылыгын туудурат.

Эмоция адамдын денесиндеги түрдүү өзгөрүүлөргө: жүрөктүн иштешине, кандын жүрүшүнө, дем алуу органдарынын, булчун эттердин аракетине таасирин тийгизип, бардык организмдин кызматын башкарып тургандай элес калтырат. Жүрөк нормалдуу абалда мүнөтүнө 70 жолу кагат, ал эми эмоцияналдуу абалда 150 гө чейин жетет. Дюмо ар кандай эмоцияналдык абалда бир мүнөттөгү дем алуунун төмөнкүдөй сандык көрсөткүчүн келтирет: кубанганда 17 жолу, пассивдүү капаланууда 9 жолу, активдүү капаланууда 20 жолу, корккондо 64 жолу, ачууланууда 40 жолу. Күчтүү эмоциялык абалда тургандан ашказандын иштөөсү начарлайт. Тамак сиңирүүчү ширелердин бөлүнүшү азаят.

Адамдын эмоциялык сезимдерин башкаруучу орган баш мээ болуп саналат. Негизги милдет чоң жарым шардын кыртышына таандык. И.П.Павлов өзүнүн изилдөөсүндө

эмоциянын, сезимдин, денедеги өзгөрүүлөрдүн жүрүшүн чон жарым шардын кыртышы башкарбастан, «вицералдык мээнин» таламус, гипоталамус, лимбикалык системанын иш аракеттери да көмөктөшөөрүн далилдешкен. Бул борборлордо рахаттануу, кайгыруу, жыныстык канаатануу борборлору жайланышканын билебиз. Эмоцияны, сезимди башкаруучу борборлордун баш мээде объективдүү жашай турганын далилдей турган так эксперименттер жүргүзүлгөн.

1953-жылы Д.Олдс чычкандын баш мээсинен «канааттануу» борборду тапкан. Чычканды атайын жасалган клеткага камап, анын башы аркылуу электр тогу бар чынжыр өткөрөт да токту туташтыруучу кнопканы клетканын ичине жайлаштырат. Электр тогу чычкандын башы аркылуу өтүп турган учурда, чычкан клеткадагы клетканы бир канча миң жолу, токту ажыратып койгондо бар болгону 10-15 жолу баскан.

Дж.Ингрем менен Ренсон маймылдын гипоталамусун иштен чыгарып, ал аркылуу электр тогун өткөргөндө анда эч кандай эмоцияналдык реакция пайда болгон эмес. Тескерисинче, гипоталамусу иштеп турганда, ток жиберилсе, коркуу ачуулануу сыяктуу эмоциялары козголгон. Швед Дж.Андерсен эчкинин баш мээсинин белгилүү бөлүгүнө ийне менен хлористый-натрийди куйганда эчкиде сууга болгон ач көздүк келип чыккан. Сууну ичи жарылганга чейин иче берген. Дүүлүгүнү токтоткон соң эчкинин суу ичкени калган сууга чаңкоо гипоталамуста жатканы ачык.

§3. Эмоциялык абалдар

Адамда күчтүү, күчсүз дүүлүктүргүчтөрдүн таасиринен пайда болгон абал кыска узак убакытка созулушу ыктымал мындай абалдар спецификалык мүнөзгө ээ жана түрдүү формада кырдаалда кздешет.

Көңүл - жагымдуу, жагымсыз, пайдалуу, пайдасыз ж.б. ар түрдүү дүүлүктөргүчтөрдүн жалпы организмге таасир этишинин натыйжасына адамдын жакшы, жаман сезүү абалы психология илиминде көңүл деген түшүнүк аркылуу туюнтулат. Көңүлдүн пайда болуу себептерине төмөнкүлөр кирет: Начар интенсивдүүлүккө ээ. Мисалы, кайгыруу, чочулоо сыяктуу касиеттер адамдык толкундоо абалына кирет. Белгилүү убакытка созулат. Бир саатка, бир күнгө же андан ашык. Белгисиздик мүнөзгө ээ. Көңүлдүн тигил же бул

түрүн пайда кылуучу себептер адамга алдын ала белгисиз болот.

Организмдин физикалык абалы, сырткы шарт адамдар менен болгон мамиле ар дайым көңүлдүн пайда болушуна түрткү берет. Көңүлдүн туруктуу болушу адамдын жашына мүнөзүнө, жеке өзгөчөлүктөрүнө темпераментине, эркине байланыштуу болот. Иш - аракетке анын түрдүүчө натыйжасына көңүл сөзсүз таасир этет. Көңүлү куунак абалда адам өзүн чыйрак сезет, ишке жөндөмдүүлүгү кескин түрдө жогорулайт.

Аффект (келесоолонуу, жиндөө). Адамдагы эффективдүү абалдын төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрү бар. Эң чоң интенсивдүүлүктө жүрөт, ачык байкалат. Адам эффективдүү абалда турганда, колдору түйүлүп, үнү катуу чыгып, дем алуусу начарлап, бети канга толгондой кызарып кабагы бүркөлөт. Адам эффективдүү абалда өзүн-өзү жоготуп, бир орунда катып калышы мүмкүн же эффективге себепчи болгон шарттан качууга аракет кылат. Кыска убакытка созулат.

Отчетсуз мүнөзгө ээ болуу абалы. Аффективдүү абалда адам өзү жасап жаткан ишке маани бербейт, аракетин өзү башкара албай калат. Мисалы 22 жаштагы Н аттуу келиндин сулуу, сымбатуу күйөөсү болгон. Күндөрдүн биринде келин ишке баратып, жолдош кызынын үйүнөн күйөөсүнүн үнүн угуп калат. Үйгө кирсе, күйөөсү жолдош кызы менен турат. Күйөөсү уялуунун ордуна аялын шылдыңдагандай карайт. Үйүнө келип эч нерсе болбогондой кир жууйт, келген милиционерлерге, алардын суроолоруна таң калуу менен карайт.

Диффузиялык мүнөзгө ээ аффектини пайда кылуучу дүүлүктүргүч адамдын бүткүл денесине бийлик кылып, аң-сезимди иштең чыгарат. Мындай абалда адам чектелген гана объектилерге көңүл бурат.

Ошентип аффект – адамдын аң сезимин толук, тез ээлеп, дуулдап өтүүчү эмоционалдык процесс.

Стресс (чыңалуу). Бул татаал психикалык процесс. Стресс адамдын кыймыл-аракеттеринин, ойлоосунун жогорку чыңалуу абалында өтүүсүн мүнөздөйт. Ал коркунучтуу абалда аракет кылганда, иш аткаруу убактысынын чукулдугунда, иште көп белгисиздиктер орун алганда пайда болот. Стресстик абал жогорку өкмөттүк дэңгээлдеги адамдардын сөздөрүн которгон котормочуларда ачык

байкалат. Алар кыска убакыттын ичинде айтылып жаткан убакыттын ичинде айтылып жаткан маалыматтарды мазмунун бузбай, так которуп, угуучуга жеткизүүгө тийиш. Которуу учурунда котормочулардын кан тамыры бир минутада 160 жолу соккон, электрокардиограмма кескин түрдө бузулган.

Адамдын иш аракетине, жүрүш-турушуна стресстик таасир этиши нерв системасынын түрүнө жараша болот. Козголуу тибиндеги адамдар стресстик абалда көп сөздүү болуп, колу менен керексиз кыймылдарды жасайт. Көңүлү ойлоосу тез алмашат. Ал эми тормоздолуу нерв системасына ээ болгон адамдар өзүн эркин кармай албай, кыймылдары жайлайт. Стресстик абалда пайда кылган дүүлүктүргүчтөрдү көп эстей берет, ойлоо аракети начарлайт.

Стресстин табиятын биринчи болуп Г.Силье изилдеген. Адам стресстик абалда турганда үч стресстик абалды башынан кечирерин аныктаган. Биринчи фаза - «коркунуч реакциясы». Мында адам стресстик абалды жеңүү үчүн бүткүл абалын жумшайт. Кан коюлуп, хлордун составындагы иондор азаят, нерв ткандарынын начарлашы байкалат. Экинчи фазасында организм таасир эткен дүүлүктүргүчтөргө кенө баштайт. Кан, салмак, хлордун составы калыбына келет. Эгер адамга таасир эткен күчтүү дүүлүктүргүчтүн таасири алынып салынбаса, анда стресстин үчүнчү фазасы пайда болот. Ал көтөрүмдүк же арыктоо фазасы болот. Анда адам физиологиялык жактан өзгөрөт же өлүм коркунучу туулат. Ошентип - стресс күтүлбөгөн, ыңгайсыз абалда пайда болуу менен бирге чоң нервтик чыңалууну жумшап, белгилүү иш-аракетти аткарууда пайда болгон эмоционалдык процесс.

Стресске окшогон кубулуштардын бири - фрустрация. Бул англис сөзүнөн которгондо «пландын бузулушу, жолу болбогондук» деген маанини берет.

Фрустрация – кайгыны баштан кечирүүнү, канаатанбаган, көздөгөн максатка жетпеген абалды көрсөтүүчү терс эмоционалдык процесс. Анын ачык көрүнүшү болуп депрессия, агрессия саналат.

Бул жооптуу ишти аткара албагандан, жолдошторунун, туугандарынын алдында өзүн жоопкерчилигин, күнөөлүүлүгүн сезип, ал абалдан чыга албагандан пайда болот. Кыскасы депрессия терс эмоциялык фондо пайда

болуп, адамдын мотивациялык сферасын өзгөртөт, таануу мүмкүнчүлүгүн, жүрүш-турушун жалпы абалын начарлатат.

§ 4. Эмоциянын сигналдык жана башкаруучулук функциясы

Эмоция жана сезим объективдүү дүйнөнү Адам жана, жаратылыштын ортосундагы мамилени чагылдыруу менен бирдикте конкреттүү функцияны аткарат.

Сезимдин эки кызматы бар: биринчиси билдирүү (мимика) бет булчуңдарынын өзгөрүшү; понтомимика - жаңсоо жана дене булчуңдарынын абалдары, экинчи башкаруучулук адамдын жүрүш-турушундагы өзгөрүлүүчү функция. Адам алынган сигналдардын жардамы менен өзүнүн иш-аракетин, жүрүш-турушун башкарат. Демек, эмоциянын башкаруучу-лук функциясы пайда болот. Бул функция адамдагы толкундоолорду, жүрүш-турушту багыттайт, аракетти активдештирет.

Эмоция жана сезим сезүү (ощущение) башка психикалык процесстер сыяктуу эле объективдүү чындыкты үйрөнүүгө көмөктөшүү менен бирге айлана-чөйрөнүн терс таасиринен алыстоого, пайдалуу жагын көздөй адамды багыттап турат. Сезимдин сигналдык кызматы адамдын организмнен же аны курчап турган чөйрөнүн өзгөрүшүнөн пайда болот.

§5. Жогорку сезимдер

Жогорку сезимдер моралдык, интеллектуалдык, эстетикалык болуп бөлүнөт. Алар адамдын рухий дүйнөсүн, личность катары потенциалдык деңгээлин мүнөздөйт.

Моралдык сезим, коом тарабынан иштелип чыккан моралдык категориялардын негизинде адам өзүн курчап турган объектилерге карата мамилесин билдирет. Анда личносттун адамдар ортосундагы мамилеге, өзү жашаган коомго болгон жекече көз-карашы чагылат. Моралдык сезим этикалык нормалардын, адамдык мамилелердин системасында пайда болот. Ар бир коом, эл өзүнүн жашоо чөйрөсүнө жараша белгилүү моралдык нормаларды иштеп чыгат. Адамдын моралдык сезими жакшы көрүүдө, сыйлоодо жек көрүүдө, сүйүүдө, ыраазылык билдирүүдө байкалат. Моралдык сезим социалдык мүнөзгө ээ болуу менен бирге өтө татаал, көп кырдуу көрүнүш. Психологияда ойлоо менен эмоциялык сезимдердин ортосунда тыгыз байланыштын бар

экендиги маалым. Эмоция ойлоо аракетин башкарууга жөндөмдүү. Адам таануу процессинде ар кандай жаңы гипотезаларды жаратат. Алардын реалдуулугун, тактоо, далилдөө же жокко чыгарууда адамда ишенбөө, таң калуу, кызыгуу жана кубануу сыяктуу эмоциялык абалдар пайда болот. Бул абалдар адамдын алдында турган гипотезаларды кунт коюп, анализдөөгө, баалоого мажбур кылат. Натыйжада жаратылыштын закондору ачылат.

Интеллектуалдулук сезим. Адам баласынын акыл иш-аракетине байланыштуу пайда болгон сезимди айтабыз. Ушул сезимдин адам баласында жашашы менен адам айбандардан айырмаланып турат. Анын калптанышы социалдык табиятка жараша болот. ж.б.

Эстетикалык сезим. Адам баласынын өз колунда жасаган же жаратылыштагы кооздукту кабыл алуудан пайда болот. Бул сезимди кооз предметтер, табияттын көркү, искусствонун шедеври туудурат. Сулуулук адамды өзүнө тартып, анын ички дүйнөсүндөгү түрдүү өзгөрүүлөргө алып келет. Эстетикалык сезимди жалаң гана сулуу предметтер эмес, өтө интеллектуалдуу личность да, өз эмгеги менен элди таң калтырган инсан да козгой алат.

Мамиле келишпөөчүлүк абалдан чыгуунун жолун изилдөө ыкмасы (К.Н.Томастын ыкмасы боюна)

Америкалык психолог К.Н.Томас жаңжалдын пайда болуу себептерин төмөнкү факторлорго карата негиздеген:

Тенгайлашуу мында индивид экинчи бирөөнүн укугун бузуу менен ага зыян келтирүү аркылуу ийгиликке жетүүгө умтулат.

Ыкташуучулукта. Мында индивид өз кызыкчылыгын канааттандырыш үчүн керек болгон адамга жакындашат.

Компромисс. Бул учурда мамилелешүү үчүн өз ара макулдашууга барат.

Качуу. Мында өз ара мамилени сактоо үчүн жаңжалдашуудан качат.

Кызматташуу. Бул экинчи бирөөнү толук кубаттап, альтернативалык жолду издейт.

Бул көрсөтүлгөн ыкманы колдонуп, керектүү проблеманы чечүүдө изилденүүчүлөр төмөндөгүдөй инструкция боюнча иш жүргүзүүлөрү керек. Тесттеги ар бир суроонун мазмунуна жараша беш же үч баллдык системада баа коюу менен жооп бериш керек. (-2, -1, 0, 1, 2 же "-", "+")

жана "0"). Мында: "-" белги андай жумушка таптакыр барбайм деген учурда коюлса, "+" белги суроодогу жумуштарды аткарууга даяр экендигин билдиргенде, ал эми "0" калыс болгон учурда коюлат.

Бул ыкманы ишке ашыруу үчүн төмөндөгүдөй суроолорго жооп берүү талап кылынат:

1. Айрым учурларда талаш маселени чечүүнү башка бир адамдардын мойнуна алышына мүмкүндүк түзөмүн.
2. Талашканга караганда адам менен жакындаштыра турган жактарыбызды издеймин.
3. Компромисстик чечимдерди табууну издеймин.
4. Мени менен сүйлөшүп жаткан адамдын кызыкчылыгына жараша, өз кызыкчылыгымды жокко чыгарамын.
5. Дайыма өз кызыкчылыгымды канааттандырышка умтулам.
6. Айрым учурларда кээ бирөөлөрдүн кызыкчылыгы үчүн өз кызыкчылыгымды курмандык кыламын.
7. Бирөөгө өз оюмду таңуулабаймын.
8. Талаш маселени чечүүдө кимдир бирөөлөрдөн кубаттону күтөмүн.
9. Пайдасыз ойдон алыс болууга аракеттенемин.
10. Өзүмө жагымсыз болгон абалдан алыс болгум келет.
11. Талаш маселелерди дароо чечпестен, аны акырындык менен өзү чечилүүсүн күтөмүн.
12. Бирөөнү өзүмө кошуп алыш үчүн, ал талап кылган кээ бир кемсинтүүлөрүнө барамын.
13. Талаш маселени чечиш үчүн алдын ала себептерин издейм.
14. Менин каалоомо дал келбеген чечимдерге тынчсызданбашка аракет кыламын.
15. Жалпы мамилени сактап тынчсызданган адамды сооротууга аракеттенемин.
16. Жаңжалдашып жаткан адамдарга кошулуп кетемби деп коркомун.
17. Талашып жаткан адамдын өз оюнда калышына мүмкүндүк түзүп берем.
18. Чечим чыгарып жатканда мен орточо позицияны сунуш кылам.
19. Бардык иштин оюмдагыдай болушу үчүн бардыгын мажбурлаймын.

20. Мен өз оюмду айтып, ушул иш туурасындагы анын оюн сураймын.
21. Бир ишти аткарыш үчүн өз оюмдун логикасынын мүмкүнчүлүгүнүн жогору экендигин таңуулаймын.
22. Эгерде талаш маселе аны бактылуу кыла турган болсо, анда ошонун оюндагыдай чечилишине макул боломун.
23. Эгерде анын ою мени кубаттай турган болсо, мен анын өз оюнда калышына шарт түзөмүн.
24. Алдын ала биздин көз карашыбыздын эмнеден айырмалана турганды-гын билип, андан кийин гана сөз баштаймын.
25. Экөөбүзгө тең ылайыктуу болгон жолдорду издеймин.
26. Келишим түзүп жатып, калган жактарга да көңүл буруп турамын.
27. Чечиле турган маселеге түз мамиле жасагым келет.
28. Ишимдин оң болбой тургандыгын билсем да, өз оюмдан эч качан кайтпаймын.
29. Мен өзүмдүн туура экендигимди далилдеп түшүндүрүүгө жан талашып аракеттенемин.
30. Бирөөнүн алдында бечара болуп корунгум келбейт.

Суроолорго жооп берилип бүткөндөн кийин, аны чечмелөө үчүн төмөндөгү **ачкыч** колдонулат.

1	Тең тайлашуу	5, 19, 21, 28, 29, 30
2	Ыкташуучулук	2, 6, 7, 15, 22, 26,
3	Компромисс	3, 12, 17, 18, 23, 25
4	Качуу	1, 9, 10, 11, 14, 16
5	Кызматташуу	4, 8, 13, 20, 24, 27

Ар бир изилденүүчүнү изилдегенден кийин, группалык өзгөчөлүктү табуу үчүн төмөнкү таблица менен иш жүргүзүлөт. Мында ар бир изилденүүчүнүн көрсөтүлгөн факторлор боюнча балдары таблицкага толтурулуп, арифметикалык орточосу чыгарылат.

Изилдөө жумушу толук бүткөндөн кийин төмөнкү таблицаны толтуру менен изилдөөгө ангализ жүргүзүлөт.

Психологиялык теорияларга жана таблицадагы изилдөөнүн жыйынтыгына таянып, тең тайлашуу,

№	Ф.И.О.	1-ф.	2-ф.	3-ф.	4-ф.	5-ф.
1.	Асанов А.					
25	Эргешов З.					
	Орточо:					

ыкташуучулук, компромисстиктен качуу жана кызматташуу деген факторлордун ар бирине салыштырмалуу ар бир изилденүүчүгө жана класс коллективине конкреттүү анализдер берилет.

Инсандын агрессиялык сапатын изилдөөчү ыкмасы (Баса-Даркиндин ыкмасы боюнча)

Агрессия психология илиминде инсанды жүрүм-турум нормасын бузуучу мотивдин бир формасы катары түшүндүрүлөт. Агрессиялык жүрүм-турум жалпы коомдун жүрүм-турум нормасына карама-каршы келгендиктен инсандар аралык мамилени бузуп, өз ара конфликтти пайда кылат. Ушул проблеманы чечүү максатында бул ыкманын жардамы менен агрессиянын төмөнкүдөй формаларын изилдөөгө болот:

Физикалык агрессия, мында экинчи бир адам менен кол күчү аркылуу карама-каршылыкка барууга ниеттенген форма.

Кыйыр жол аркылуу агрессияга өтүү, мында адам тамаша, ушак, көз артуучулук максатында жамандык келтирүүгө аракеттенет.

Жиңденүү агрессиясы. Бул болор болбос дүүлүктүргүчкө кыжырланыпсебепсиз эле бирөөлөргө катуу сөз айтып өзүн токто албай калган абалда болуу.

Белгисиз агрессия, мында өзүнөн чоңдорго жетекчилерге жана өзүн автаритеттүү сезген адамдарга карата оппозициялык формадагы жүрүм-турумду айтууга болот.

Таарынуу агрессиясында адам чөйрөнү жек көрүү менен көңүлү чөгөт.

Шектенүүчүлүк агрессия. Мында бирөөгө ишенбөө, өзүнөн-өзү эле бирөөлөрдөн сактанып, бирөөлөр жөнүндө туура эмес пикирде болот.

Тил аркылуу аткарылуучу агрессия. Бул тил аркылуу бирөөлөргө жамандык издөө, ушак таратуу ж.б.

Өзүн күнөөлүү сезүү агрессиясы. Өзүн коомчулуктан төмөн сезип өзүн-өзү жектөө, жаман көрүү сыяктуулар ж.б.

Ошентип, бул сунуш этилген агрессия формаларын изилдөө менен изилденүүчү күндөлүк турмуштагы бирөө менен болгон жумушун мамилесин коомдук талапка жараша канааттандыра алат. Ал үчүн изилденүүчүлөргө төмөнкү инструкция берилет.

Урматуу изилденүүчүлөр сиздерге берилген суроону мазмунуна жараша беш (-2, -1, 0, 1, 2) же үч балл (+, 0, -) берүү менен жооп беришиңиздерди суранабыз.

Мында «-» балл белгилер андай сапат жок деген учурда коюлса «0» орточо болуп калган учурда, ал эми «+» белги берилген сапат бар деген учурда коюлат. -2,+2 лер өтө так жүргүзүү керек болгон учурда колдонулат.

Изилдөөгө керек болгон суроолор.

1. Айрым учурда бирөөлөрдүн жинин тарата албаймын.
2. Кээде өзүм жаман көргөн киши менен деле ушак айтып олтура беремин.
3. Менин жиним тез келгени менен, бат эле тарап кетет.
4. Эгерде менден жакшылыкча суранбаса, мен анын өтүнүчүн орундатпаймын.
5. Мен өзүмдүн милдетимди дайым эле сезе бербеймин.
6. Менин артыман кимдин кандай сөз айтарын билемин.
7. Мен өз досторума аларды жактырганымды билдиргим келет.
8. Бирөөнү алдап койсом, артынан кыжаалат боло беремин.
9. Бирөөнү муштап жиберүүгө колум барбайт.
10. Жиним келгенде колумдагы нерсени ыргытып жиберем.
11. Мен бирөөлөрдүн жетишпеген жагына дайым эле көңүл бура бербеймин.
12. Эгерде талап кылынган эреже мага жакпай калса, аны бузуп кете беремин.
13. Башкалар жагымдуу кырдаалды пайдалана билишет.
14. Мен өзүм күткөндөн да жакшы достук мамиледе болгон адамга кылдат мамиле жасаймын.
15. Мен адамдар менен бат эле тил табыша албай каламын.
16. Мени арданткан ойлор кээде пайда болот.
17. Эгерде кимдир бирөө мени муштап жиберсе деле, унчукпай кала беремин.
18. Мен жиним келгенде эшикти тарс жаап чыгып кетемин.

19. Мен өзүм ойлогондон да ачуулуу болуп кетемин.
20. Кимдир бирөөлөрдүн бой көтөргөнүнө чыдай албай кетем.
21. Мен тагдырыма анча ыраазы эмесмин.
22. Мени көпчүлүк жактырбайт деп ойлоймун.
23. Эгерде талаш маселе учурунда көпчүлүк мени колдобосо, мен өзүмдү токтотот албай кетемин.
24. Кызматынан четтетилген адам өз күнөөсүн сезиш керек.
25. Эгерде бирөөлөр мени же менин үй-бүлөөмдү шылдыңдаса алар менен мушташып кетемин.
26. Мен одоно айтылган тамашаны көтөрбөймүн.
27. Менин үстүмөн күлгөндө ызаланып кетемин.
28. Мен адамдардын көөп кетпеши үчүн баарын жасаймын.
29. Мен өзүмө жакпаган адамдарды ар жума сайын көрөмүн.
30. Мени көрө албагандар көп.
31. Мен адамдардан укугумду урматтоосун талап кыламын.
32. Мени ата-энеме берген жардамдарымдын жетишсиздиги кыжаалат кыла берет.
33. Өз оордун билбей бирөөгө тийишкен адамдар менин жинимди келтирет.
34. Каардуу мамиледен көп азап тартамын.
35. Мен өзүмө жасаган каардуу мамилеге капа болбоймун.
36. Бирөөнүн астында өзүмдү жоготуп койсом, ага көңүл бурбаймын.
37. Мен кээде бирөөнүн жетишкен жагына ичим тарыса да, ага билдирбеймин.
38. Кээде мени бирөөлөр шылдыңдап жаткандай сезиле берет.
39. Мен ачуум келсе дагы өзүмдү ачуулуу көрсөтпөйм.
40. Мен өзүмдүн туура эмес аракеттеримдин кечирилишин каалаймын.
41. Мен бирөөнүн кол көтөргөнүнө дайым эле жооп бербейм.
42. Эгерде мен каалагандай болбой калса, кээде тарынып калам.
43. Адамдар кээде менин көз алдымда туруп деле ачуумду келтире беришет.
44. Мен көрө элек адам жок.
45. Менин принцибим-эч качан бирөөгө ишенбөө.
46. Эгер бирөө менин ачуумду келтирсе, мен ал жөнүндө оюмдун баарын айтып саламын.
47. Мен кийин өкүнүп калбашка көп аракеттенемин.

48. Бирөөгө жиним келгенде ага кол көтөрө албаймын.
49. Мен 10 жашымдан бери бирөөгө каарымды чача элекмин.
50. Мен өзүмдү тез-тез эле жарылып кетчүдөй сезе беремин.
51. Менин сезимимди башкалар билсе, мени оңой менен ыкка көнбөйт деп эсептешмек.
52. Мен ар дайым башкаларды мен үчүн жагымдуу бир нерселерди кылууга мажбурлаган себептер жөнүндө ойлой беремин.
53. Эгерде мага бирөө кыйкырып сүйлөсө, мен да ага кыйкырып жооп беремин.
54. Ишим оңунан чыкпай калса, капалана беремин.
55. Менин чатакташып кетүүм башкалар сыяктуу өтө тез-тез же өтө сейрек эмес.
56. Аябай ачуум келген учурларда, колума келген нерсени сындырып жиберген учурларым кимде бар.
57. Кээде мен урушту биринчи баштап жиберчүдөй сеземин.
58. Кээде каталык менден кеткендей сезиле берет.
59. Мен мурда көпчүлүк адамдар чындыкты гана сүйлөйт деп ойлойт элем, азыр буга ишенбеймин.
60. Мен ачуумду токтото албай гана урушуп кетишим мүмкүн.
61. Мен туура эмес иш кылгандан кийин уялганымдан кыйнала беремин.
62. Эгерде менин укугумду коргогонго кол күчү керек болсо, аны колдономун.
63. Мен кээде ачуум келгенде столду тарс муштап жиберемин.
64. Мен өзүмө жакпаганга орой мамиле жасаймын.
65. Мага зыян келтириши мүмкүн деген душмандарым жок.
66. Адамдардыкы жетиштүү болуп турса да, адебин колуна бере албаймын.
67. Мен туура эмес эле иштерди кылып жашап жатам деп ойлоймун.
68. Мен сөзсүз урушуп кете турган адамдарымды билемин.
69. Мен майда чүйдө нерселерге капа болбоймун.
70. Мага кээде адамдар мени шылдыңдоого аракет жасап жатат деген ойлор келе берет.
71. Мен кээде бирөөлөрдү максатсыз эле коркута беремин.
72. Акыркы убакта мен өзгөрүп кеттим.
73. Талаш учурунда мен үнүмдү бийиктетип жиберемин.
74. Мен жаман мамилемди жашырууга аракет кыламын.

75. Мен үчүн талашкандан көрө макул болуп эле койгон жакшы.

Изилдөөнү иштеп чыгуу үчүн төмөнкү жумуш аткарылат. Алынган маалыматтардын негизинде «ачкыч» боюнча агрессиянын формалары жана деңгээлдери аныкталат.

Физикалык агрессия «+» белгиге карата:

1,25,41,48,55,62,. «-» белгиге карата: 9,17

Кыйыр жол аркылуу агрессия «+» ка карата: 2,10,18,34,56,63,
«-» белгиге карата: 6,26,49.

Жинденүү агрессиясы «+» ка карата: 3,19,27,43,50,57,64,72, «-»
га карата: 11,35,69,.

Белгисиз агрессиясы «+» ка карата: 4,12,20,28, «-»га
каарата:36.

Таарынуу агрессия «+» ка карата:5,13,21,29,37,44,51,58.

Шектенүүчүлүк агрессия «+»га карата: 6,14,22,33,45,52,59. «-»
белгиге карата: 65,70.

Тил аркылуу аткарылуучу агрессия «+»ка карата:
7,15,23,31,46,53,60,71,73. «-» га карата: 36,66,74,75..

Өзүн күүөлүү сезүү агрессиясы «+» белгиге карата:
8,16,24,32,40,47,54,61,67,

Мындагы 1,2,3, формаларындагы агрессиялар жалпы агрессияны түшүндүрсө, 5,6, душмандык кылуу агрессиясын түшүндүрөт.

Ошентип, ар бир изилденүүчү суроолорго жооп берип бүткөндөн кийин, группалык агрессияны билиш үчүн төмөнкүдөй таблица түзүлөт да изилдөө улантылат.

№	Ф.А.	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
1	АсановаГ								
2	Бектенов А								
...	Кошонов Ш								
	Ариф.орт.								

Бул таблица группалык агрессияны тактоо үчүн колдонулат.

Эмоция жана сезимди текшерүүчү суроолор.

1. Эмоция жана сезимди түшүндүрүүчү теориялар.
2. Эмоция жана сезимдин физиологиялык механизими.
3. Эмоционалдык абалды түшүндүрүүчү теориялар.
4. Жогорку туюу сезимдери.
5. Аң-сезимсиз абалдын психологиялык негиздери.
6. Эмоциянын сигналдык жана башкаруучулук функциясы.
7. Эмоция жана сезимдин коомдогу орду.
8. Жогорку сезимдердин окуу жана тарбия жумушундагы ролу.

Колдонулган адабияттар.

1. Вилюнас В.К. Психология эмоциональных влений. -М., МГУ, 1986 стр.41-78
2. Выготский Л.С. Эмоции и их развитие в детском возрасте Собр. соч. В 6 т. -М., 1982. Т. 2 стр. 416-436.
3. Додонов Б.И. Эмоции как ценность. - М., 1978 стр. 23-78.
4. Закиров А. Психология боюнча пратикум. Ош-2005.
5. Китаев-Смык Л.А. Психология и концепция стресса. //Хрестоматия по психологии. -М., 1987 стр.250-260
6. Дружба и возраст Хрестоматия по психологии. -М., 1987. стр. 238-250
7. Никифоров А.С. Эмоции в нашей жизни. -М., 1974. стр. 9-39, 98-150
8. Психология эмоции Тексты. -М., МГУ, 1984 стр. 67-94

Тема: Эрк

§ 1. Эрки түшүндүрүүчү психологиялык негиз

Адам өзүн курчап турган дүйнөнү пассивдүү кабыл алып, анын таасирине дуушар болуу менен чектелип калбайт. Ал-активдүү инсан. Реалдуу дүйнө менен белгилүү мамиле түзүп, ага таасир этет, аны өзүнүн керектөө максатына ылайыкташтырылат. Адамдын мындай аракеттери эрктүү жана эрксиз аракет түрүндө көрүнөт.

Адамдын эрксиз аракеттери аң-сезимсиз, автоматташкан түрдө жүрөт. Күндөлүк турмушта алар чоң орунда ээлейт. Көнүмүшкө айланган аракеттер эч ойлонууну талап кылбай, эркин аткарылып, адамдын күндөлүк керектөөсүн канаттандырууга мүмкүндүк берет. Мисалы, адам үстү-башын кийүүдө, эшикти ачууда, зарыл аракеттерди ойлонуп олтурбайт, өзүнөн-өзү аткарылат. Мындан тышкары жазып жаткандыгы, тепкич менен басып бараткандыгы аракеттерди кошууга болот.

Адамдын эрксиз кыймылдарына эмоциялык абалдар, мисалы, жөтөлүү, кирпик, ирмөө, ысыктан колду тартып алуу да кирет. Бул автоматтык кыймылдар личностту андан ары калыптандырууга, алдына койгон оор максаттарды ишке ашырууга өбөлгө түзөт. Жогоруда келтирилген адамдын кыймыл-аракеттери аң-сезимсиз, көзөмөлдөөсүз ишке ашкандыктан эрксиз кыймылдар деп аталат.

Ал эми айрым жүрүш-туруш, иш-аракет, психикалык процесстер адамдын атайын чымыркануусу, нервдик аракет жумшоону талап кылып, анын керектөөсүн канааттандырууга мүмкүндүк берет. Психологдор адамдардагы ушундай өзгөчө абалды «эрк» деген түшүнүк аркылуу туюндурушат.

Эрк адамдын жүрүш-турушун, аң-сезимдүүлүк менен башкара билүү жана активдештирүү жөндөмдүүлүгүн билдирет.

Адамдын турмушунда конкреттүү ишти аткарууда андан өзгөчө жөндөмдүүлүктү талап кыла турган кырдаалдар көп эле кездешет. 1961- жылы Арктиканын «Новолазеревка» станциясында кыштоочулардан врач Леонид Рогозов сокур ичеги менен ооруп калат. Врачтын алдында өлүм же өзүнө-өзү операция жасоо маселеси туулат. Станцияда жашоочулардын эч бири ага жардам бере албайт эле. Рогозов оор абалды түшүнүп, аң-сезимдүү түрдө өзүн мажбурлап, өзүнө-өзү

операция жасоо чечимине келет. Жолдошторунун жардамы менен операция ийгиликтүү аяктайт. Дагы бир мисал. Биздин эранын 508-жылы Этрус ханы Порино Римди көпкө чейин курчап турган. Шаар калкы оор кыйынчылыкка туш келет. Өз элин азап-тозоктон куткаруу үчүн Муций деген жаш жигит Порино ханды өлтүрмөк болот, бирок колго түшүп калат. Порино жигиттен керектүү маалымат алуу үчүн өтө кыйнайт суракка алат. Отту жактырып Муцийдин колун кара көк болгонго чейин күйгүзсө да, эсинен танбай, кандын көзүнө тик карап эч сыр ачпайт. Баланын чыдамдуулугуна таң калган хан аны бошотуп, шаарды курчоону токтоткон экен. Мындай кыйын кырдаалдарды жеңүү үчүч адамдан өзгөчө эрк талап кылынат.

Эрк адамдын активдүүлүгүн - бир формасы. Эрк - бул керек болгон учурда өзүнөн-өзү бийлик жасоо, өзүнүн эрксиз импульстарына көзөмөл кылуу, тоскоолдуктары толук жеңүү. Чоң эрк кызыктыруучу башка нерселерден адамды баш тарттырат.

Эрк жана ойлоо. Адамда жогорку касиеттерди калыптандыруунун негизги шарттарынын бири эрк менен ойлоонун жарыш, бирдикте жашашына аракеттенишине байланыштуу. Тигил же бул эркттик аракеттерди жүргүзүү үчүн алгач аны аткаруунун оптималдуу жолунун ойлонулуп тандалганы оң. Бирок практикада көбүнчө, иш-аракетти аткарууга керек болуучу эрктин, ойлоонун мыйзам ченемдери жарыш, эриш-аркак иштебейт. Мисалы, адамдар көп энергия жумшап, тырышып, өзүн-өзү, канчалык мажбурлабасын, максатына жетпейт. Мында аткарылуучу иштин натыйжалуу жолдору алдын-ала ойлоо мыйзамдары толукталган эмес. Тескерисинче, кээ бир кишилер белгилүү жумуштун ийне-жибине чейин ойлоп тактайт, бирок ийгилик чыкпайт. Демек, ички мүмкүнчүлүктөрү сарпталган эмес.

§ 2. Эрк инсандын активдүүлүгү катары түшүндүрүлүшү

Эрктин табияты ушул күнгө чейин окумуштуулардын арасында түрдүү карама-каршы ойлорду пайда кылып келе жатат. Айрым окумуштуулар эркти өзүнчө категория катары эсептешпейт. Аны кандайдыр бир башка психикалык процесстердин-эмоциянын, темпераменттин, жөндөмдүүлүктүн жана башкалардын, көрүнүшү дешет.

Эрктик табияты түшүндүрүүдө төмөнкүдөй көз караштар бар:

1) Индетерминиттик көз караш. Бул пикир боюнча, эрк - баш мээнин иш-аракетине, айлана-чөйрөгө көз карандысыз жашаган, абсолюттуу эркин кубулуш. Аны үйрөнүүгө, башкарууга мүмкүн эмес. Адам эч нерсеге көз каранды болбогон, эркин эрк менен байланышта турган шарттардын, түрдүү тартиптердин чегинде жашайт, аларды эч качан өзгөртүп түзө албайт.

2) Механикалык детерменитсттик багыт. Алар эрктин баш мээге, объективдүү дүйнөгө көз карандысыз экени белгиленет. Бирок адам эркинин кырдаалга, айлана-чөйрөгө көз карандылыгына өзгөчө басым жасашып, анын эркиндигин таанышат.

3) Диалектикалык детерменизмди жактаган окумуштуулар: Адам күчтүү, күчсүз, эрксиз болуп төрөлбөйт, эрк адамдын «коомдук эмгеги менен тыгыз байланышта болуп, күндөлүк жашоо турмушунда өнүгүүчү процесс»-дешет.

Эрк башка психикалык процесстер менен ар дайым карым-катнашта турат жана өзүнүн спецификалык бөтөнчөлүктөрү бар. Эрк менен ойлоонун байланышын карап көрөлү. Тигил же бул эрктик аракетти жүргүзүү үчүн алгач аны аткаруунун оптималдуу жолу ойлонулат, тандалат. Эрк ойлоосуз жүрбөйт. Бирок бул процесстер бири-биринен айырмаланат. Адамда эрк, ойлоо жеткиликтүү иштелбесе же тескерисинче, кээ бир адамдарга керектүү пландар максаттар эң тыкан ойлонулганы менен бирок эрк жетишпесе, максаты орундалбайт. Эрк менен сезимди алалы. Сезим эки функция аткарат. Биринчиси – иш-аракетти аткаруудагы негиги мотив. Экинчиси, адамда пайда болуучу тескери эмоциялык абалды кармап турууга аракеттенет. Бирок сезим ар качан эрктин көзөмөлүндө турат. Адам эркти топтош үчүн көп учурда сезимге каршы күрөшөт. Мисалы, бийиктен сууга секирүүдө коркуу сезимин жеңүүгө туура келет.

Эрктик аракеттердин ийгиликтүү өтүшүндө көңүлдүн багытталышы, топтолушу да зарыл. Бул жөнүндө К.Маркс мындайча жазат: «Эмгектенүүнүн бүткүл мезгилинде аны аткаруудагы органдардын чыңа-луусунан тышкары көңүл бурулуучу максатка ылайыктуу эрк да зарыл».

§ 3. Эрдтик акт жана анын (структурасы) түзүлүшү

Адамдын тигил же бул эрдтик аракеттер алдында турган ситуациялардын түрдүү оордукта, татаалдыкта болушуна карай бир нече этаптар аркылуу өтөт.

Адамдагы тигил же бул эрдтик аракеттер алдыда турган ситуациялардын түрдүү оордукта, татаалдыкта болушуна карай бир нече этаптар аркылуу өтөт. В.И.Саливанов эрдтик актыларды үч звеного бөлөт:

1. Жөнөкөй эрдтик акт
2. Татаал эрдтик акт
3. Өзгөчө маанилүү эрдтик акт

Жөнөкөй эрдтик актыда алдыда турган максат ойлоонуусуз аткарылат, аны кантип, кандай жол менен аткаруу автоматташып калган.

Мисалы, окуучуга конспект түзүү үчүн калың дептер керек. Ал аны кандай сатып алууну билет:

1. Жөнөкөй эрдтик акт төмөнкүдөй этаптардан турат:

- а) Максатты түшүнүү, ага жетүүгө умтулуу.
- б) Максатка жетүүчү мүмкүнчүлүктөрдү так билүү.
- в) Чечим кабыл алуу.
- г) Чечимди ишке ашыруу.

«а», «б», «в» этаптар биригип даярдоочу звено, «г» этап аткаруучу звено деп аталат.

2. Татаал эрдтик актыда:

- а) максатка жетүүчү мүмкүнчүлүктөрдү түшүнүү,
- б) максатты түшүнүү, ага умтулуу.
- в) мүмкүнчүлүктөрдү негиздөөчү же жокко чыгаруучу мотивдердин пайда болушу.
- г) ишти аткаруучу мотивди тандап алуу.
- д) бир чечимге келүү,
- е) кабыл алган чечимди ишке ашыруу.

сыяктуу этаптар бар. Булардын а, б, в, этаптары эрдик шарттарын даярдоочу «г», «д» этаптар негизги, азыркы «е» этабы жыйынтыктоочу звено деп аталат.

Даярдоочу этаптарда проблема, максат адамды өзүнө тартып, анын керектөө сферасына киргенде, личность аны түшүнүүгө аракеттенет. Максатты түшүнүү - киши өзүнүн мүмкүнчүлүгүнө керектөөсүнү жараша аны талдоо, кароо дегендик. Максатты аткаруу эмнеге алып келет? Кандай кыйынчылыктар туулат? Кантип ишке ашат? деген суролоолор акылдан өтөт, жооптору элестейт. Анан максатты

адамдын алдында ишке ашыруу керекпи же жокпу деген маселенин айланасында түрдүү мотивдер пайда болот. чечим кабыл алуу - адамда бир багыт, бир максат, такталган бир мотив бар дегендик. Бир жактуу чечим кабыл алынган соң, адамды аны аткаруу этабы башталат. Личность өзүнө команда берип, өзүн-өзү мажбурлап, тоскоолдук кылуучу тескери факторлор менен күрөшкө чыгат. Кабыл алынган чечимди кандай гана болбосун аткарууга умтулат.

Эрктүү иш-аракеттерди жүзөөгө ашырууда объективдүү, субъективдүү каршылыктарды жеңип чыгууга туура келет. Объективдүү каршылыктарга иштеги кыйынчылыктар, башка кишилердин каршылыгы, түркүн терс абалдар, (жалкоолук, коркуу, чарчоо, эмоция, оору ж.б.) кирет. Ал эми субъективдүү каршылыктар адамдын ички физикалык психикалык абал-дарынан турат. Мисалы, тажрыйбанын, маалыматтардын жетишсиз-диги, эски, жаңы өнөкөттөрдүн ортосундагы күрөш, уялуу, каалоо ж.б.у.с.

Өзгөчө маанилүү эрктик акт личносттун физикалык, психикалык ички энергиясын толук жумшоо менен өтө кыска убакытта өтөт. Ал айрыкча коркунучтуу кескин аракеттерди талап кылган абалдарда пайда болот. Айталы, согушка даярдануу учурунда, адамдын жекече өмүрүн сактап калууда, чоң стихиялуу шарттарда.

§ 4. Личносттун эрктик касиеттери

Тигил же бул эрктик аракеттерди жасоодо личносттон өзгөчө эрктик касиеттер талап кылынат. Ал адамдын активдүүлүгүн жогорулатып, ишке оң же терс таасирлерди тийгизет. Натыйжада, оң таасир этүүчү эрктик касиеттерге кайраттуулукту, тырышчаактыкты, өз алдынчалыкты о.э. пайда болуучу керексиз каршылыктарды жоюда жардам берүүчү чыдамкайлыкты, сабырдуулукту, токтоолукту, тартиптүүлүктү кошобуз.

Кайраттуулук дегенде алдыдагы, турган татаалдыкты, коркунучту рационалдуу ойлоп, пайдасын, зыянын таразалап, акыркы жыйынтыгын көрүп, күрөшкө чыгууну түшүнөбүз.

Тырышчаактык - личносттун бетиндеги ишти аткарган оор, кыйын, узак убакытка созууларын билсе да, аны таштабайт, акырына чыгууга мүмкүнчүлүгү бар.

Өз алдынчалык - өз күчүнө ишенүү, жоопкерчиликти өзүнө алуу, иштин көзүн билүү менен тоскоолдуктардан кутулуунун жолун издөө.

Чыдамкайлык - ишти жүзөгө ашыруудагы адамдын физикалык психикалык күчтөрүнүн жеткиликтүүлүгү.

Сабырдуулук - максатка жетүү үчүн ага тоскоолдук, кылуучу тескери факторлорго чыдоо, аларды жеңүү. Ошентип, саналган эрктик касиеттер личносттун өз максатына жетишинде зор роль ойнойт.

Эрктик сапаттарды изилдөөчү ыкма

Эрк инсанды түшүндүрүүдө өзгөчө психикалык абал болуп саналат. Анткени эрк процесси колдонулган иш аракетте жумушчу органдар дайыма аң-сезимдүү башкарылып, максатка жетүү үчүн өзгөчө нервдик энергия сарпталат. Ошондуктан инсандын эрктик сапатынын жогору же төмөн болушу анын иш аткаруу процессиндеги спецификалык өзгөчөлүгүн мүнөздөйт.

Сиздерге сунуш этилип жаткан бул ыкма инсандын эрктүүлүк жана чечкиндүүлүк сапаттарынын жогору же төмөн экендигин изилдөөгө мүмкүндүк берет.

Инструкция: Сиздерге сунуш кылынган суроолордун мазмунуна терең маани берүү менен, ар бирине 4 баллдык (0,1,2,3) системада жооп берүү керек. Алсак, 3 деген балл ошол суроонун мазмуну сизге толук дал келишин көрсөтөт. 1 деген баллды толук бир чечимге келе албай, орто абалда калганда, ал эми 0 деген баллды мындай сапат менде таптакыр жок деген мезгилде коесуз.

Изилдөөнү уюштуруу үчүн алдын-ала даярдалган бланкага же лабораториялык дептерге суроолордун номери жазылып, анын аркасынан ал суроонун жообуна коюлган баллдар коюлат. Изилдөөнү ар бир изилденүүчү үчүн жана «коомдун идеалы» үчүн да жүргүзсө болот.

Изилдөө үчүн суроолор.

1. Сиз убактыңыздын тардыгына же шартыңыздын жоктугуна карабай, өзүңүзгө кызыксыз да болгон жумушту аягына чейин иштей аласызбы?
2. Кыйын шарттарга кыйналбай, оңой көнүгө аласызбы?
3. Көңүлүңүзгө туура келбеген жумуштарды жасайсызбы?

4. Эгер сиз катышып жаткан кече көңүлсүз өтүп жатса, сыналгы көрүп отуруп алат белеңиз?
5. Эгер үйүңүздө же жумушта жаңжалдуу абал пайда болсо, сиз аны туура чечүү үчүн жаңжалды башкарат белеңиз?
6. Жакшы көргөн жумушунуз үчүн калган бардык жумуштарыңызды таштап кое аласызбы?
7. Эгер врач сизге диета жазып берсе, алдыңызда турган тамактардан да баш тарта аласызбы?
8. Эгер сиз иштеген жерден, башка жактан маянасы көп жумуш чыкса, ойлонбой эле которулуп кетет белеңиз?
9. Кечинде пландаштыргандай, эртеси күндөгүдөн эрте туруп кете аласызбы?
10. Ойлонбой туруп айыбыңызды мойнуңузга алат белеңиз?
11. Күбө болуш үчүн, керектүү адамдар келгиче жаңжал болгон жерден кетпей турат белеңиз?
12. Күтүлбөгөн жерден мейманчылыкка барасызбы?
13. Сизге келген катка ошол замат жооп жазасызбы?
14. Жооптуу сүлөшүүлөрдө өз оюңузду алмаштырасызбы?
15. Врачка тишиңизди коркпой эле барып жулдуруп келе аласызбы?
16. Кереги жок буюмду деле сатып алдыңыз беле?
17. Сизге врач жазып берген өтө ачуу даарыны үзгүлтүксүз иче аласызбы?
18. Эгер бирөө сизден өтө катуу суранса, өмүрүңүздө жасап көрбөгөн жумушту аткарууга макул болот белеңиз?
19. Бирөөнүн өтүчүн аткаргандан кийин өзүңүзгө иш үйүп алаарыңызды билип турсаңыз да, өз сөзүңүзгө туруш үчүн, анын өтүнүчүн аткарат белеңиз?
20. Жекшемби экендигин билип туруп деле, ишиңизди уланта бересизби?
21. Тааныш эмес шаарга ойлонбостон эле командировкага кете бересизби?
22. Убадаңызды дайыма аткарасызбы?

Изилдөө аяктагандан кийин ар бир жооптун баллдары төмөнкү ачкыч боюнча такталып, суммаланат.

Ачкыч:

Эрктүүлүк – 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19, 21

Чечкиндүүлүк – 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18, 20, 22

Изилдөөнү тереңдетүү максатында өздүк баллдын суммалары группалык таблицкага толтурулуп, эрктүүлүк жана чечкиндүүлүк сапаттарга карай топторго бөлөбүз.

Билимди текшерүүчү суроолор.

1. Эркин психология илиминдеги мүнөздөлүшү.
2. Эркин инсандын активдүүлүгү катары таануу.
3. Эркин эркиндик жана детерменизм.
4. Эркин кокустук аркылуу таануу.
5. Эркин жекелик мүнөздөлүшү.
6. Тарбия жана эркин өзүнөн-өзү тарбияланышы.
7. Эрк жана демократия.

Колдонулган адабияттар.

1. Выготский Л.С. Проблемы воли и ее развитие в детском возрасте. Собр.соч. т. 2 -М., Педагогика 1982, стр. 454-465.
2. Закиров А. Психология боюнча практикum. Ош-2005.
3. Практикum по психологии. Под ред. А.Н.Леонтьев, -М., МГУ 1972.
4. Общая психология. Под ред. А.В. Петровского, -М.,1972 .
5. Миңбаев К. Адам психологиясы Ош-2000.
6. Муздыбаев К. Психология ответственности. -Л., Наука 1983.
7. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. - М., 1999 стр. 587-613.
8. Хрестоматия по психологии. - М., 1977 стр. 311-315.

Тема: Темперамент

§ 1. Темперамент жөнүндө жалпы түшүнүк.

Адамдар окшош, бирдей турмуштук шарттарда өздөрүн түрдүүчө кармай тургандыгы белгилүү. Ошондой эле монотондуу (бирдей ыргактыгы) дүүлүктүргүч ар бир адамдын психикалык процесстерине ар түрдүү таасир тийгизет. Бир адамда эмоция ачык, экинчисинде жеңил көрүнсө, үчүнчү адамда эмоция пайда болуу үчүн атайын убакыт, кошумча шарт талап кылынат. ошол эле монотондуу дүүлүктүргүч личнострдун мотордук кыймылдарына, көңүлдөрүнүн түрдүү темпте жүрүшүнө таасир тийгизет. Мындай абал студенттик аудиторияда ачык байкалат. Окутуучунун бир ыргакта берип жаткан интеллектуалдык маалыматына студенттердин бир тобу көңүлдөрү көтөрүңкү, жайдары, экинчи тобу салмактуу, сабырдуу, ал эми үчүнчү тобу көңүлсүз, кайдыгер мамиледе отурушканын байкоо кыйын эмес. Адамдардын топторунда иш-аракетти аткаруу, ага карата мамиле жасоодогу өзгөчөлөктөр менен катар алар үчүн туруктуу, окшош жалпы касиеттер да бар. Адамдардын ушундай өзгөчөлүктөрү темперамент деген психологиялык категория аркылуу туюнтулат.

«Темперамент ар бир жеке адамдын жалпы мүнөздөмөсү болуу менен нерв системасынын да эң негизги мүнөздөмөсүнө айланат. Нерв системасы индивиддин бардык иш-аракетине өз мөөрүн басат», - деп белгилейт И.П.Павлов.

Темперамент индивиддин бардык психикалык аракеттерине (эмоцияга, ойлоого, элестетүүгө, кеп ыргагына ж.б.) өз таасирин тийгизет. Демек, темперамент адамдын жүрүш-турушунун жана психикалык процесстердин жүрүү динамикасын мүнөздөөчү жекече өзгөчөлүк болуп саналат. Жүрүү динамикасы психикалык процесстердин темпин, ритмин, узактыгын, интенсивдүүлүгүн жана адамдын жүрүш-турушундагы сырткы өзгөчөлүктөрүн, активдүүлүгүн, кыймылдуулугун, реакциясын, анын темпин билдирет.

Темперамент личносттун динамикалык өзгөчөлүгүн, мүнөздөйт, бирок анын ишеничин, көз карашын, кызыкчылыгын, мүмкүнчүлүк деңгээлин аныктабайт.

Иш-аракеттин психикалык динамикасы, жалаң гана темпераментке эмес, мотивге, адамдын психикалык абалына да көз каранды. Адамда конкреттүү ишке карата мотив күчтүү болсо, ал темпераментине карабай көп эле мээнет

кылып, ишти сапаттуу аткара берет. Алсак, адам жакын, сүйүктүү жолдошунан ажыраганда кайсы темпераментте болбосун, анын кайгыруусу, туталануусу, өзгөчө абалда өтөт. Ошондуктан темпераментти мотивден айырмалай турган өзгөчөлүктөрдү билүү зарыл:

1. Темпераменттин айрым туруктуу касиеттери адамдын иш-аракетинин түрдүү шарттагында пайда болот: эмгекте, оюн учурунда, окуу иш – аракеттеринде, ж.б., учурларда.
2. Темпераменттин айрым касиеттери адамдын турмушунда узак убакытка чейин туруктуу калат.

Адамдын темпераментинин тигил же бул касиеттери кокустан гана жаралып, топтолбостон мурдатан бери болуп, бири-бири менен тыгыз органикалык байланышта турат.

§ 2. Темпераменттин табиятын түшүндүрүүчү негизги теорияда

Темпераменттин табиятын, тейлөө сферасын, башка психикалык процесстер менен болгон карым-катнашын түшүндүрүүдө ар түрдүү теориялар, пикирлер бар. Алгач темперамент түшүнүгүн башка психикалык процесстерден айырмалап кароодогу пикирлерге токтолуп көрөлү:

1. Личность жана темперамент түшүнүктөрүн маанилеш, бир көрүнүш катары карашат.
2. Темпераменттин негизги деп, личносттун калыптанышын ага көз каранды деңгээлде койгон пикир бар.
3. Темперамент өзүнчө, өзгөчө психикалык процесс катары жашабасын тааныган багыт да кездешет.

Темперамент категориясын түшүнүүдө, анын башка психикалык түшүнүктөр менен болгон карым-катышы жөнүндөгү мындай карама-каршы пикирлердин болушу, албетте, бул маселенин али терең изилдене электиги менен түшүндүрүлөт. Темпераменттин табиятын аныктоого аракеттенген бир катар теориялар белгилүү. Темперамент физиологиялык жана психикалык багытта изилденип келүүдө. Анын табиятын физиологиялык багытта түшүндүрүүдө кандын химиялык составы, кан тамырлардын жоондугу туурасы, нерв тонусу, булчуң ткандары жана нерв системасынын касиеттери менен байланыштырып тандаган гипотезалар кездешет.

Жогорку божомолдордун ичинен окуу китептеринен кеңири орун алып жүргөн эки (гуморалдык, неврологиялык) көз карашка токтолобуз.

Гуморалдык теория, латын сөзү «суюктук» деген маанини берет. Гуморалдык теориянын автору – биздин заманга чейин жашаган грек дарыгери Гиппократ. Ал адамдын бири-биринен айырмасы же жалпы окшош касиеттери алардын денесиндеги ар түрдүү суюктуктун-былжыр суюктуктун, кандын, өттүн өз ара катышына жараша болот деп түшүндүргөн.

Гипократ жана анын окуучулары өздөрүнүн ушундай идеяларына таянып, темпераменттин төрт түрүн бөлүп карашкан.

Сангвиник (кан - латынча сангвис) темперамент. Денеден кандын, адалын көбөйүп кетишинен адамдар өздөрүн шайыр, жаркын маанайда алып жүрүшөт.

Флегматик (былжыр суюктук - флегма) темперамент. Денеден баш мээ бөлүп чыгарган былжыр суюктун, суунун басымдуу болушу адамдын өз чөйрөсүнө кайдыгер, бейтарап болушуна алып келет.

Холерик (өт - грекче холе) темперамент. Денеден боор бөлүп чыгарган сары өт көбөйүп, адамды конфликттүү, энергиялуу болууга түртөт.

Меланхолик (кара өт - грекче майан холе) темперамент. Денеден кара өт арбын болуп, адамда кысынуу, тарынчаактык касиеттерди пайда кылат.

Гуморалдык окуу өз учурунда материалисттик мүнөздө болуп, зор тарыхый роль ойногону менен, азыркы кезде ал илимий негизге ээ эмес. Бирок «Гипократтын бир генийлиги, - дейт И.П.Павлов,- адамдын чексиз касиеттеринин ичинен «капиталдуу белгилерди тапкандыгында»

Гуморалдык окууга жакын теориялардын бири - XX кылымдын башында пайда болгон П.Ф.Лесгафттын теориясы. Ал темпераменттин негизин кандын тамырлар боюнча айлануу касиеттери түзөрүн аныктады.

Психология илиминде Э.Кречмер менен У.Шелдондун теориясы бир топ кызыгууну туудурат. Алар темперамент нерв системасынын жалпы тибинин физиологиялык өзгөчөлүгүнө эмес, организмдин жалпы конституциясына, башкача айтканда, дененин физиологиялык түзүлүшүнө, анын ткандарынын, бөлүктөрүнүн ортосундагы катнашка

байланышына жараша болот деген идеяны сунуш кылышат. Личносттун төмөндөгүдөй үч тибин белгилешет:

Эндоморф – флегматик. Эктоморф - сангвиник жана меланхолик. Мезоморф - холерик.

И.Кант темпераменттик айырмачылыктарды кандын химиялык составы менен байланыштырат.

Неврологиялык теория. Темпераменттин физиологиялык негизин аныктоодо И.П.Павловдун жогорку нерв системасы жөнүндөгү окуусунун мааниси чоң. Ал темпераменттин табиятын илимий негизде түшүндүрүү үчүн иттердеги шарттуу рефлектин пайда болуу закон ченемдүүлүгүн изилдеген. Иттер бирдей жашоо шартта турганына карабай, алардын биринен кысынуучулук, экинчисинен тынчсыздангандык, үчүнчүсүнөн тең салмактуулук абал байкалат. Иттерде шарттуу рефлекс да түрдүү пайда болгон: биринде тез, экинчисинде жай, ал эми үчүнчүсүндө өтө кыйынчылык менен түзүлгөн. И.П.Павлов иттердеги мындай өзгөчөлөнгөн абалдарды алардын жогорку нерв системасы менен байланыштырат. Жогорку нерв системасы (ЖНС.) тубаса мүнөзгө ээ. Ошондуктан айбандардын нервдик иш-аракеттерин бири-биринен айырмалап туруучу эки нервдик процессти-козголуу жана тормоздолуу процесстерин, алардын төмөнкүдөй касиеттерин үйрөнүү зарыл.

Козголуу жана тормоздолуу процесстеринин күчүү болушу.

Козголуу, тормоздолуу процесстеринин тең салмактуу болушу.

Козголуу жана тормоздолуу процесстеринин кыймылдуу болушу.

Аталган касиеттер баш мээнин чоң жарым шарынын иш-аракетин мүнөздөйт жана ЖНСтин типтерин аныктоого мүмкүндүк берет.

Нерв процесстеринин күчү нерв клеткаларынын жана нерв системасынын жөндөмдүүлүгүн көрсөтөт. Объективдүү дүйнө адамдын, айбандардын нерв системасына түрдүү күчтө, интенсивдүүлүктө таасир этет. Нерв системасы ал таасирге жооп берет, анын маанисин жоюу үчүн күрөшкө чыгат. Бул адамдардын да, айбандардын да жашоо үчүн күрөшүүнүн маңызын чагылдырат.

Жогорку түзүлүштөгү жандуу дүйнөнүн жашоосунда зарыл болгон нерв системасынын экинчи касиети

козголуунун, тормоздолуунун күчү ар дайым тең салмактуу абалдарда турууга тийиш. Ансыз тирүү жандардын жашоосу кыйын.

Турмуш кечирүү процессинде нерв системасынын кыймылдуулук касиетинин мааниси да чоң. Ансыз адам өзгөрүп туруучу дүйнө менен мамиле, карым-катнаш түзө албайт. Кыймылдуулуктун жардамы менен адамдар чексиз таасир этүүчү пайдалуу, пайдасыз түркүн-түмөн дүүлүктүргүчтөрдүн арасынан өздөрүнө ылайыктуу зарыл жүрүш-туруштун типтерин тандап алат.

И.П.Павлов жана анын окуучулары нерв системасынын күчү, тең салмактуулугу, кыймылдуулугу түрдүү комбинацияларда өзгөрүп тураарын, жогорку нерв иш-аракетинин типтерин түзөрүн аныкташкан. Нерв системасында мындай комбинациялар көп санда. И.П.Павлов ЖНСтин иш-аракетинин төрт түрүн бөлүп көрсөтөт.

Күчтүү, тең салмактуу, кыймылдуу тип.

Күчтүү, тең салмактуу эмес (кармап токтоткус), кыймылдуу тип.

Күчтүү, тең салмактуу, инерттүү тип.

Күчсүз тип.

И.П.Павловдун ЖНСсынын төрт түрү эскиргендигине карабай бардык окуу китептеринде берилет. Бирок өзү ачкан ЖНСтин типтерине карата, Павловдун олку-солку мамилеси көзүнүн тирүүсүндө изилдөөлөрүнүн жыйынтыгында да байкалган. Мисалы, ал генотип (нерв системасынын тубаса тиби), фенотип (жогорку нерв иш-аракетинин чөйрөгө жараша түзүлүшү) түшүнүктөрүн киргизип, темпераменттин маанисин жана табиятын башкача түшүндүрүүгө дагы аракеттенген. Павлов генотипти темперамент менен, фенотипти мүнөз менен байланыштырган. Павлов өзүнүн эксперименттеринде жогорку нерв системасынын касиеттеринин ар түрдүү комбинациялары 24-кө жакын типтерди берерин аныктаган. Кийинчерээк ЖНСтин типтерин изилдегенде нерв системасынын негизги туруктуу катыштары 4төн көп экендигин айткан. Павлов өзүнүн жогоркудай илимий изилдөөлөрүнө маани бербей, ЖНСтин 4түрү бар деген жыйынтыкка келген. «Мындай корутунду Гиппократтын окуусунун таасиринен болсо керек», -дейт психолог Б. Теплов.

Улуу физиолог өз экспериментин иттерге жүргүзгөндүктөн, иттерде көрүнгөн системасынын аталган типтерин адамга ыйгарууда көп ыңгайсызданган. Кийин: «Эгер адамды мүнөздөөчү нерв система иттин нерв системасы менен окшош болсо, адамдар капа болбойт деп ойлойм», - деп жазган. Мындай ой жүгүртүүгө каршы чыгууга эч кандай негиз жок. Адам дагы биологиялык жандыктардын бир түрү. Ошондуктан иттерге эксперимент жүргүзүү менен табылган нерв системасынын типтерин толук түрдө адамдагы алып өтүүгө илимий негиз бар.

Сыягы, келтирилген жогорку типтер мазмуну боюнча темперамент түшүнүгүнө туура келчүүдөй. Бул И.П.Павлов ЖНСтин типтерин Гиппократтын темпераментине салыштыруудан да ачык көрүнөт.

Күчтүү, тең салмактуу, кыймылдуу тип сангвинник темпераментке туура келет.

Күчтүү тең салмактуу инертүү типти флегматиктик темперамент деп караса болот.

Күчтүү, тең салмактуу эмес, кыймылдуу тип холериктик темпераментке дал келет.

Күчсүз типти меланхолик темперамент менен тең койсо болот.

И.П.Павлов булардан дагы тереңдетип экинчи сигналдык системанын негизинде, негизги орунду ээлеген тип жана орто тип ж.б. деген жетиге чейинки ЖНСтин типтерин аныктаган.

§ 3. Темпераменттин түрлөрүнө жалпы мүнөздөмө

Темпераменттин түрлөрүн мүнөздөө үчүн психофизиологдор тарабынан ачылган темпераменттин негизги касиеттерин билүү зарыл. Алар нерв системасынын касиеттери менен тыгыз байланышта туруп, адамдын иш-аракеттеринин бардык түрлөрүнө бирдей, туруктуу кездешип, темперамент-терди бири-биринен ажыратып, ар бирин жалпы мүнөздөөгө мүмкүндүк берет. В.С.Мерлин темпераменттин төмөнкүдөй психикалык касиеттерин белгилеген:

Сензитивдүүлүгү (психиканын сезгичтиги). Бул-адамда кандайдыр бир психикалык реакциянын пайда болушун шарттаган тыштан таасир этүүчү эң кичине күч, психиканын пайда болуу ылдамдыгы.

Реактивдүүлүк - бирдей күчкө ээ болгон тышкы жана ички дүүлүктүрүүгүчтөргө адамдын кандай эмоционалдык күч менен жооп бере тургандыгын билдирет.

Реакциянын темпи - мында ар кандай кырдаалдардагы адамдын психикалык процесстеринин кыймылынын ылдамдыгы, кеп темпи, акылынын тездиги, тапкычтуулугу түшүнүдүрүлөт.

Активдүүлүк - алдыда турган проблемаларды аткарууда эң кичинекей күч жумшоо менен аткарылуучу темпераменттик касиетти айтабыз.

Ийилчээктик - адамдын тышкы таасирге, өзгөрүүлөргө карата жеңил, тез ыңгайлашуу өзгөчөлүгү.

Ригиддүүлүк - жүрүм-турумдун инертүүлүк деңгээли башкача айтканда сырткы шартка ыңгайлашпоочулук касиети.

Экстравертүүлүк - адамдын реакциясынын, иш-аракетинин көп учурда тышкы таасирге көз каранды болуп, өзгөрүп турушун билдирет.

Интровертүүлүк - адамдын жүрүш-турушунун, келечектеги кыялдардын жана өткөнкү элестердин таасиринде болушун мүнөздөйт.

§ 4. Темпераменттин иш-аракетке жараша ыңгайланышы

Темпераменттин кайсы түрү мыкты, баалуу дагы, кайсынысы начар деген суроолор турмушта көп эле коюлуп жүрөт. Мындай суроолорго бир жактуу жооп берүү туура эмес. Белгилүү окумуштуулар өздөрүнүн темпераменттеринин таасирине берилип, темпераментти жакшы, жаман деп экиге бөлүшкөн. Мисалы, Аристотель меланхоликти жогору баалап, анын терең ойчулдугуна артыкчылык бериптир. Философ И.Кант болсо флегматиктик темпераменти баалап, анын ишке жай кызыкканы менен, майын чыгарып, көшөрө иштерине таң берген экен.

Бирок мындай ой жүгүртүү туура эмес. Ар бир темпераменттин оң-терс касиеттери жарыш кездешет. Алсак, холерик – таарынчаак, өзүн-өзү кармай албаган ачуулуу, бирөөнүн тилин албаган кээжир болгону менен өтө тырышчаак, ишти талбай, ак ниети менен берилип аткарат. Меланхолик – коркунчаак, өзүнө-өзү ишенбеген бирөөлөр менен мамиле түзө албаган, өтө эмоциялуу адам. Ошол эле учурда ал өтө кылдат, өтө сезгич, боорукер сапаты менен

баалуу. Сангвиник темпераментиндеги адам баштаган ишти ар качан арабөк калтырган шашма экени белгилүү. Бирок күчтүү дипломат, бир канча жумушту жарыш аткара алуучулук сыяктуу мыкты, жөндөмгө да ээ. Флегматик үчүн өзүн курчап турган кишилерге кайдыгерлик, көңүлү суздук өңдүү кемчил касиеттер менен бирге токтоолук, баштаган ишин аягына жеткизген өжөрлүк да мүнөздүү.

Турмушта туруктуу темпераменттин түрүнө ээ болгон адам кантип тигил же бул кесиптин талабына жооп берет деген практикалык суроо келип чыгары чын. Бул проблеманы чечүүнүн бир канча жолдору бар:

Биринчи - кесипти туура тандоо, келечекке багыттоо иштерди тыккандык менен жүргүзүү.

Экинчи - адамдарга коюлуучу талаптарды дифференциялоо. Алсак, адамдар менен мамиледе болгондо алардын темпераментинин оң-терс жактарын бирдей эске алуу, көңүлдүү кармоо зарыл. Айталы, флегматиктин көңүл коштугун, кайдыгерлигин жое тургандай холериктен өзүн токтоо кармап, улууларды, жолдошторун сыйлагандай, меланхолик-тен коомдук эмгекке активдүүлүктү, коллективде болууну талап кылып, мамиле жасоо оң натыйжа берет.

Үчүнчү - тандап алган кесипке темпераменттин касиеттерин ылайыкташтыруу же иш-аракетте кызыктуу мотивдерди көбөйтүү. Эгерде бул принцип ишке ашса, анда тигил же бул иште адамдардын темпераменттик касиеттери анча мааниге ээ болбой калат.

§ 5. Темпераменттин, тукум куучулук жана чөйрө түшүнүктөрүнүн ортосундагы байланыштары

Окумуштуулар тарабынан жүргүзүлгөн эксперименттер байкоолор темпераменттин касиеттери тубаса эмес экендигин негиздейт. Бирок эгиз балдардын өз ара жакындык касиеттери 85%ке чейин жетери аныкталган И.В.Рабиц-Щербо бирдей жана түрдүү уруктагы эгиздердин нерв системасынын (түгөйлөр ортосунда) типтеринин окшош касиеттерин атайын салыштырганда, тукум куучулуктун маанилүү ролу аныкталган. И.В.Рабия-Щербонун оюн белгилүү деңгээлде В.С.Мерлин да тактап, нерв системасынын ар кандай касиети темпераменттин түрдүү жактарына таасир этээрин, активдүүлүктүн ар бир динамикалык, эмоционалдык жана мотордук өзгөчөлүгү нерв системасынын тиги же бул

касиетине гана жараша болбостон, Бирок, И.П.Павлов аларга кошулган эмес. Ал адамдардын жана айбандардын жүрүш-туруш образдары жалаң гана нерв системасынын касиеттерине байланыштуу болбостон, организмге тынымсыз таасир эткен дүүлүктүргүчтөргө, тагыраак айтканда, тарбияга, окутууга да жараша болорун айтат. Жалпысынан алганда, темпераменттин касиеттеринин тубаса экендигин бир да окумуштуу танбаганы менен, темпераменттик касиеттер чөйрөгө, тарбияга, окууга эч кандай көз каранды эмес дегендик туура эмес. Ал адамдын жашоо шартына, жаш өзгөчөлүгүнө, билим деңгээлине, коомдо ээлеген ордуна карай, өзүнүн касиеттерин өзгөртөт, ылайыкташтырат. Мисалы, холериктик касиеттер менен төрөлүп калыптанган балдар турмуштун белгилүү этабында жогорку маданияттуу, адамгерчиликтүү үй-бүлөөгө туш келсе, ошол шартка ылайык өз касиеттерин ыңгайлаштырат.

И.П.Павлов өзүнүн лабораториясында бирдей касиеттерге ээ болгон иттерди тең эки группага бөлүп, бир тобун эркин, ачык чөйрөдө, экинчи тобун клеткада кармаган. Эксперимент клеткада багылган иттердин көбүнүн нерв системасынын начар өнүккөнүн көрсөткөн. Мындан чөйрөнүн таасиринен темпераменттин айрым касиеттери начарлашы, же күчөшү мүмкүн экендиги аныкталат.

Практикада адам катуу оорудан травмалык таасирден темпераменттик касиеттеринин айрымдарынын ажырашы мүмкүн. Чынында да, катуу орудан турган адамдарда кескин өзгөрүүлөр байкалары белгилүү: Мисалы, шизофрения менен ооруган адамдын темпераменти жөнүндө сөз кылууга болбойт.

Темпераменттин типтерин изилдөөчү ыкма

Балдарды бирдиктүү тарбиялап өстүрүүдө окутуучу албетте класс коллективиндеги балдарга сырттан таасир этип жаткан маалыматтардын реакцияларына карата окутуу системасын уюштуруу максатка ылайыктуу болот. Анткени бардык эле адам баласы белгилүү бир иш системасын аткарууда бирдей типте кыймыл жасабастан, берилген темпераменттин типтерине жараша кыймылда болуп аткара тургандыгын жогорудагы теориялардан билебиз. Ошол темпераменттин типтерин окутуп жаткан балдарда кандай

деңгээлде экенин билүү үчүн төмөнкү ыкманын варианттын сунуш кылабыз.

Иштин максаты: Изилденип жаткан балдардын темпераментинин типтерин аныктоо.

Изилдөө объектиси: Балдардын психологиясына жараша жогорку нерв системасынын иштөө принциптери.

Эксперименталдык изилдөөнүн инструкциясы: Изилдөөгө катышкан окуучуларды (студенттерди), алдын ала даярдалган, темпераменттин типтерин аныктоого багытталган 40 тесстик суроолорго. «ооба», «жок», «билбейм» деп жооп берүүнү «+» ооба, «-» жок, «0» билбейм деген символикалык белги менен жооп берүүнү түшүндүрүп төмөнкү бланканы толтуруп берүүнү сунуш кылабыз.

№	Тесстик суроолор	Баллдар
1	Сиз тынчы жок адамсызбы?	
2	Сиз шайыр, ачык көңүлсүзбү?	
3	Сиз жөнөкөй, жоошсузбу?	
4	Сиз уялчааксызбы?	
5	Сиз түз бетке айтар адамсызбы?	
6	Ишти аягына жеткизбейсиз?	
7	Жумушту иреттүү аткарасызбы?	
8	Жаңы чөйрөгө кеч көнөсүзбү?	
9	Кеп талаштан оңой чыгасызбы?	
10	Өзүңүздү нормадан жогору көрөсүзбү?	
11	Аз, ашыкча сүйлөбөйсүзбү?	
12	Бейтааныш менен байланышуу кыйынчылык алып келет.	
13	Таарынычыңыз тез келет.	
14	Кыйынчылык болсо, оңой чыгысыз.	
15	Ишти аягына жеткиресизби?	
16	Кыйынчылыкта көңүлүңүз чөгөбү?	
17	Ачууңуз тез келеби?	
18	Жасап жаткан жумуш сизди кызыктыр- баса, андан көңүлүңүз тез калабы?	
19	Жөндөн-жөн күч коротпойсуз.	
20	Үнүңүз алсыз, кээде шыбыраган адамсызбы?	
21	Тобокелдикке көп басасызбы?	
22	Жаңы жумушту тез өздөштүрөсүзбү?	
23	Катуу пландашкан жашоону каалаган адамсызбы?	

24	Күмөн санай бересизби?	
25	Көркөм кыймылдуу адамсыз.	
26	Боорукер жаңы чөйрөдө ыңгай-сыздыкты сезбеген адамсызбы?	
27	Мактоону көңүлгө аласызбы?	
28	Кыялкеч адамсызбы?	
29	Чарчабастан жаңыга умутулган адамсызбы?	
30	Үнүңүз катуу тез, так сүйлөйсүзбү?	
31	Өтө эле тарынчаак адамсызбы?	
32	Кызыкчыңызды байлаңызды тез алмаштыра бересизби?	
33	Максатыңызга кыйындыкка карабай жетесизби?	
34	Оор кырдаалда өзүн кармаган адамсызбы?	
35	Чөйрө менен байланышта болуп, ага оюңуз түзбү?	
36	Өтө эле аз сүйлөйсүзбү?	
37	Көңүлүңүз тез алмашабы?	
38	Дайыма чечим чыгарганга шашасыз	
39	Баардыгынан иретүүлүктү жакшы көргөн адамсыз?	
40	Бечара болуп жардам суроону жакшы көрөсүзбү?	

Изилденүүчүлөр тесстик суроого жооп берип бүткөн соң экспериментке катышкан балдардын темперментинин типтерин аныктоодо төмөнкү формула колдонулат:

$$P_i = \frac{A_i}{A} \cdot 100\% ; \quad (1)$$

Мында P - ар бир темперменттин типтери.

A_i - ар бир темперменттин типтери үчүн берилген жооптордун жыйынтыгы.

A - ар бир темперменттин тибине карата берилген ачкычтын жалпы жоопторунун саны.

Ал эми темперментти аныктоо үчүн жогорку 40 тесстик суроолорду төмөнкү ачкыч менен аныктоого жетишебиз.

Ачкыч:

Ахол. - 1, 5, 9, 13, 17, 21, 25, 29, 33, 37

Асан. - 2, 6, 10, 14, 18, 22, 26, 30, 34, 38

Афлег. - 3, 7, 11, 15, 19, 23, 27, 31, 35, 39

Амел. - 4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 36, 40

мында A_i - №1 таблицадагы жооптордун суроого макулдугун берген + тардын суммасы. Ал жерден «-» жана «0» белгилери эсепке алынбайт. Ал эми А №1 таблицанын биринчи катардагы жалпы суроонун суммасы. Биздин шартта 10 деген санга барабыз. Эгерде $A_i=7$ барабар боло турган болсо, ал төмөндөгүдөй чыгарылат.

$$P_i = \frac{A_i}{A} \cdot 100\% = \frac{7}{10} \cdot 100\% = 70\% \quad \text{б.а. бул жоопторду}$$

берген

P - окуучу 70% денгээлде холериктик типке кире турганын билебиз. Ушул сыяктуу калган типтерди таба алабыз. Ошентип, экспериментке катышкан окуучулардын ар бир бланкасы өзүнчө иштелип чыккандан кийин, класстын темпераменттик типтери аныктоо үчүн, ар бир бланкадан алынган темпераменттик көрсөткүчтөрдү төмөнкү таблицага жайгаштырабыз.

№	Экспериментке катышкан Окуучулардын фамилиясы	Темпераменттик типтер			
		Сангвиник	Холерик	Флегматик	Меланхолик
1	Чынгызов Т.	70	15	10	5
2	Алым кызы Ф.	35	60	5	0
3	Жумагулова Г.	10	15	65	10
п	...				
	Ариф. орточо	38,3	30	26,6	5

Эксперименттин аягында №1 жана №2 таблицаларга таянуу менен төмөнкүдөй анализ кылабыз. Жогорку таблицадагы темпераменттик типтеринин көрсөткүчтөрү 100%ти жакындаган сайын, ал окуучунун же класстын (группаны) ошол типтеги темпераментке кире турганын билүүгө болот. Ал адамдардын кандай личносттук сапатка ээ экендигин төмөнкү теориялык түшүнүктөр аркылуу анализдей алабыз.

Сангвиник - деген сөздү латын тилинен кыргызчага которгондо кан суюктугу деп которулат. Бирок илимий мааниге ээ эмес. Термин гана ошондой аталат. Кан суюктугу

басымдуу адам дегенди психологияда түшүнө турган болсок. Ал төмөнкүнү туюндурат.

Инсандык сапаты боюнча: жандуу, кыймылы тез, шайыр, көп сүйлөшө алган, бирөөнүн тамырын сезе билген, сүйлөшүүгө мүмкүнчүлүк түзө алган, чыгармачыл, бирөө менен жайдары сүйлөшкөн, кыйынчылыктардан оңой чыккан, жаңы чөйрөгө тез көнүккөн сапаттар кирет.

Ишмердик сапаттары: кызыктуу иштерде жаңы ойлорду таба алган, коллективдердин арасында бирөөнү кубаттоо, өзүнө тартуу жөндөмдүүлүгү аркылуу өзүн көрсөтө билет, көп сүйлөйт, бирок мактанбайт.

Жетишпеген жактары: максатка умтулуусу жетишпейт, айрым учурларда баштаган ишин аягына чыгарбайт.

Бул типтеги адамдардын инсандык сапаттарын жогорулатуу үчүн эгерде коюлган максатын аягына чыгарып, иштеп жаткан жумушун маңызын чыгара иштөөгө үйрөнсө, бул типтеги адамдардын инсандык сапаттары жогору болот.

Холериктик тип: - латын сөзүнөн кыргызчага которгондо өт суюктугу басымдуу адамдар дегенди билдирет. Бирок бул түшүнүк дагы илимий мааниге эмес. Жөн гана ушул типтеги адамдарды, бөлүп билүү үчүн колдонулган термин.

Инсандык сапаты боюнча: - физикалык жактан өтө күчтүү, ачуусу тез келип, өзүн көпкө токтото албайт. Бир нерсеге тез реакция берген адам. Өзүн көп учурда башкара албайт. Айтылган сөздү түз түшүнгөн адамдар болушат.

Ишмердүүлүк сапаты: - ишти эң жогорку энергия менен демилгелүү кызыгуу менен аткарат. Физикалык жактан күчтүү, кыйынчылыктан тез чыккан адам.

Бул типтеги адамдардын инсандык сапаттарын жогорулатуу үчүн өзүнүн жасап жаткан иштерине сын көз менен кароого үйрөтүү максатка ылайыктуу.

Флегматик тип: - латын сөзүнөн алынган бизче «былжыр» суюктук дегенди түшүндүрөт. Бул термин дагы илимий мааниге ээ эмес, термин гана ошондой аталат. Ошол типтеги адам дегенди гана түшүнсө болот.

Буга инсандык сапаты боюнча өзүнүн жүрүм-турумун жай башкарган, жөнөкөй, чыдамкай, түз жүргөн, кээ бир нерсеге анча маани бере бербеген, жаңы чөйрөнү анча сүйбөгөн жана кыйынчылык менен көнүккөн сапаттагы адамдар кирет.

Ишмердүүлүк сапаты: койгон максатын аягына чыгарууга умтулган, талбаган, чарчабаган адам. жасаган ишине жоопкерчилик менен карап, майын чыгара иштейт.

Жетишпеген жактары: Жашоого активдүү мамиле жасабаган, ишине кайдыгер караган, активдүүлүгү төмөн адам.

Бул типтеги адамдардын инсандык сапаттарынын активдүүлүгүн максатуу жогорулатуу керек.

Меланхолик: - бул дагы латын сөзүнөн «кара кан» дегенди түшүндүрөт. Бирок бул түшүнүк дагы илимий мааниге ээ эмес. Жөн гана ушул типтеги адамдарды, бөлүп билүү үчүн колдонулган термин.

Инсандык сапаттары: - Жалгыздыкты жакшы көргөн, бирөө менен сүйлөшкөндү сүйбөгөн. Өзү менен өзү болгон, жаңы маалыматтарды билүүгө көңүлү чаппаган, өзүнө анча ишенбеген, коркок, демилгелүү болуудан айбыккан сапаттагы адам кирет.

Ишмердүүлүк сапаттары: - Эгерде жумушчу орун түзүлүп бирөөлөр жолтоо болбосо, иштеп жаткан жумушунун ийне жибине чейин маани берип жумуштун майын чыгара иштей алган адам.

Жетишпеген жактары: - өтө тарынчаак, кылдан кыйкым тапкан адам. Көпчүлүктү жактырбайт.

Бул типтеги адамдардын инсандык сапаттарын жогорулатууда өзүнө сын көз карашта болуудан чыгып, тартынганды унутуу керек. Бирөө менен иштөөгө көнүгүп, иштеп жаткан жумушка активдүү мамиле жасоого үйрөнүүгө көнүгүү зарыл.

Ушундай ыкмаларды биз сунуш эткен адабияттардан таап, мындан башка методикалардын жардамында изилдесе болот.

Өзүн-өзү текшерүүгө керектүү суроолор .

1. Темперамент жөнүндө жалпы түшүнүк.
2. Темпераменттин типтерин гуморалдык, ассоциациялык жана неврологиялык теорияларда таануу.
3. Темпераментти жогорку нерв системада түшүнүү.
4. Темпераменттин типтери.
5. Темпераменттин мүнөздөн айырмачылыгы жана окшоштуктары.
6. Темпераментти түшүндүрүүчү сапаттар.

7. Темперамент жана жөндөмдүүлүк.
8. Темпераменттин окуу жана эмгек ишмердүүлүгүндөгү ролу.
9. Темпераменттин тарбия проблемасындагы ролу.

Колдонулган адабияттар.

1. Мерлин В.С. Очерк теории темперамент. -М.,1964
2. Закиров А. Психология боюнча практикум. Ош- 2005.
3. Практические занятия по психологии.
Под ред. А.В.Петровского, - М., 1972.
4. Минбаев К. Адам психологиясы Ош – 2000.
5. Психология индивидуальных различий. Тексты -М.,1982
стр. 320-338.
6. Рубинштейн С.Л.. Основы общей психологии. -М.,1999
стр.613-634
7. Стреляю Я. Роль темперамента в психологическом развитии. -М., 1982.
8. Теплов Б.М. Исследование свойств нервной системы как путь изучения индивидуально-психологической различий. -М.,1989 т. 2 стр.137-168.
9. Общая психология. Под ред. А.В. Петровского, -М.1987
стр. 401- 419.
10. Небылицин В.Д. Основные свойства нервной системы человека. -М., 1966.
11. Христоматия по психологии. - М., 1977 стр. 320-338.

Тема: Мүнөз

§ 1. Мүнөз жөнүндө жалпы түшүнүк.

Мүнөз жөнүндөгү түшүнүктү илимге биздин доорго чейин 4-3 кылымда грек философу Теофраст киргизген. Грекче «характер» деген сөз «белги, өзгөчөлүк» деген маани берет. Орусча «характер», кыргызча мүнөз терминдерине дал келет.

Мүнөз башка психикалык процесстерге караганда бир жактуу чектелген психикалык сфераны тейлебегендиги менен өзгөчөлөнгөн, көрүнүш катары каралат. Дээрлик окумуштуулардын көбү мүнөзгө төмөнкүдөй аныктама берип жүрүшөт.

Адамдын эрктик - нравалык сапаттарында негизги орунду ээлеп, анын коомго, коллективге (башка кишилерге), эмгекке жана өзүнө личность катары жасаган мамилесинде байкалуучу жекече психикалык өзгөчөлүк мүнөз деп аталат.

Аныктамада көрүнгөндөй, мүнөз личностук нравалык (патриоттуулук, эмгекчилдик, чынчылдык, ак ниеттүүлүк) эрктик, (чечкиндүүлүк, тырышчаактык, өзүн-өзү кармай билүүчүлүк, эр жүрөктүүлүк) касиеттеринен, эмгекке, башка адамдарга, өзүнө болгон мамилесинен ачык байкалат.

Мүнөз жалаң гана айлана-чөйрөнүн таасиринен калыптанат деп бир жактуу бүтүм чыгаруу-илимий негизден алыстагандык. Мүнөз эч качан баш мээсиз, дене түзүлүш физиологиялык обочолонгон боштукта пайда болот. Мээ башка бардык психикалык процесстердин негизги элементи болгондой эле, мүнөздүн калыптанышында да базалык элемент болуп кала берет. Мындай көз карашты көпчүлүк окумуштуулар (Э.Кречмер, У.Шелдон, И.П.Павлов, А.Е.Личко) колдошот. Кречмердин, Шелдондун, Личконун ж.б. окумуштуулардын изилдөөлөрүнө мүнөздүн генетикалык негизине ашкере бир жактуу маани берилет. Бирок бир түйүлдүктөн төрөлүп, бири-биринен ажыратылып, ар түрдүү чөйрөдө жана бири-биринен ажыратылбай бирге тарбияланган эгиз балдарга жүргүзүлгөн (таблицадагы) эксперименттердин жыйынтыгынан мүнөздүн табияты тууралуу генетикалык көз карашты төгүндөйт.

Мүнөз – личностун туруктуу, бекем касиети. Бирок анын сферасын түзүүчү личностук касиеттер өзгөрбөй, стереотиптик деңгээлде турат деген ой туура эмес. Мүнөз

муундан-муунга, тукумдан-тукумга мураска өтпөйт, адамды курчап турган чөйрөнүн таасиринде өзгөрүп турат. Ал айлана-чөйрөнүн таасиринде калыптанат, түзүлөт. Мүнөздүн калыптанышында чөйрөнүн таасиринин ролу да чоң, кыскасы, мүнөздүн табиятын түшүнүү үчүн калыптаныш механизмин тандаган оң.

Мүнөздүн калыптаныш механизмин байкап көрөлү. Личностун индивидуалдык өзгөчөлүктөрүнүн калыптанышы өтө жаш чагынан башталып, аң-сезимдүү турмушунда стереотиптик, системалуу касиет-тердин тобу болуп чыга келет. Мүнөздү көрсөтүүчү касиеттердин пайда болушу адамга билинбей, төрөлгөндөн тарта берилгендей сезилет. Чынында, андай эмес. Наристе жаңы төрөлгөндөн баштап туруктуу дүүлүктүргүчтөрдүн таасирине кабылып, ар дайым аларга жооп берүүгө туура келет. Дүүлүктүргүчтөрдүн айрымдары баланын иш-тажрыйбасында негизги орунду ээлеп, бекемделип, күн өткөн сайын, стереотиптик абалга өтө баштайт. Мындай касиеттер улам такталып, анын жүрүш-турушун башкаруучу кудуретке айланып отурат. Натыйжада, балада өзүн курчап турган дүйнөгө карата туруктуу мамиле, көз караш, жүрүш-туруштун, типтери, ой жүгүртүүнүн аракеттери акырындап калыптана берет. Коомго, коллективге, эмгекке анын маанисине карата мамиледе психологиялык өзгөчөлүктөр түзүлөт. Ушундай өзгөчөлүктөрдүн туруктуу букети ар бир личностун мүнөзүн белгилейт.

Мүнөз чөйрөнүн таасиринде өзгөрүшү жана кайрадан тарбияланышы толук мүмкүн. Буга орус жазуучу А.П.Чеховдун эмгектеринен мисалдарды кездештиребиз. «Сен менин мүнөзүмө суктанганың жөнүндө жазыпсың. Айтып коюуга тийишмин, мурда мүнөзүм орой кескин, чоогоол болчу», - деп жазыптыр ал өзү жөнүндө.

Адамдын жашаган чөйрөсүнүн байлыгы, көп кырдылуугу, мазмундуулугу анын мүнөзүндө сөзсүз чагылыт.

Жогоруда белгиленгендей, мүнөздө тукум куучулук касиет болбойт. Мисалга эгиз балдарды алсак, темпераменттеринин өтө жакын экендигине карабастан, эки башка чөйрөдө тарбияланса, мүнөздөрүнүн окшобой калышы белгилүү. Адам чынчыл, жалганчы, арамза, алдамчы, ак көңүл касиеттери менен төрөлбөйт. Булардын баары-жашаган, тарбияланган чөйрөсүнүн издери. Бирок мүнөздүн

калыптануусунда личностун жаратылышынан өткөн белгилерди такыр жокко чыгарууга жарабайт. Биринчи кезекте нерв системасынын тең салмактуулугу, күчү, кыймылдуулугу сыяктуу өзгөчөлүктөрү мүнөздөн байкалат. Чындыктагы бир эле көрүнүшкө эки адамдын мамилеси эки башка. Нерв системасынын өзгөчөлүгүнө улам бири ага активдүү, ачык темпераменттүү мамиледе болсо, экинчиси ойчул, токтоо карайт.

Мүнөздүн калыптанышында адамдын ден соолугунун да орду бар. Мүнөздүк касиеттердин жаңыдан түптөлүшүндө, андан ары калыптанышында жүрөктүн, кан тамырларынын, ашказандын, эндокриндик системанын иштеринин ролу чоң. Бул системалардын бузулушу мүнөзгө таасирин тийгизет.

Калыптанган, стереотиптик абалга өткөн мүнөздүк касиеттер адамга жаратылыштан берилген өзгөчөлүктөрдүн көрүнүшүнө, байкалышына тоскоолдук кылышы да этимал. Темпераменттин мүнөздүк белгилерди тез калыптоого өбөлгө болгонун көрөбүз.

Айталы, холерикте, өз алдынчалык, уюштуруучулук сымал сапаттар оңой тарбияланат, ал эми өзүн-өзү кармоо, өзүн-өзү сыңдоо касиеттерин тарбиялоо кыйын, жай жүрөт. Сангвиникте болсо демилгелүүлүк, мамилеге ийкемдүүлүк, кызыгуучулук өңдүү касиеттер жеңил пайда болот. Ошол эле убакта анда баштаган ишти аягына чыгаруу, өзүн кармоо сыяктуу касиеттерди жаратуу өтө ыкшоо жүрөт.

Мүнөздүн табиятын терең түшүнүү анын личность, темперамент сыяктуу категориялар менен болгон карым-катышын билүүгө байланыштуу. Көпчүлүк учурда мүнөздү окумуштуулар темперамент менен бирдикте же анын негизинде пайда болуучу процесс катары карашат. Андай көз караштар төмөнкүлөр:

Темпераментти мүнөзгө карама-каршы койгон окумуштуулар. (П.Викторов, А.С.Варениус, Н.Д.Левитов).

Темперамент менен мүнөздү бир процесс катары карагандар (Русжицкий, Э.Кречмер).

Темпераментти мүнөздүн бир элементи деп түшүндүргөндөр (Ф.Кейре, Н.П.Гундобин, И.Городецкий, М.М.Рубинштейн, Ю.К.К.Платонов).

Темпераментти мүнөздүн негизи катары санагандар (Л.С.Выготский, С.Л.Рубинштейн, Б.Г.Ананьев, Н.Корнилов).

Ошентип мүнөз менен личносттун ортосундагы байланышты түшүнүү боюнча да бирдиктүү пикир азырынча жок.

§ 2. Мүнөздүн (структурасы) түзүлүшү

Мүнөз көп түрдүү касиеттердин тобунан түзүлөт. Түрдүү топтордогу касиеттер өз ара механикалык байланышта болбостон, бүтүн органикалык системада турат. И.П.Павлов айткандай: «Эгерде сиз адамдын айрым белгилерин гана өзгөчө орунга койсоңуз, анын мүнөзүн аныктай албайсыз, ал үчүн белгилердин кайсынысы жетектөөчү экендигин, биринчи планга коюларын, ал эми кайсынысы анча байкалбагандыгын, көмүскөдө калгандыгын аныктоо керек!»

Мүнөздү түзүүчү касиеттер окшоштугуна карабай эки чоң топко бөлүнөт.

1. Личносттун багытталышын мүнөздөөчү касиеттер.
2. Эрттик, интеллектуалдык, нравалык касиеттер.

Мүнөздүн интеллектуалдык белгилерине теориялык жана практикалык акыл, илимий байкагычтык, чөйрөдөгү өзгөрүүлөрдү андай турган ийкемдүү акыл, жаратылышты үйрөнүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болуучу касиеттер кирет. Мүнөздүн эмоционалдык белгилерине кубулуш чындыктарына болгон мамиленин ойчулдугун, супсактыгын, берилүүсүн, кызыгуусун, объектини сүйүү же сүйбөө, сезимдерин, үстөмдүк кылуучу көңүлдү кошууга болот.

Мүнөздүн эрктик белгилерин чечкиндүүлүк, эр жүрөктүүлүк демилгелүүлүк, чечкинсиздик, коркоктук, жупунулук сыяктуу касиеттер түзөт. Ал эми личносттун багытталышын мүнөздөөчү касиеттерге дүйнөгө көз караш, идеал, ынтаа, кунт, кызыгуу, каалоо жана берилүү кирет.

Психологиялык илимий багыттагы адабияттарда мүнөз гармониялык жана дисгармониялык мүнөз деп эки типке бөлүнүп жүрөт.

Биринчи типке кирген адамдар жашоо чөйрөлөрү өтө ыңгайлуу болуп табиятынан бай натурага ээ. Алар – атактуу окумуштуулар, сүрөтчүлөр, музыканттар жана башкалар.

Дисгармониялык типтеги адамдарда бардык белгилер бирдей өнүкпөйт. Иш-аракетке керектүү касиеттердин бир бөлүгү күчтүү өөрчүп, экинчи бөлүгүнүн өнүгүү токтотуп калат. Адамдары касиеттер турмуштун бардык кырдаалдарында бирдей оң эффективдүү манилүүлүккө ээ эмес. Айрымдагы коомдо жашаган белгилүү группаларга

жагымсыз көрүнүп, терс кабыл алышы мүмкүн. Ал адам ар дайым ошол чектелген касиети менен коомдон өзгөчөлөнүп, өзүн курчаган адамдардан бөлүнүп турат. Мындай өзгөчө касиеттер илимде акцентуралык касиеттер деп аталат.

Мүнөздүн акцентуациясы. Акцентуация-латын сөзү, кыргызча «басым». Психологияда адамдын бир касиетине өзгөчө маани берүүнү туюндурат. Акцентуралык касиет деген личностту мүнөздөөчү касиеттердин ичинен өзгөчө бөлүнүп, анын жүрүш турушун башкаруучу, башка адамдардан айырмалоодо доминанттык ролду аткарган касиеттердин тобу. Дисгармоникалык тип ээ болгон касиеттерге карап окумуштуулар мүнөздүн түрдүү типтерин сунуш кылышууда.

Адамдын мүнөзү анын төрөлүшүнүн биринчи күнүнөн калыптангандыктан, жашоонун бардык мезгилинде тигил же бул деңгээлде туруктуулук байкалат. Личностту мүнөздөөчү белгилердин айрымдары мүнөздүн негизги касиеттерине айланып, адамды бири-биринен айырмалай турган касиеттердин топторун түзөт. Ошондуктан айрым окумуштуулар (У.Шелдон, Э.Кречмер, Э.Фромм, К.Леонгард, А.Е.Личко) мүнөздүн типтерин табууга аракеттенишкен. Кречмер адамдын денесинин түзүлүшүнө карап мүнөздүн үч астеник, атлетик, пикник түрүн келтирет. Бул Кречмердин идеясын А.Е.Личко өнүктүрүп, өспүрүмдөргө байкоо жүргүзүү менен мүнөздүн 11 (гипертимдик, циклоиддик, лабирдик, астеноневротикалык, сензитивдик психостеникалык, шизоидик, эпиптоиддик, туруксуздук, конформдук) тибин сунуш эткен. Анын ойлорунун негизинде немец окумуштуусу К.Леонгард мүнөздүн 12 түрүн (гипертимдик, дистимдик, циклоиддик, козголуучулук, завтревающий, педанттык тынчсыздык, тревождуулук, эмативдүү, демонстративдүү, экзальтивдик, экстравертүүлүк, интравертүүлүк) көрсөтөт. Ал эми дарыгер-психиатр фрейдист Э.Фромм адамдын социалдык жүрүш-турушуна байкоо жүргүзүп, мүнөздүн 3 тибин (мазихит, садист, разрушитель, конформист-автомат) белгилейт. Жогоруда келтирилген мүнөздүн типтеринин бир вариантын талдап көрөлү.

Дисгармониялык (эксентуралык) касиеттерге ээ болгон адамдар негизинен 9 группага бөлүнөт.

Гипертимдүү мүнөзгө ээ болгон тип. Алар шартка көз каранды болбой, көңүлү көтөрүңкү жашаган, активдүүлүктү, иш-аракети, турмушту сүйгөн адамдар. Тескери касиеттерине

көнүлүнүн өзгөрүлмөлүүлүгүн, өзүн-өзү көзөмөлдөөсүнүн начардыгы туругунун жоктугу кирет.

Мүнөздүн **гипотипдүү** тибине ээ личносттордо ак ниеттүүлүк, туруктуулук сыяктуу оң жана пессимисттик, пассивдүүлүк, өз күчүнө ишене бербегендик өндөнгөн терс сапаттар бар.

Мүнөздүн **циклоиддик** тиби. Мындай типтеги адамдын көңүлү ички жана тышкы себептерден улам өзгөрүп турат.

Мүнөздүн **шекчил** – «ташмишчил» тиби. Бул типтеги адамдар ар кандай нерсеге чочугандык, коркоктук, ишенбөөчүлүк, шекчилдик менен мамиле жасайт. Оң жактары – кылдаттык, тыкандык, тактык.

Мүнөздүн **демонстративдүү** тиби. Өзүнө керектүү ролду тез ойноп кетет, ийкемдүү, өзүн өзү таанытууга көп умтулат.

Мүнөздүн **көзгөлгүч** тиби. Эмоциясы күчтүү, кызыгуусу жогору. кыймылы тез адам.

Мүнөздүн **туруктуу эмес** тиби. Бул типтеги адамдар бала кыялдуу туруксуз болот, ырахаттанууну жакшы көрөт.

Мүнөздүн (застревающий) **токтоп калуучу** тиби: Адатта коом социалдык чөйрө менен личносттун кызыкчылыктарында жалпылыктар болбой калат. Аталган мүнөздөгү адамдардын максаты коомдун максатына дал келсе, алар коомго чоң пайда келтиришет.

Мүнөздүн **өздүк-касиеттик** тиби. Ойлоосунун оригиналдуулугу, өзгөчөлүгү менен адамдардан, дүйнөлүк окуялардан өзүн ажыратууга аракеттенген жагы аркылуу бул инсандар айырмаланып турат. Кемчилдик жагы, өзүн ар кандай кырдаалдарда обочо кармагандыгында өздүк сезимде жүргөндүгүндө.

§ 3. Тулку бой жана мүнөз

Мүнөздү тулку бойго карап аныктоо системасы адамдардын ортосундагы мамиленин, карым-катнаштын негизинде пайда болгон. Байыркы Грециядагы кулчулук доор - буга айкын мисал. Кул ээлөөчү кулду сатып алууда анын физикалык күчүн, жашын, пайда келтирүү мүмкүнчүлүгүн сырткы боюна карап, ошол учурда топтолгон адам жөнүндө информацияга таянып аныктаган.

Тулку бойго карап мүнөздү аныктоо Аристотелдин, Платондун эмгектеринде да учурайт. Аристотель мындай деп жазыптыр: «Мурду буканыкындай жоон арамзалыкты, чочконукуна окшош чоң тешиктүү кенен мурун

дөөпөрөстүктү, арстан мурундуу кекирейүүчүлүктү, ичке, уяң чачтуу, коркоктуктү, катуу кара чачтуу эр жүрөктүүлүктү билдирет»:

XVII кылымда тулку бойго карап мүнөздү аныктоо аракеттери өтө күчөгөн. Бул багыттын негизги өкүлдөрүнүн бири - Иогани Каспар Лафатер. Ал адамды башына, дене түзүлүшүнө, конфигурациясына байкоо жүргүзүү менен үйрөнүүнү сунуш кылган. Өз доорунда Лафатер чоң ийгиликтерге жетишет. Бир жолу жаңы үйлөнгөн граф аялын алып келип, анын келечегин айтып берүүнү өтүнөт. Лафатер бир топ кыйыктанып жатып, аялы жакынкы күндөрдө аны таштап, сойку болуп кетерин графка айткан. Кийин Лафатердин ою чын болуп чыккан. Немец врачы Ф.Галльда адамдын баш сөөгөн үйрөнүү менен анын келечеги жөнүндө ой жүгүрткөн. Албетте, бул метод илимий негизге ээ эмес. Тулку бой менен мүнөздүн ортосунда эч кандай байланыш жок. Бирок мүнөз адамдын тышкы облигине таасир тийгизери шексиз. Адамдын бетиндеги бырыштар өнөкөт болуп калган булчуң эттердин аракетинин натыйжасы. Мүнөз айрыкча позадан даана байкалат. Боюн көтөргөн адам тулкусун артка таштап, көкүрөгүн алдына чыгарып, чалкалап басат. Жупуну, жөнөкөй адам бүкүрөйүп, башын жерге салып, ийнин бираз көтөрүп жүрөт. Кошоматчы бүткүл денесин алдыга таштап, көзү башка адамдардан өтүп турат.

Хиромантия. Бул гректин «хир», «мантия» деген сөздөрүнүн айкашынан түзүлгөн, кыргызча «кол», «жору». Жаратылыштан чоң кудуретке ээ болгон көр тириликтин айынан алдамчылык кылган адамдардын алаканга карап тагдырды аныктоо аракети хиромантия окуусун пайда кылган. Хиромантия адамдын алаканында жайланышкан тарамдарга жана сайчаларга карап, адамдын тагдырын алдын ала айтып берүү мүнөзүн аныктоого аракет жасаган окуу ишеним. Ал Пифагор, Гален, Ибн-Сина жашаган доорлордо пайда болуп, ушул күнгө чейин карапайым калктын арасында кызыгууларды туудуруп келүүдө. Хиромантиянын маңызында адамдын тагдыры мүнөзү төрөлгөндөн баштап, берилип, ал чөйрөгө жана башка факторлорго карай өзгөрбөйт деген пикир жатат.

§ 4. Мүнөз жана кол жазма

Кол жазма менен мүнөздүн ортосундагы байланышка азырынча илимий негиздүү жооп алына элек. Бул мүнөз түшүнүгүнүн өзүнүн жашоо чөйрөсү табияты али такталбагандыгы менен байланыштуу.

Бирок кол жазма менен кээ бир эмоционалдык жогорку нерв системасынын типологиялык касиеттеринин ортосунда байланыш бар. Мисалы, шизоврения оорусу кол жазманын өзгөрүшүнө тасир берет. Криминалисттер кол жазма аркылуу кылмышкерлерди таба алышат. Кол жазмада адамдын тигил же бул иш-аракети ийгиликтүү, ийгиликсиз аткарышы чагыла тургандыгы чындык. Ошондуктан кол жазма менен мүнөздүн ортосунда түз байланыш бар деген пикир айрым изилдөөчүлөрдүн арасында жашап жатат. Чындыгында, кол жазма менен адамдын мүнөзүнүн айрым элементтеринин ортосунда түз байланыш бар. Ал физиологиялык жактан да жеңил далилденет. Алсак, адамга түрдүү мазмундагы дүүлүктүргүчтөр таасир этип, алар анализатордук жаада иштелип, тийиштүү малыматтар жумушчу органдарга берилет. Жумушчу органдар дүүлүктүргүчтүн мазмунуна жараша жооп берет. Адамдын организмде болуп жаткан бул өзгөрүүлөр кол жазмада катталып турат.

Мүнөз менен кол жазманын ортосундагы байланышты аныктоо аракеттери графология («графо», «логия» деген грек сөздөрүнөн турат, кыргызча «жазам», «окуу») окуусунун пайда болушуна алып келди. Бул окуу байыркы философтор Аристотельден, Теофрастан башталган.

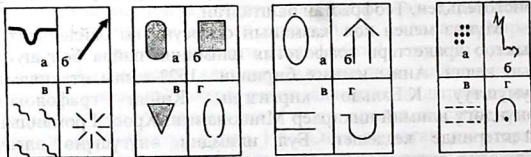
Мүнөз менен кол жазманын ортосундагы байланышты аныктоо аракеттери графология илиминин пайда болушуна алып келди. Анны илимге биринчи 1622-жылы италиялык окумуштуу К.Бальдо киргизген. Кийин графология жөнүндөгү илимий пикирлер Мишонанын, Хрост Громандын эмгектеринде кездешет. Бул илимдин өнүгүшүнө алгач байкоолор негиз болгон. Мисалы, Кытайда жаңы үйлөнүп жаткан кыз менен жигиттин келечектеги мамилесин, тагдырын алардын кол жазмасы аркылуу аныкташкан. Америкада заводдордун кожоюндары өздөрүнө керектүү жумушчулардын кол жазмаларын текшерип, алардын ишкердүүлүгүн, жалпы ден соолугун билишкен. Кол жазма аркылуу оорудууларга диагноз коюуга да мүмкүн.

Мүнөздүн типтерин изилдөөчү ыкма

Жогорку теориялардан көрүнгөндөй, мүнөз 3 типке бөлүнөт: ойлонулган тип, орточо тип, көркөм образдуу тип. Ар бир тип адам баласын өз кыймылдаткычтарына жараша кыймыл аракетке келтирип, алардын жүрүм - турум нормаларын башкарып турат. Бирок адам баласындагы мүнөздүн типтерин бирин экинчисинен ажыратып, окуу тарбия жумуштарында аларга өзгөчө дифференцияланган мамилени жасаш үчүн психологияда көнүктүрүлгөн төмөнкү методиканы сунуш кылабыз.

Иштин максаты: Экспериментке катышкан окуучулардын мүнөзүнүн типтерин аныктоо.

Эксперименттин изилдөө объектиси: Мүнөздүн типтери
 Экспериментти жүргүзүүнүн инструкциясы: Экспериментке 4 группа бөлүнгөн «кыймыл», «сабырдуулук», «өзүнө ишенүү», «өзүнө ишенбөө» 16 символго көңүл коюп караңыз. Ар бир бөлүмдөн өзүңүздүн абалыңызга туура келген бир символду тандаңыз. Төмөндөгү сунуш кылынган «кыймылга», «тынчтыка», «тең салмактуулукка» жана «тең салмаксыздык абалга» карата мүнөздүн типтерин аныктоого багытталган сүрөттөрдүн ар бири төрттөн вариантка ээ болгон «ТАТтын» (тематикалык оперцепциялык тест) сунуш кылынат. Ушул сүрөттөрдүн ар бир тобунан сиздин көңүлүңүзгө жаккан вариантын тандайсыз, бир топтон тандап жазуу керек.

«Кыймыл» «Тынчтык» «Ишенүмдүүлүк» «Ишенбөчүлүк»

Ачкыч.

a=4, б=8,
в=2, г=10

a=10, б=8,
в=2, г=4

a=10, б=8,
в=6, г=2

a=10, б=8,
в=2, г=6

Берилген ачкычтын баллдарына карата мүнөздүн типтеринин деңгээлдери аныкталат. Мисалы, 1-г, 2-а, 3-б жана 4-б тандала

турган болсо, бул варианттар тесттин ачыкчтарына салыштырып, төмөндөгү формула боюнча ар бир изилденүүчүлөрдүн жалпы алган балынын суммасы табылат. $M = \sum d_i = K + T + TC + TCЭ$ мында M - мүнөздүн типтери; d_i - изилденип жаткан мүнөздүн типтеринин элементтери; K - мүнөздүн тең салмактуулукка карата мүнөздөлүшү; T - мүнөздүн тынчтыкка карата мүнөздөлүшү; TC - мүнөздүн ишенимдүүлүгүнө карата мүнөздөлсө; $TCЭ$ - мүнөздүн тең салмактуу эместигине карата мүнөздөлүшөт.

Ал эми ар бир топтун варианттары (а,б,в,г) өзүнчө баллдарга ээ. Алсак а=4; б-8; в-2; г-10. Ошондой эле тынчтык тобу а=10; б-8; в-2; г=4; барабар. TC - а=10; б-8; в-4; г-2; о.э. ($TCЭ$) тең салмактуу эместигине карата а-10; б-8; в-2; г-6; барабар болушат.

Ошентип жогорку мисалды төмөнкүдөй чыгарууга болот:

$M = \sum d_i = 10 + 10 + 8 + 2 = 30$ барабар болот.

Анализ: Бул изилденүүчүнүн кандай мүнөздөгү адам экендигин алдын ала экспериментке берилген мүнөздүн типтерине жараша мүнөздөй алабыз. Бул изилденүүчү 28-34 балл алган мүнөздүн тиби менен мүнөздөлөт, б.а., мындай адам мүнөздүн «ойлонуучулугун» тибине кирет. Андай адамдар - айтканынынан кайтпаган бир мүнөздүү, принципти бекем кармаган, бирөөгө анчалык сырын ачпаган, кыйынчылык ситуациялардан алыс болууга аракеттенген мүнөздөгү типке кирет. Мындай факторлорду төмөнкү шаблондук түшүндүрмөлөр аркылуу ишке ашырууга болот. Чогулган баллдарды суммалайбыз:

0 дон 13 кө чейин. Сиздин жүрүм-турумуңуз биринчиден, чөйрөгө көз каранды. көңүлүңүз тез чөгөт, сизге чөйрө өтө катуу басымдуулук кылат, сиз эмес, чөйрө сиздин ордуңузга ойлонот. Сиз өтө эле эмоционалдуу адамсыз.

14 төн 20га чейин. Өз нугуңузду жүргөнүңүз менен ордуңузду табууга аракет кыласыз. Сиз өзүңүзгө сын көз менен карагандыктан, чөйрө сизге таасир бере албайт. Эгер коргоп жүргөн оюңуз, туура эмес экени билинсе, оюңуздан кайтып кетесиз.

21ден 27ге чейин өзүңүздү күнөөсүз адам деп ойлойсуз. Бирок сиз сырткы таасирге чалдыккансыз. Жашоо проблемаларынан өзүңүздүн көз карашыңызды өйдө көрөсүз. Жашоодо, өз алдынча алдын ала айтууңуз жардам берет.

28ден 34 кө чейин. Сизге өз көз карашыңыздан, оюнуздан кайтуу кыйыңга түшөт. Канчалык кимдир бирөө басымдуулук көрсөтсө, ошончолук каршылыгыңыз күчөйт. Бирок чынында сиздин «ишенүүңүздө» кандайдыр бир, оор ситуацияга түшүп калуу коркунучу бар.

35тен 40 ка чейин. Эгер бир нерсени ойлосоңуз, ал оюнуздан эч ким кайтара албайт. Бирок сизди жакшы билген адам билгизбей оюнузду буруп коюшу мүмкүн.

Ушундай эле анализ класс коллективине жүргүзүлсө да болот. Андай иштерди аткаруу үчүн изилденүүчүлөр тарабынан алынган жоопторду төмөндөгү таблицага толтуруу керек.

№	Изилден. аты-жөнү	Кыймыл	тынчтык	Ишенимдүлүк	Ишенбөчүлүк
1	Асанов А	Г/10	Б/10	Б/8	В/2
2	Үсөнов Ч	Б/8	Б/8	В/6	Г/6
п	...				
	Сумма	20	22	16	16
	Ариф.орт очо	6,6	7,3	5,3	5,3

Эгерде бул таблицага анализ кыла турган болсок, орточо балл 24,7 алып жогорку шаблонго жараша 21-17 баллдын мазмунундагы мүнөздү түшүнүүгө болот. б.а., жалпы класс коллективи орточо алганда өзүн күнөөлүү деп сезбеген, сырткы таасирлерди жеңил кабыл алган, орточо болуп жүрүүнү каалаган адамдар экенин билүүгө болот. Ошондуктан окутуучу окуучуларга коомдук талапка жараша окуу-тарбия иштерин уюштуруу үчүн, ушул өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен иш аракеттерин уюштура турган болсо окуучулар менен тез жалпы сөз таап, жеңил мамиле боло турганын эскертебиз. Мүнөздү ар тараптуу изилдей турган ушундай ыкмаларды төмөнкү адабияттардан алууга болот.

Тема: Мүнөздү изилдөөчү ыкма

(экини тестик ыкмасы)

Сунуш этилген ыкма личносттун мүнөзүнүн бир факторун изилдөөчү ыкма болуп саналат. Изилдөө жыйынтыгындагы мүнөздүн маанисине карата ал адам

туурасында психологиялык мүнөз туурасындагы маалыматтарды алууга болот.

Бул максатта төмөндөгү инструкцияны колдонуп, изилдөө жумушун уюштуруу керек.

Инструкция: Сизге сунуш этилген ар бир суроонун мазмунуна терең маани берип, оюнузга келген жоопторду пайдалануу менен убакытты кетирбестен, керектүү жооптун вариантын тегеректеп коесуз. Студенттердин шартында китепти белгилөөгө болбойт, дептерге суроонун номерин жазып, тушуна жооптун вариантын (а,б,в,г) коюп коесуз. М: 1-в, 2-б, 3-а ж.б.

Изилдөөдөгү суроолор .

1. Өзүңүздүн иш - аракетиниз курчаган чөйрөнүзгө өз таасирин тийгизет деп ойлойсузбу?
а) өтө эле аз; б) аз ; в) көп эле.
г) өтө күчтүү таасирин тийгизет
2. Көктүктү же бой көтөргөндүктү кокустан болгон процесс деп ойлойсузбу? а)ооба; б) жок.
3. Бул сапаттардын ичинен элдер кайсынысын баалайт деп ойлойсуз?
а) туруктуулук; б) ойлоонун кеңдиги;
в) өзүн эффективдүү көрсөтө алуу.
4. Сизде педантиздик сапат барбы? а) ооба; б) жок.
5. Сиз учураткан кокустукту тез унутуп кое аласызбы?
а) ооба; б) жок.
6. Өзүңүздүн жүрүм-турумуңузду анализдегенди жакшы көрөсүзбү? а) ооба; б) жок.
7. Өзүңүзгө жакшы тааныш болгон адамдардын арасында:
а) өзүңүз каалаган нерсени тандап сүйлөгүңүз келеби?
б) өзүңүз менен өзүңүз болгонуз келеби?
8. Татаал жумушту аткарып жатып, келечектеги андан да татаал нерселер жөнүндө ойлонуудан алыс болгонуз келеби? а) ооба ; б) жок.
9. Бул сапаттардын кайсынысы сизге дал келет?
а) кыялкечтик ; б) «көйнөктө төрөлгөн балалык»;
в) эмгекке жанын берүүчүлүк; г) тыкандык;
д) өзүнүн башына өзү чөп үйүп алуучулук.
10. Талкууланып жаткан маселеде:
а) көпчүлүктүн оюна дал келбеген мазмунда сүйлөйт белеңиз?

- б) талкууланган маселе боюнча айкын чечимиңиз болсо да, унчукпай олтура бересизби?
 в) өз оюңузда калуу менен көпчүлүктү ээрчип кетесизби?
 г) өз оюңузду удургутпаш үчүн, сизди муктаж кылган талапты кабыл аласызбы?
11. Жетекчинин күтүлбөгөн кайрылуусу:
 а) ачууңузду келтиребиз? б) тынчсыздандырабы?
 в) камкордук көрсөтөбү?
12. Эгерде оппонентиниз сизге каршы иш уюштурса:
 а) ошол эле тондо жооп берем; б) изилдеп көрөмүн.
 в) ошол эле мезгилде аны шылдыңдаймын;
13. Эгерде сиздин жасаган ишиңизди жараксыз деп чыгарышса:
 а) көңүлүм чөгөт; б) уят боломун;
 в) өзүмдү айыптабаймын.
14. Эгерде сизди иштен четтетип койсо, анда кимди күнөөлөйсүз?
 а) өзүмдү б) тагдырымды жоктугун в) объективдүү шартты
15. Сиздин оюңузча кесиптешиңиз, жетекчиңиз, кызматчыларыңыз сиздин жөндөмдүүлүгүңүздү баалашпайбы? а) ооба; б) жок.
16. Эгерде сиздин кесиптешиңиз же досторуңуз кыйынчылык туудурса, анда: а) аларга ачуум келет; б) акырындык менен көнүүгө аракеттенем; в) жинимди келтирбестен аларды акырындык менен (ойноткум) шылдыңдагым келет; г) эч бир көңүл бурбай мыскылдып күлөмүн.
17. Шашылып жатканыңызда койгон жериңизден сумкаңызды, кол чатырыңызды таппай калсаңыз:
 а) унчукпай издей беремин;
 б) үйүмдүн тартипсиз экенине нараазы болуп издеймин.
 в) издебей кете беремин.
18. Мен өзүмдү кармай албай каламын, эгерде:
 а) узун кезекте туруп калсам б) коомдук транспорттордо
 в) бир эле жерге бир канча жолу кирсем.
19. Талаштан кийин өз оюңузду жакташ үчүн керектүү варианттарды ойлоносузбу?
 а) ооба б) жок
20. Өтө маанилүү жумушту аткаруу үчүн кандай жардамчыны тандайт элеңиз?

а) демилгеси жок болсо да айтканды аткарып туруучу адамды.

б) ишин жакшы билген, бирок айтканын бербеген адамды
в) өтө шалаакы, бирок бир жактуу адамды.

Ошентип, бул ыкманы чечмелеп, сүйлөтүү үчүн төмөндөгү ачкычты колдонуп изилдеген жеке адамга жана группага анализ берүү.

Ачкыч:

1. $a=0, b=1, v=2$	8. $a=0, b=2$	14. $a=2, b, v=0$
2. $a=0, b=1$	9. $a=0, b=1,$
$v=3, r=2$	15. $a=0, b=2$
3. $a=1, b=1, v=0$		16. $a, r=0, b=1,$
$v=2$
4. $a=2, b=0$	10. $a=2, b=2$	17. $a=2, b=0,$
$v=1$
5. $a=0, b=2$	11. $a=0, b=1, v=2$	18. $a=1, b=0,$
$v=2$
6. $a=2, b=0$	12. $a=0, b=2, v=1$	19. $a=0, b=2$
7. $a=2, b=0$	13. $a=2, b=1, v=0$	20. $a=0, b=1,$
$v=2$

Группалык мүнөздү аныктоо үчүн төмөнкү таблицаны толтуруу керек.

№	Ф. А.	0-15	15-25	26-38	38көп
1.	Акматов Т.				
2.	Үсөнова Ч.				
п				
Ариф. орточо					

Изилдөөнүн көрсөткүчтөрүн чечмелеп сүйлөтүүдө төмөнкү колдонмо пайдаланылат.

15 баллдан төмөнкүлөр: Мүнөзү туруксуз, өзүн-өзү кармай албаган, келечекке ой жүгүртпөгөн адамдар. Эгерде кокустук болсо, өзүнөн башканын бардыгын күнөөлөшөт. Достукта же коомдук жумуштарда мындай адамдарга ишенүүгө болбойт.

15-25 баллга чейин: булар толук катуу мүнөздөгү адамдар. Булар турмуш чындыгына туура маани берет, бирок бардык эле ойлогону иш жүзүнө аша бербейт. Себеби катачылыктар да көп болот. Коллективде өздөрүн түз, чыдамкайлык менен кармашат. Ошондой болсо да, ишин

максатка жеткирүү үчүн өздөрү туурасында да ойлонуулары керек.

26-38 баллга чейин алгандар: булар жоопкерчиликти толук сезген адамдар. Өзүңүздүн оюңузду да баалай билишиниз керек жана зарыл оюңузду өзүңүз сактай билгениңизди чектей билишиниз. Бирөөнүн да оюн баалай билиңиз. Катуу мүнөз дегендиктин туура варианттарын тандай билүүнү сунуш кылабыз.

38 ден жогору балл. Булар жөнүндө эч нерсе айтууга мүмкүн эмес. Анткени бул - өтө эле идеялдуу мүнөз. Мындай мүнөздөгү адамдар турмушта дээрлик кездешпейт, же изилдөө туура эмес жүргүзүлүп калган.

Билимди текшерүүгө керек болгон суроолор.

1. Мүнөздү психикалык жактан аныктоо.
2. Мүнөздүн психикалык структурасы.
3. Мүнөздүн формалары.
4. Мүнөздүн жүрүм-турумдун программасы катары катары түшүндүрүлүшү.
5. Мүнөз жана кол жазма.
6. Мүнөздүн типтери.
7. Мүнөз жана темперамент.

Колдонулган адабияттар.

1. Ковалев А.Г. Мясисев В.Н. Психологические особенности человека. Т.1, Характер. -ЛГУ. 1998.
2. Левитов А.Д. Психология характера. -М., 1964.
3. Леонгаз К. Акцентуация личности. Киев - 1984
4. Психология индивидуальных различий тексты. -М., МГУ 1982, с 172-318
5. Рубинштейн Л.С. Основы общей психологии. М., 1999 Стр. 662-664
6. Миңбаев К. Адамдын психологиясы. Ош-2000
7. Закиров А. Психология боюнча практикум. Ош-2005

§ 1. Жөндөмдүүлүк жөнүндө жалпы түшүнүк

Адамдардын жөндөмдүүлүгү - психология илиминдеги негизги татаал маселелердин бири. Бул проблеманы туура чечүү-жалаң гана окуу тарбия ишине жардам бербестен, көптөгөн татаал экономикалык, саясий проблемаларга жооп берүү дегендик.

Адамдардын психикалык процесстеринин аракеттеринин темпине конкреттүү жумушту аткаруусуна байкоо жүргүзүүдө, ар дайым учурай турган мындай бир психикалык кубулуштарда дуушар болобуз. Ар бир адам тигил же бул иш-аракеттерди аткарууда минималдуу ык-навыктарга, маалыматтарга ээ болууга кудурети жетет. Мисалы, окууга, жазууга, элементардуу маселелерди чыгарууга, укканын кайта айтып берүүгө ж.б. Бирок адамдар бирдей шартта тургандыгына карабастан, мындай ык, машыгуу, маалыматтарды алуу темптери бирдей эмес. Айталы, бир окуучу маалымат мугалимдин оозунан чыга электе эле билип алат, тез түшүнөт. Экинчилери маалыматтарды жай кабылдайт. Айрым адамдар чеберчиликтин жогорку чекитине аз убакыт аз нервдик аракеттерин жумшап жетсе, башкалары өз үстүндө тынымсыз иштеп, көп мээнеттенип, орточо ийгиликке араң жетет. Андан калса, айрым иш-аракеттердин түрлөрүн, мисалы, искусствону, же спортту, же математиканы бардык адамдар бирдей өздөштүрө албасын билебиз. Адамдардагы белгилүү кесиптик касиеттер өзү менен кошо төрөлөт. Мындай адамдар жаш чагынан эле топтон бөлүнүп чыгып, коомчулуктун көңүлүн өздөрүнө бурат. Алсак, 9 жашар афгандык Сайд Жалил - МГУнун механика-математика факультетинин студенти. Үч жашар Вадим Репин Паганинин чыгармаларын өз оригиналында ойногон. 16 жаштагы ирандык Мухуммед Кошеневисен - илимдин доктору, кафедра башчысы. Адамдарда туруктуу учурай турган ушундай өзгөчөлүк, айырмачылык жөндөмдүүлүк деген түшүнүк аркылуу белгиленет.

Жөндөмдүүлүк деп личносттун ык, машыгуу, маалыматтарга жеңил, тез ээ болуп, белгилүү бир иш аракетти ийгиликтүү аткара алган психикалык касиеттеринин синтезин айтабыз. Бул аныктаманы жөндөм-дүүлүктүн бирден-бир, талашсыз аныктамасы деп айтууга болбойт. К.К.Платонов: «Психологияда жөндөмдүүлүк маселесин чечүүдөгүдөй

каталар, чаташуулар башка бир дагы проблемада учурабайт», - деп жазат да, аныктамадагы «ык маалыматтарга жеңил, тез ээ болот» деген далилдөөгө каршы чыгат. Эгер жөндөмдүүлүк «тез ээ болуу» белгиси аркылуу мүнөздөлсө, анда Ф.И.Шаляпин чоң ырчы болбос эле (хорго кабыл алынган эмес). Эйнштейн мектепте математиканы орто өздөштүргөн окуучулардын тобуна кирген К.Линней, П.Кюре, Т.Эдисон, А.И.Герцен, Н.В.Гоголь, Н.Ньютон, Н.И.Лобачевский жана башка окумуштуулар, жазуучулар мектепте орто жөндөмдүүлүктөгү окуучулар болгон, таң калтырарлык кудурет ачык байкалган эмес. Бирок ар биринде мугалимдер түшүнбөй турган илимге, чыгармачылыкка болгон белгисиз өзгөчөлүктөр катылып жаткан чоң жөндөмдүүлүк.

Жөндөмдүүлүктүн табиятын түшүнүү үчүн Б.М.Тепловдун төмөнкүдөй ойлорун келтирүү негиздүү:

Жөндөмдүүлүк-бир адамды башка бир адамдын айырмалоочу жекече психологиялык өзгөчөлүк.

Белгилүү бир иш-аракетти аткарууга керек болгон адамдын мүмкүнчүлүгү.

Жөндөмдүүлүк - адамдагы пайда болгон ык, навык, маалыматтардын жыйындысы эмес, ошолорго жетишүүдөгү алгачкы, баштапкы генетикалык күл азык.

Жөндөмдүүлүк башка психикалык процесстерден айырмаланат. Мисалы, мүнөз бардык иш-аракеттердин түрүндө кездешсе, жөндөмдүүлүк иш-аракеттин түрү, өзгөчөлүгүнө жараша түрдүүчө байкалат.

§ 2. Жөндөмдүүлүктүн деңгээлдери

Өтө жөндөмдүүлүк (одаренность). Өтө жөндөмдүүлүктүн табиятын билүү үчүн жөндөмдүүлүк түшүнүгүнөн ажыратуу зарыл. Өтө жөндөмдүүлүк - личносттун жөндөмдүүлүгүнүн эң жогорку деңгээлде өнүгүшү.

Жөндөмдүүлүк – белгилүү иш-аракетти ийгиликтүү аткарууга керек болгон индивидуалдуу өзгөчөлүк. Адам даяр жөндөмдүүлүк менен төрөлбөйт. Бирок тигил же бул иш-аракети ийгиликтүү аткарууга керек боло турган, жетилбеген, төрөлгөндө кошо берилген шыкка ээ. Эгер шык болбосо, жөндөмдүүлүк өнүкпөйт.

Өтө жөндөмдүүлүк жөндөмдүүлүктүн негизинде пайда болот. Жөндөмдүүлүксүз өтө жөндөмдүүлүк жок. Өтө жөндөмдүүлүк белгилүү – иш-аракетти ийгиликтүү аткарууну

камсыз кылуучу бир канча жөндөмдүүлүктөрдүн кошулмасы, айкалышы. Мисалы, жакшы скрипачтар көп. Бирок өтө жөндөмдүүлүккө ээ болгон скрипачтар саналуу гана. Эң жакшы скрипач болуу үчүн музыканттыка керек боло турган бир канча жөндөмдүүлүктөрдүн тобуна ээ болуу зарыл. Алсак, скрипач музыкалык үнгө, ритмди туюуга, музыкалык эске, кинестикалык эске, эмоционалдык өзгөчөлүктөргө ж.б. Айрым адамдар өтө жөндөмдүү касиеттер менен төрөлөт. Буга музыкадан В.Моцартты, сүрөттөн С.Рафаэлди, поэзиядан А.С.Пушкиндин, математикадан К.Ф.Гауссту атоо жетишер.

Кунт же ынтаа. Тигил же бул иш-аракетти аткарууда шыктын бар экендиги, байкалышы кунту көрүнөт. Кунт жөндөмдүүлүктүн жаралышынын биринчи, эң алгачкы белгисинин бири болуп саналат. Кунт-ынтаа адамдын бир иш-аракетке берилиши же өмүр бою аны коштоп жүргөн умтулуусу. Ал адамда жөндөмдүүлүк бар экендигин толук аныктай албайт, себеби анын чыныгы жана жалган түрлөрү кездешет. Чыныгы ынтаа-кунтта адам иш-аракетке берилип кирип, аны усталык менен аткарып зор ийгиликке жетет. Жалган кунтта, ынтаада иш-аракеттин аткарылышы өтө жай, көп убакытты талап кылат да орточо ийгилик жаралат.

Шык (задатки). Психология илиминен алыс адамдарда жөндөмдүүлүк категориясын тубаса түшүнүгү менен бирдей мааниде кароо кездешет. Жөндөмдүүлүктү эч өзгөрүүсүз ген аркылуу берилет деп болжолдошот. Бирок анын калыптанышындагы социалдык чөйрөнүн, тукум куучулуктун ролун, таасирин эсепке алышпайт. Мисалы, И.С.Бухтардын үй-бүлөсүнөн өтө жөндөмдүү 18 музыкант чыккан экен. Бул жерде тубаса шыктан башка социалдык шартты тукум куучулуктада эске түшүнгөн оң.

Жөндөмдүүлүк – кеңири түшүнүк. Адам өнүгүшүнө, калыптанышына өбөлгө түзүүчү феномен болуп шык саналат. Ал адамдагы укум - тукумга берүүлүчү анатомо-физиологиялык өзгөчөлүк. Адамдын иш-аракетти алгач аткара баштагандагы өзүнүн эмнеге жөндөмдүү экендигинен белги бере турган, зээндүүлүктүн өсүп-өнүгүп жетише элек тубаса негизи. Зээндүүлүктүн андан ары өнүгүшү үчүн шыктын болушу өтө зарыл. Айталы, сүрөтчү болуу үчүн, көрүү анализатору көргөндөрдү эсте калтыруу керек. Шык (задатки) - жөндөмдүүлүктүн өнүгүшүнөн өбөлгөсү оңтойлуу

шарты. Ага тубаса же төрөлгөндөн кийин ээ болушу ыктымал.

Гениалдуулук – бул латын сөзү. Гениалдуулук – коомдун турмушунда тарыхый мааниге ээ болгон личносттун жогорку чыгармачылыгы. Генийге жогорку чыгармачылык өзгөчөлүк тиешелүү. Адам баласы топтоп кеткен тажрыйбаларды өздөштүрөт, аны жаңы ачылыштар менен толуктайт.

Талант – жөндөмдүүлүктүн объективдүү жашашы белгилөөчү деңгээл белгилүү иш-аракетте кездешүүчү көптөгөн багыттардын бирин өтө жогору деңгээлде аткаруу мүмкүнчүлүк. Таланттка эгедер адам гений сыяктуу эле жаңылыкты жаратат, өзүнүн көз карашын коркпой тануулайт, аны жактоого кудурет- дарамети жетет.

§ 3. Жөндөмдүүлүк түрлөрү

Жаратылышта мазмуну боюнча бири-биринен айрмаланган көп сандагы заттар, кубулуштар, иш-аракеттер бар. Алар менен мамиледе болуу, аларды таануу личносттон түрдүү жөндөмдүүлүгү жалпы жана атайын жөндөмдүүлүк болуп эки группага бөлүнөт.

Жалпы жөндөмдүүлүк өзүнчө дагы эки түрдөн турат: Элементардык жөндөмдүүлүк (сезүү, кабыл алуу, эсте сактоо, ойлоо, сүйлөө, элестетүү, бирөөлөр үчүн кыйналуу мүмкүнчүлүк-төрү.

Татаал жөндөмдүүлүк (окуудагы) эмгектенүүдөгү, оюндагы, мамиледеги жөндөмдүүлөк.

Атайын жөндөмдүүлүк. Бул дагы элементардык жана татаал жөндөмдүүлүк болуп экиге бөлүнөт. Элементардык жөндөмдүүлүк мүнөздүү адамдар көз өлчөмүнө, музыкалык табитке (үн), ойлоонун сынчылдыгына, сөздүн - логикалык эске, жогорку жыт сезгичтикке ээ. Ал эми татаал жөндөмдүүлүгү бар личносттор математикада, музыкада, сүрөттө, уюштуруучулукта жана техникалык конструктордук иште өздөрүн көрсөтө алат.

§ 5. Жөндөмдүүлүктү сан жагынан мүнөздөө

Адамдын жөндөмдүүлүгүн сан жагынан мүнөздөөгө мүмкүнбү же жокпу деген суроонун узак тарыхы бар. Бул маселеге биринчи кайрылган француз окумуштуусу- А.Бине. Ал жөндөмдүүлүктү өлчөй турган тест методун иштеп чыгат.

Анын методун андан ары өркүндөткөн жана практикада колдонгон окумуштууларга Г.Айзенко, Ф.Гальтондор кирет.

Тест методу эл арасына тез тарап кеткен. Мындай популярдуулук, биринчиден, завод-фабрикаларга, ишканаларга жогорку квалификациялуу жумушчуларды тандоо, экономикалык мүдөө, экинчиден, окуучуларды жөндөмдүү-лүктөрүнө карап керектүү мектептерде жиктеп окутуу зарылчылыгы менен байланыштуу.

Учурундагы саясий-акимчилдик көз караштан улам 1936-жылы советтик психологияда тест методун колдонууга толук тыюу салынган токтому алигиче өз күчүндө. Бирок бул токтомо карабай, азыркы учурда тест методу турмуштун бардык сферасында активдүү пайданууда. Илимий кызматкерлер кеңири колдонууда.

Советтик психологиядагы бул методго карата позитивдүү жана айрым негативдүү мамилеге карабай, жөндөмдүүлүктү сан жагынан мүнөздөө идеясы менен таанышуунун зыяны жок.

Жөндөмдүүлүктү сан жагынан мүнөздөө үчүн алгач конкреттүү жаштагы балдар үчүн атайын тесттердин батареясы иштелип чыгат жана көп сандагы балдар текшерүүдөн өтөт. Ар бир баланын тесттеги суроолорго берген жоопторуна упай ыйгарылып, алардын орточо арифметикалык саны чыгарылат. Орточо упай белгилүү курак үчүн туруктуу орточо сан катары кабыл алынат. Өнүгүүнүн нормалдуу темпин шарттуу түрдө 100 деп алып, акыл жашын паспорттук жашка бөлүп, аны 100гө көбөйтөбүз. Мисалы, 4 жашар баланын акыл жашы болсо, анда анын интеллект коэффициенти (И.К) $5:4 \times 100 = 125$ ди түзөт. Паспорттук жашы 7 болгон баланын акыл жашы 6 болсо, анда анын иксы 86 ны түзөт.

Акыл жашы Бине-Симондун шкаласы боюнча төмөндөгүдөй аныкталат: Эгер баланын нормалдуу балдарга ылайыкталган тесттердин бардык түрүн чечүүгө күчү жетсе, анда ага өзүнөн бир башка улуу балдарга ылайыкталган тест берилет. Аны да ийгиликтүү чечип, бирок өзүнөн эки жаш улуу балага эсептелген тестти чыгара албаса, анда анын акыл жашы паспорттук жаштан бир жашка жогору болот.

Алынган упайга карап, адамдарды төмөнкүдөй классификациялап жүрүшөт: Иксы 130дан жогорку эң жогорку интеллекттеги, 120-129 жогорку интеллекттеги, 110-119

нормалдуу, 90-109 орточо, 80-89 төмөнкү нормадагы, 70-79 чек аралык нормадагы, 69дан төмөн акыл жактан өспөй калган адам.

Советтик психологдор бул методдун жардамы менен баланын акыл деңгээлин эмес, анын ык, маалыматтарынын деңгээлин гана аныктоого мүмкүн деген ойду жакташат. Акылды сандык жактан аныктоо методунун курч грандарын жок кылуу ниетинде советтик психолог Л.Выгодский «Өнүгүүнүн жакынкы зонасы» деген идеяны сунуш кылган. Окуучунун жөндөмдүүлүгү жөнүндө так мааламат алуу үчүн, өлчөөнү эки ирет кайталоо керектигин негиздейт. Биринчи учурда маселени окуучулардын эч жардамысыз иштөө мүмкүнчүлүгү өлчөнөт. Экинчи жолу чоң кишилердин жардамы менен чыгаруу деңгээли өлчөнөт. Алынган эки көрсөткүчтүн айырмасы окуучунун жөндөмдүүлүгүнүн деңгээлин толук аныктай алат.

§ 5. Жөндөмдүүлүктүн табияты

Психология илиминде жөндөмдүүлүктүн табиятын түшүндүрүүдө төмөнкүдөй теориялар бар.

Жөндөмдүүлүктүн тукум куучулук теориясы.

Жөндөмдүүлүктүн чөйрөгө көз карандылык теориясы.

Жөндөмдүүлүктүн тукум куучулук менен чөйрөнүн ортосундагы диалектикалык байланыш теориясы.

Бул теориянын өзөгүн адамдын жөндөмдүүлүгү, анын байкалышы, калыптанышы, ишмердүүлүктөгү көрүнүшү, баланын акылдуу, акылсыз төрөлүп калышы ата тегиндеги күл азыкка (генге) жараша болот деген ой түзөт. Агымды илимий жактан далилдөөгө аракет жасагандардын бири – Ф.Гальтон. Ал 300 атактуу үй бүлөнүн тарыхын изилдеген. 300 үй-бүлөнүн 1000ге жакын илимде, искусстводо, адабиятта из калтырган, атагы таш жарган адамдар чыкканын далилдеген. Америкада 35 жыл ичинде жогорку интеллектик коэффициентке ээ болгон 875 эркек балага, 671 кызга байкоо жүргүзүлгөн. Байкоо мезгилинде алардын балдарынын жогорку интеллектик көрсөткүчтөрү туруктуу калганы аныкталган. 1528 жогорку интеллектуалдуу балдардын 85%ти университетке өтүшүп, 70%ти илимий даражага ээ болгон. Алар көп сандагы илимий изилдөөлөрдү, адабий китептерди жазышкан. Ал эми Г.Айзенк интеллектуалдуулуктун 85%ти

баланын ата тегине (генге), 20%ти чөйрөнүн таасиринен боло турганын көрсөткөн.

К.Маркс өзүнүн бир катында: «Баарынан жакшысы – кудай берген үн менен ырдоо», – деп жазат. Ал мындай ойду кандай кырдаалда жазганы, кандай коомдук кубулуштар менен байланыштырганы белгисиз.

Чындыгында, музыкант, математик, акын болуп төрөлүү керек деген учкул сөзгө айланган ойду далилдей турган фактылар турмушта көп кездешет. В.Моцартта музыкалык жөндөмдүүлүк 3 жашта, И.Гайнда 4 жашта, С.Рафаэлде сүрөтчүлүк жөндөм 8 жашта, К.Ф.Гауста математик талант 4 жашта байкалган экен. Психолог С.Л.Рубинштейн жөндөмдүүлүктүн тукум куучулук мүнөзүнө төмөнкүдөй фактыларды келтирет. Эгер баланын ата-энесинин экөөндө тең музыкалык жөндөмдүүлүгү 85%-ге барабар болсо, алардын балдарынын музыкага жөндөмсүздүгү 7%-ди гана түзөт. Эгер ата-энесинин музыкалык жөндөмдүүлүгү 25% болсо балдарында музыкага жөндөмсүздүк 58% болот.

Чычкандарга, жүргүзүлгөн эксперимент да көңүлдү өзүнө бурат. Бир топ чычкандардын лабиринттен чыгуу жөндөмдүүлүгү изилденип «акылсыз» жана «акылдуу» чычкандардын тобу бөлүнүп алынган. Кийин алты муунга чейин ал топторду бири-бирине аралаштырбай көбөйүшүнө мүмкүндүк түзүлгөн. Муундан муунга өткөн сайын «акылдуу» чычкандар лабиринтте өтө аз ката кетирген. Ал эми «акылсыз» чычкандарда муундан муунга ката кетирүү улам көбөйүп отурган.

Психолог Ю.П.Гиппенрейтер бир үй-бүлөдө тарбияланган балдардын сензитивдүү өнүгүүсүн изилдөө менен жөндөмдүүлөктүн пайда болушуна кызыктуу түшүндүрмө берет. Ал бирдей чөйрөдө жашаган эки бир туугандардын бири музыкага жөндөмдүү, экинчиси жөндөмсүз болушунун себеби жөнүндө ой жүгүртөт.

Биринчи бала музыканы угууга өзгөчө даяр турган учурда угуп, ага өтө таң калышы мүмкүн. Экинчи бала музыканы кабыл алууга даяр эмес, ооруган же көңүлү чөккөн учурда угушу ыктымал.

Жөндөмдүүлүктүн чөйрөгө көз карандылык теориясы.

Мындан 200 жыл мурун кулчулукту жана башка теңсиздиктерди жек көргөн француз философтору Д.Дидро жана К.А.Гельвеций адамдардын жөндөмдүүлүгү жөнүндө

эки башка - пикирде болушкан. К.А.Гельвеций: «Эгер бала физиологиялык жактан нормалдуу төрөлсө аны психикалык жактан каалагандай калыптоого мүмкүн», - деп, айлана-чөйрөгө башкы ролду ыйгарган. Ал эми Д.Дидро болсо баланын түйүлдүгүнүн жаратылышындагы гана болгон деп, чөйрөнүн психикалык өнүгүүгө тийгизген таасирин экинчи орунга койгон.

Жөндөмдүүлүк менен чөйрөнүн ортосундагы байланышты бир жактуу чечүүгө болбойт. Адамдын калыптанышындагы чөйрөнүн тийгизген таасирин аныктоо үчүн советтик психолог А.А.Венгер төмөнкүдөй суроолорду коюп, аларга далилдүү жооп берүүгө аракеттенген.

Биринчи суроо. Адамдык мээге ээ болбой туруп, адам коомунда жашап, адамдык касиеттер пайда болобу? Ал бул суроону чечүү үчүн, зоопсихологдордун иш-тажрыйбаларына кайрылган. Зоопсихолог Н.Н.Ладыгина-Котс шимпанзенин баласын 1,5 жаштан 4 жашка чейин адам баласы жашаган чөйрөдө баккан. 10 жылдан кийин өзү балалуу болуп, ага да туруктуу байкоо жүргүзгөн. Айбан менен адамдын балдарынын ортосунда оюн процессиндеги, эмоционалдык аракеттердеги айрым окшоштуктарды байкаган. Бирок айбандын баласынын эч качан тике басууга, акылдуу кыймыл-аракеттерди жасоого жөндөмсүз экендигине көзү жетет. Н.Н.Ладыгина-Котс менен А.Л.Венгер адам мээсине ээ болбой, адам чөйрөсүнө жашаганы менен адамдык касиеттер пайда болбой тургандыгын далилдешкен.

Экинчи суроо. Адамдык мээге ээ болуп, адам коомунан ажырап жашаган адамда адамдык касиеттер барбы? Илимде адам коомунан ажырап, айбандар чөйрөсүндө жашаган 23төн ашык фактылар белгилүү. 1920-жылы идеалистик психолог Рид Сингх карышкырлар үйүрүндө жашаган эки кызды кармаган. Аларга Амала, Камала деген ат берет. Кыздардын бири 17 жашка чейин жашап, карышкырларга тиешелүү адаттардан ажыроо мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон. Бирок шашып кеткенде төрт буттап жүгүрүүнү, карангы үйдө отурууну унута алган эмес. Болгону 40 гана сөздү үйрөнүүгө кудурети жеткен. Жаратылыштын бул эксперименти адам коомунан ажырап калса, чөйрөнүн таасиринде адамдык касиеттер калыптанбай турганын көрсөтөт.

Үчүнчү суроо. Мээ өзүндө эмнени алып жүрөт? Адамга чөйрө, тарбия кандай таасир тийгизет? Адамдардын

жөндөмдүүлүгүнө керектүү болгон жүрүм-турум белгилери тукум куучулуктун закону менен даяр түрдө берилбейт. Алар тарбиянын, окуунун негизинде гана жаралат. Бала жаңы төрөлгөндө, анын мээси таптаза тактайга окшош болот. Аны адамга керектүү касиеттер менен «толтуруу» чөйрөнүн таасиринде жүрөт. Мээ чексиз мүмкүнчүлүктөргө ээ.

Төртүнчү суроо. Бир эле иш-аракетти аткаруудагы балдарда учураган айырмачылыктарды кантип түшүндүрсө болот? Мындай айырмачылык объективдүү жашайт. Миллиондогон балдар математикадан, физикадан эсеп чыгарууга, же сүрөт тартууга жөндөмдүү. Бирок бул иш-аракеттердин түрлөрүн аткарууда аларда түрдүү айырмачылыктар ар дайым байкалат. Кээлери таң каларлыктай жөндөмгө ээ. Мындай бири-биринен кескин айырмачылыктын өзгөчөлүктүн сыры адам баласына али белгисиз. Психологдор бул өзгөчө белгисиз касиетти шык (задатки) деген феномен аркылуу түшүндүрүшөт. Шык - жөндөмдүүлүктү өстүрүүгө мүмкүндүк берүүчү нерв системасы, сезүү органдары ээ болгон өзгөчө касиет.

Жөндөмдүүлүктүн тукум куучулук менен чөйрөнүн ортосундагы диалектикалык байланыш теориясы. Айрым окумуштуулар: «Тукум куучулук негизгиби?». «Чөйрө негизгиби?» деген түрдө суроолордун ачык коюшуна каршы. Алардын ойлору боюнча, психикалык өнүгүүдө эки фактор бирдикте, жарыш таасир этет. Личносттун айрым касиеттеринин калыптанышына тукум куучулук өз таасирин тийгизсе, башка топтогу касиеттеринин калыптанышына чөйрөнүн таасири басымдуу. Демек, бул эки фактор адамдын психикалык өнүгүүсүндө диалектикалык байланышта аракеттенет.

Жөндөмдүүлүктүн физиологиялык негизи болуп жаратылыштан берилген шык эсептелет. Жаратылыш шык нерв системасынын, мээнин, анализаторлордун, жалпы органдардын анатомиялык-физиологиялык өзгөчөлүгү болуп саналат. Ал тукум куучулук белгилери аркылуу байланышкан дене «уясында» жана баланын кийинки турмушунда өнүгөт.

Инсандын жөндөмдүүлүгүн метафордук ыкмада изилдөө

Ушундай ыкмаларды төмөнкү адабияттардан таап инсандын жөндөмдүүлүгүн ар тараптуу изилдөөгө болот.

Сунуш этилген ыкма инсандын жекече жөндөмдүүлүгүнүн калыптануусунун маалымат алуунун функционалдык системасынан болгон көз карандылыгын изилдейт, б.а., төмөнкүдөй факторлордун денгээлин изилдейт.

Метафордук түшүнүккө карата жүрүм-турумун башкаруу, мында кабыл алып жаткан адам сөз, ыр, образ, көркөм адабиятта берилген метафорлорго туура маани бере алуучулук жөндөмдүүлүктү түшүнөбүз.

Маалыматты образдуу кабылдоо жөндөмдүүлүгү, мында фантазиялык, образдуу элестете алуу, сүрөт, чийме менен өз оюн башка бирөөгө түшүндүрө алуу жөндөмдүүлүгүнүнүн жогору же төмөн экендигин айтууга болот.

Символикалык белгилерге туура маани бере алуу жөндөмдүүлүгү. Мында предметтин же маалыматтын мазмунун белги, формула, график жана чийме аркылуу түшүндүрө алуу жөндөмдүүлүгү жөнүндө айтууга болот.

Маалыматтарды тил аркылуу бирөөлөргө түшүндүрө алуу жана өзү түшүнө алуу. Мында кыйналбастан эле толук түшүнүктүү сөз сүйлөп, керектүү маалыматтарды сүйлөө жөндөмдүүлүгү аныкталат.

Маалыматтарды абстракциялоо аркылуу түшүндүрө алуу, мында абстрактуу ойлоонун негизинде жалпы чечимдерди, жыйынтыктарды чыгара алуу жөндөмдүүлүгү аныкталат.

Рефлексияло: (өзүнүн ички дүйнөсүнө маани бере алуу) Мында кабыл алынган маалыматты өзүнүн субъективдүү ой-толгоосуна салыштырмалуу башкарууну түшүнөбүз.

Кол эмгегинин жардамы менен аткарылуучу жумуштарды так аткара алуучулук. Мында кол эмгегинин жардамында керектүү буюмдарды жасап, тетиктерди оңдоп, жаңы моделдерди түзө алуу жөндөмдүүлүгү жөнүндө сөз кылынат.

Изилденүүчү ушул көрсөтүлгөн факторлордун кайсынысы боюнча жогору балл топтой турган болсо, ал ошол фактор боюнча жөндөмдүү деп эсептелет.

Инструкция: Урматтуу изилденүүчү сиздин жөндөмдүүлүгүңүздүн денгээлин изилдөө максатында берилген суроолордун ар бирине өзүңүздүн иш аткаруу формаңызга жараша алты (0,1,2,3,4,5) баллдык системада жооп беришинизди суранабыз.

Изилдөөгө керек болгон суроолор.

1. Кандайдыр бир нерсени түшүнүү үчүн ал нерсенин образын элестетибизби?
2. Сүрөт тартууга кызыгасызбы?
3. Сиз формула, графиктер аркылуу маалыматтарды толук түшүнө аласызбы?
4. Досторуң менен аңгемелешкиң келеби?
5. Сизге берилип жаткан маалыматтарды абстрактуу элестетүү аркылуу түшүнүп, жыйынтык чыгаргың келеби?
6. Өзүңүздүн айлананыздагы маалыматтарды туура түшүнүү үчүн көп убакыт кетсе да, алар туурасында ойлоносунбу?
7. Кандайдыр бир нерселерди кыйналбай эле оңдой аласызбы?
8. Кимдир бирөөлөр менен метафордук сөздөрдү пайдаланып сүйлөшүү үчүн, билимиңизди жогорулаткыңыз келеби?
9. Клейлөө, сүрөт тартуу, макеттерди жасоо сиздин сүйүктүү ишинизби?
10. Кимдир бирөөлөргө бир маалыматты сүрөттөп берүү үчүн чиймелерди, формулаларды пайдалангыңыз келеби?
11. Сизде адабияттык жөндөмдүүлүк бар деп ойлойсузбу?
12. Сизге абстрактуу түшүнүктөгү сүрөттөр (живопись) жагабы?
13. Сиз абстрактуу сүрөттөөлөрдү кыйналбай түшүнө аласызбы?
14. Сиз кандайдыр бир аппараттарды, техниканы өз колунуз менен ондогонсузбу?
15. Сөздүн метафоролоп, образдап сүйлөө кургак болот деп эсептейсизби?
16. Китепти окуп жатканыңызда сизди ошондогу каарамандар менен аралашып кеткендей сезим пайда болуп беле?
17. Сиз кандайдыр бир символдорду, белгилерди, цифраларды эсиңизге жакшы сактай аласызбы?
18. Сизди «жакшы жомокчу» дешет, ушул чынбы?
19. Сиз бирөө менен сүйлөшүп жатканда керектүү сөздөрдү оңой эле колдоносузбу?
20. Көркөм адабияттагы белгилердин символикалык маанилерине оңой эле түшүнөсүзбү?
21. Кандайдыр бир жасалгалоо учурундагы кол жумуштары сизди өзүнө тартабы?

22. Сизге макалдап сүйлөгөн адамдардын сөздөрү жагабы?
23. Искусствого байланышкан китептерди, сүрөттөрдү чогултасызбы?
24. Сиз формула, белги кошулуп коюлган сөздөрдү эркин түшүнө аласызбы?
25. Бир жазып көрдүңүз беле?
26. Сизди тааныштарыңыз абстрактуу сүйлөйт дешет, ушул чынбы?
27. Бир эле күнөөнү ар түрдүү ой жүгүртүү менен бир канча жолу көрөсүзбү?
28. Сизди колунан «көөрү төгүлгөн уста» дешет, ушул канчалык деңгээлде чын?
29. Сиз мурун жазылган өзгөчө поэзияга кызыгасызбы?
30. Белги, формула түрүндөгү маалыматтарга караганда көркөм адабий тилдеги маалыматтар сизге түшүнүктүүбү?
31. Бирөөгө кат жазганыңызда экөөңүздөргө гана белгилүү болгон сөздөрдү колдонуп жазуу сизге жагабы?
32. Чогулуштарда чыгып сүйлөгүңүз келеби?
33. Сиздин ишиңиздеги белгилердин системасынын машинанын тили менен байланыштуу болушун каалайсызбы?
34. Жатаканада оюнузга келген кыялыңызды системалаштырууга аракеттенесизби?
35. Техника менен иштөө сизди канааттандырабы?
36. Көркөм адабияттан өзүңүзгө жаккан образдарды, макалаларды тандагыңыз келеби?
37. Сиз бай фантазияга ээмин деп ойлойсузбу?
38. ЭВМге программаны кыйналбай эле түзө аласызбы?
39. Чет тилдерин билесизби?
40. Айрым учурларда сүйлөшүп жаткандагы түшүнүксүз фразаларга кайрыласызбы?
41. Аткара турган жумушуңузду ойлонуп туруп анан жасоого аракет кыласызбы?
42. Техникалык жаңылыктарга түшүнүүгө дараметим жетет деп ойлойсузбу?
43. Өзүңүз метафордук сөздөрдү тапкыңыз келеби?
44. Сиздин сүрөт тартканыңызды дайыма көрүүгө мүмкүнбү?
45. Түшүндүрүүнү женилдетүү үчүн формуланы, чиймени колдоносузбу?
46. Бир жазууга көп убакыт кетиресизби?

47. Керектүү маалыматтарды эске узакка сактоо үчүн өзүңүзгө гана түшүнүктүү болгон белгилөөлөрдү колдоносузбу?
48. Сиз өтө акылдуу адам дешет, чынбы?
49. Сиз өтө кылдаттыкты, чыдамкайлыкты талап кылган кол өнөрчүлүк жумуштарын аткарууну каалайсызбы?
50. Алынган эксперименталдык изилдөөлөрдү чечмелеш үчүн эки этаптан турган жумуш уюштурулат.
51. Биринчи этапта изилдеген ар бир инсанга «ачкычты» пайдалануу менен жекече жыйынтыктар чыгарылат.

Изилдөөнүн жыйынтыгы төмөнкү **акыч** аркылуу чечмеленет.

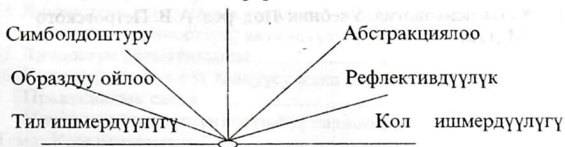
№	Факторлор	Суроолордун номери
1.	Метафорлоштуруу	1, 8, 15, 22, 29, 36, 43
2.	Образдуу кабыл алуу	2, 9, 16, 23, 30, 37, 44
3.	Символдоштуруу	3, 10, 17, 24, 31, 38, 45
4.	Тил аркылуу сүйлөшүү	4, 11, 18, 25, 32, 39, 46
5.	Абстракциялоо	5, 12, 19, 26, 33, 40, 47
6.	Рефлексивдүүлүк	6, 13, 20, 27, 34, 41, 48
7.	Кол ишмердүүлүгү	7, 14, 21, 28, 35, 42, 49

Группалык факторду аныкташ үчүн төмөндөгү таблица толтурулат.

№	Ф.И.О.	Ф1	Ф2	Ф3	Ф4	Ф5	Ф6	Ф7
1.	Акматова С.							
...							
25.	Чоюнов К.							
	Ариф. орт.							

Сунуш этилген жумуштар аткарылгандан кийин маалымат көрсөтмөлүү болуш үчүн ар бир изилденүүчү жана жалпы группа үчүн изилдөө көрсөткүчтөрүнө таянуу менен төмөнкүдөй графикти тургузууга болот.

Метафорлоо

Графиктен көрүнүп тургандай, жөндөмдүүлүк биз изилдеген балдарда аркыл кесипке ээ болушу мүмкүн. Демек, бул изилденип жаткан белгилүү кесиптик багытка карата иш жөндөмдүүлүктү эске алып, окуу жана тарбия жумушун уюштуру максатка ылайыктуу.

Билимди текшерүүгө керек болгон суроолор:

1. Жөндөмдүүлүк жөнүндө түшүнүк.
2. Жөндөмдүүлүктүн сандык жана сапаттык жактан мүнөздөлүшү.
3. Жөндөмдүүлүктүн структурасы.
4. Жөндөмдүүлүк жана ишмердүүлүк.
5. Талаптын пайда болуу структурасы.
6. Жөндөмдүүлүктүн түрлөрү.
7. Жөндөмдүүлүктү калыптандыруучу факторлордун психикалык негиздери.

Колдонулган адабияттар:

1. Введение в практическую социальную психологию. Уч.пособ. /Под ред. Ю.М. Жукова, - М., 1997.
2. Закиров А. Психология боюнча практикum. Ош-2005.
3. Лейтес Н.С. Умственные способности и возраст -М., 1971.
4. Методика психологического изучения личности. Учеб.пособ. /составитель Закиров А. Ош-1997.
5. Педагогические занятия по психологии. Учеб. пособие. Под ред А.В. Петровского, - М.,1972.
6. Миңбаев К. Адам психологиясы. Ош-2000.
7. Практикум по психологии. Учеб. пособ. /Под ред. А.Н. Леонтьев, - М., 1972.
8. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. - М., 1999
9. Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий. 2т. -М.,1982.
- 10.Общая психология. Учебник /Под. ред. А.В. Петровского -М.,1987.

МАЗМУНУ

✓ Сөз башы.....	3
✓ Тема: Психологиянын предмети.....	5
Адам жана аны таанып билүү психологиясы	
§1. Психологиянын предмети.....	5
§2. Психологиянын тармактары.....	19
§3. Психиканын түзүлүшү (структурасы).....	20
§4. Жогорку психикалык функциялар.....	22
§5. Психиканын физиологиялык негизи.....	22
§6. Мээ жана психика.....	26
§7. Аң-сезим жана анын структурасы	
Аң-сезимсиз абал. Күндөлүк аң-сезим.....	29
§8. Мээнин чоң жарым шар кыртышындагы нерв процесстери.....	32
§9. Баш мээнин функционалдык асимметриясы.....	33
✓ Тема: Психология илиминин антропологиядагы өнүгүшү.....	36
§1. Психологиянын негизги максаттары, принциптери.....	36
§2. Психология илиминин эволюциялык өнүгүшү.....	37
§3. Филогенезде психиканын өнүгүүсү.....	38
§4. Төмөнкү жүрүм-турум формасынын жана психиканын пайда болушу (А.Н.Леонтьевдин, К.Э.Фабринин концепциялары).....	40
§5. Жаныбарлардын жүрүм-турумунун формалары.....	42
§6. Адамдар менен айбандардын психикасынын ортосундагы айырмачылыктар.....	45
§7. Аң-сезимдин пайда болушундагы эмгектин ролу.....	45
Тема: Личность.....	48
§1. Личность жөнүндө жалпы түшүнүк.....	48
§2. Ролдор теориясы.....	51
§3. Личносттун психикалык түзүлүшү (структурасы)...	52
§4. Инсандын (личносттун) активдүүлүгү.....	55
§5. Личносттун багытталышы.....	57
§6. Личносттун өзүн-өзү таануусу жана баалоосу.....	61
Практикалык сабак.....	63
Инсандын (личносттун) өзүн-өзү баалоосу.....	64
Тема: Карым-катнаш.....	69
§1. Карым-катнаш жөнүндө түшүнүк.....	69

§2..Коомдук мамиле менен карым-катнаштын ортосундагы жалпылыктар жана айырмачылыктар	70
§3. Карым-катнаштын структуралары.....	72
§4. Личносттор аралык жана иштиктүү мамилелер.....	75
§5. Мамиле, өз ара мамиле жана психологиялык батышуучулук.....	77
§6. Идентификация, рефлексия жана стереотип.....	78
§7. Адамды адам кабыл алуу.....	80
Инсандын индивидуалдуулугун изилдөөчүү ыкма...	83
Сиз мамилечил адамсызбы?.....	87
Конфликтке жакын сапатты аныктоо.....	91
Тема: Көңүл буруу	95
§1. Көңүл буруу жөнүндө түшүнүк.....	95
§2. Көңүл буруунун табияты.....	97
§3. Көңүл буруунун физиологиялык негизи.....	97
§4. Көңүл буруунун түрлөрү.....	99
§5. Көңүл буруунун түзүлүшү (структурасы)	101
Көңүл буруунун туруктуулугу жана бөлүнүүчүлүгү изилдөөчү ыкма.....	104
Тема: Сезүү	111
§1. Сезүү жөнүндө жалпы түшүнүк.....	111
§2. Сезүүнүн физиологиялык негизи.....	113
§3. Сезүү жана чагылуу теориясы.....	114
§4. Сезүүнү классификациялоо.....	116
§5. Сезүүнүн психо-физиологиялык закон ченемдүүлүктөрү.....	117
Тема: Кабыл алуу	121
§1. Кабыл алуу жөнүндө жалпы түшүнүк.....	121
§2. Кабыл алуунун табияты.....	123
§3. Кабыл алуунун физиологиялык негизи.....	124
§4. Кабыл алуунун негизги өзгөчөлүктөрү.....	125
§5. Кабыл алууну классификациялоо	127
§6. Кабыл алуудагы иллюзия кубулушу.....	130
Инсандын өзүн-өзү жана экинчи бирөөнү кабыл алышы (Т.Лиринин ыкмасы колдонуу аркылуу).....	131
Тема: Эс	136
§1. Эс жөнүндө жалпы түшүнүк.....	136
§2. Эстин физиологиялык негизи.....	138
§3. Эстин негизги процесстери.....	141
§4. Эстин түрлөрү.....	147
Эске тутуунун типтерин изилдөөчү ыкма.....	150

Тема: Ойлоо	158
§1. Ойлоо жөнүндө жалпы түшүнүк.....	158
§2. Адамдын ойлоосунун индивидуалдуу өзгөчөлүгү, аутизм	161
§3. Ойлоонун физиологиялык негизи.....	161
§4. Ойлоо жана кеп.....	162
§5. Ойлоо жана маселе чечүү.....	162
§6. Ойлоонун социалдык табияты.....	163
§7. Ойлоо процесстери.....	164
§8. Ойлоонун формалары.....	165
§9. Ойлоонун түрлөрү.....	166
§10. Чыгармачыл ойлоонун өзгөчөлүктөрү.....	167
Окуучулардын моралдык ой-жүгүртүү процессин изилдөөчү ыкма.....	168
Тема: Кыялдануу (Воображение)	172
§1. Кыялдануу жөнүндө жалпы түшүнүк.....	172
§2. Кыялдануунун физиологиялык негизи.....	174
§3. Кыялдануунун түрлөрү.....	175
§4. Кыялданууда образдарды түзүү процесстери.....	178
§5. Кыялдануу жана органикалык процесстер.....	178
§6. Сезим туудуруу жана идеомотордук акт.....	180
Тема: Сезим жана эмоция	183
§1. Сезим жана эмоция жөнүндө түшүнүк.....	183
§2. Эмоция менен сезимдин физиологиялык негиздери..	185
§3. Эмоциялык абалдар.....	186
§4. Эмоциянын сигналдык жана башкаруучулук функциясы.....	189
§5. Жогорку сезимдер.....	189
Мамиле келишпөөчүлүк абалдан чыгуунун жолун ...изилдөөчү ыкма (К.Н.Томастын ыкмасы аркылуу)...	190
Инсандын агрессиялык сапатын изилдөөчү метод (Баса-Даркиндин ыкмасы боюнча)	193
Тема: Эрк	199
§1. Эрки түшүндүрүүчү психологиялык негиз.....	199
§2. Эрк инсандын активдүүлүгү катары түшүндүрүлүшү.....	200
§3. Эркилик акт жана анын (структурасы) түзүлүшү.....	202
§4. Личносттун эрктик касиеттери	203
Эрктик сапаттарды илдөөчү ыкма	204
Тема: Темперамент	207

§1. Темперамент жөнүндө жалпы түшүнүк.....	207
§2. Темпераменттин табиятын түшүндүрүүчү негизги теориялар.....	208
§3. Темпераменттин түрлөрүнө жалпы мүнөздөмө.....	212
§4. Темпераменттин иш-аракетке жараша ыңгайланышы.....	213
§5. Темпераменттин, тукум куучулук жана чөйрө түшүнүктөрүнүн ортосундагы байланыштары.....	214
Темпераменттин типтерин изилдөөчү ыкма.....	215
Тема: Мүнөз.....	222
§1. Мүнөз жөнүндө жалпы түшүнүк.....	222
§2. Мүнөздүн (структурасы) түзүлүшү	225
§3. Тулку бой жана мүнөз.....	227
§4. Мүнөз жана кол жазма.....	229
Мүнөздүн типтерин изилдөөчү ыкма.....	232
Тема: Жөндөмдүүлүк.....	237
§1. Жөндөмдүүлүк жөнүндө жалпы түшүнүк.....	237
§2. Жөндөмдүүлүктүн деңгээлдери.....	238
§3. Жөндөмдүүлүк түрлөрү.....	240
§4. Жөндөмдүүлүктү сан жагынан мүнөздөө.....	240
§5. Жөндөмдүүлүктүн табияты.....	242
Инсандын жөндөмдүүлүгүн метафордук ыкмада изилдөө.....	245

Миңбаев Козубек
Закиров Акимжан

Психология
УЧЕБНИК

Редактору: Закиров А.
Корректору: Тыныбек кызы М.
Техникалык редактору: Калбаев К.
Компьюрдик калыпка түшүргөн: Асранов Б.

Терүүгө 02.03.10 ж. берилди. Басууга 12.04.2010-ж. кол коюлду,
Кагаздын форматы 60x84 1/16 Офсеттик ыкма менен басылды.
Нускасы 500. Көлөмү 15,9 басма табак. Келишим баада.

ЖЧК «Кагаз ресурстары» басмаканасы
Ош шаары, А. Мамыров көчөсү 86.
Тел: (03222) 4 69 16

ISBN 978-9967-602-61-8

M-03020000-10

954944